T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE DUYU FİİLLERİ

Doktora Tezi

Kyial Kamchybekova

Ankara-2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE DUYU FİİLLERİ

Doktora Tezi

Kyial Kamchybekova

Tez Danışmanı
Prof.Dr. Ufuk TAVKUL

Ankara-2010

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE DUYU FİİLLERİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : Prof.Dr. Ufuk TAVKUL

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....
.....	.....

Tez Sınavı Tarihi .....

ÖN SÖZ

Duyu fiilleri, çoğu araştırmalarda mental fiillerin bir türü olan algılama (perception) fiilleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca elimizdeki mevcut bilgilere göre, bilgi kaynağı ve özel duyu türleri ile ilgili dilbilimsel ifadeleri belirten duyu fiilleri sözcüksel anlambilimden daha çok yapısal anlambilim, biçimsel anlambilim ve ruhbilim alanında inceleme konusu olmuştur. Bu konu üzerinde yapılmış sözcüksel anlambilim çalışmaları son derece azdır.

Geleneksel duyu türlerinin temel alanının, dış dünya hakkındaki temel ve doğrudan bilgi kaynağımızı oluşturan görme, işitme, dokunma, tat alma ve koklama gibi beş türle ilgili olduğunu belirten Viberg, duyu fiillerinin en tipik örnekleri olarak *gör-*, *işit-*, *dokun-*, *tat al-*, *kokla-* fiillerini vermiştir (2001: 1295). İngiliz dil bilimcisi Levin, duyu fiillerini "algılama fiilleri olayların gerçek algılanmasını betimler" diye tanımlamış ve örnek olarak da *gör-*, *işit-*, *tat al-*, *incele-*, *göz at-*, *bak-*, *kokla- hisset-*, *seslen-* vs. gibi fiilleri sıralamıştır (1993: 186).

Tez çalışmamızda modern dilbilim araştırma metotları temelinde, duyu fiillerinin kuramsal çerçevesinin oluşturulmasını ve Modern Kırgız Türkçesi örneğinde duyu fiillerinin insanların algılama etkinliğinin bağlandığı zihinsel ve ruhsal süreçlerle ilişkili olarak sözcüksel anlambilim çerçevesinde incelenmesini amaçladık. Bu amaç doğrultusunda da çalışmada çevremizde gerçekleşmekte olan olayların veya çevremizdeki nesnelerin varlığının algılanmasını sağlayan bu fiillerin özellikleri, türleri ve anlamsal ilişkileri ele alınmıştır. Ayrıca çalışmamızı sürdürürken duyu fiillerinin zihinsel süreçlerle ilişkili durumundan dolayı mantıksal, ruhsal durumlarla ilişkisinden dolayı ruhbilim yaklaşımlarını da göz önünde bulundurmaya çalıştık.

Özellikle Batılı dilbilimcilerin epeyce ilerlemiş çalışmalar yaptıkları anlambilim incelemeleri, dilbiliminin önemli bir dalını oluşturmasına rağmen, kökleri tarihin derinliklerine inen Kırgız Türkçesi, sözcüksel ve sözdizimsel anlambilim bakımından lâyık olduğu oranda incelenmemiştir. Kırgız Türkçesinde sözcükbilim, anlambilim alanındaki sınırlı sayıdaki dilbilimsel çalışmalarda fiiller dil malzemesi olarak pek kullanılmamıştır. Bu açıdan Kırgız Türkçesi duyu fiilleri üzerinde yapacağımız tez çalışmamızın bu boşluğu belli bir ölçüde doldurması en büyük arzumuzdur.

Bu çalışmayı hazırlarken konu hakkındaki bilgilerini ve düşüncelerini benimle paylaşan Prof. Dr. Melek ERDEM'e ve Doç. Dr. Jale DEMİRCİ'ye, her tür bilgi ve yardımlarını esirgemeyen Yar.Doç. Dr. Selcan SAĞLIK'a ve bu ilginç ve zevkli konuyla beni tanıştıran ve kendisinden her zaman feyzaldığım çok değerli Hocam Prof. Dr. Sema Barutcu ÖZÖNDER'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam boyunca her tür desteği veren, sabır ve anlayışla benim danışmanlığımı üstlenen değerli hocam Prof. Dr. Ufuk TAVKUL'a en içten teşekkürlerimi sunarım.

Kyial KAMCHYBEKOVA
Ankara 2010

İ ç i n d e k i l e r

Ön söz i

İçindekiler iii

Giriş vi

Konu vi

Konu külliyatı vii

Metot xii

Kısaltmalar xiii

Eser Kısaltmaları xiii

Diğer Kısaltmalar xiv

1. **Bölüm ALGILAMA ve DUYU FİİLLERİ**

1.1. **Algılama ve Duyuların Fizyolojisi** 1

1.1.1. Algılama Olayı 1

1.1.2. Algılama ve Diğer Mental Süreçler 2

1.1.3. Duyu Türleri ve Fizyolojisi 4

1.1.3.1. Görme Duyusu 5

1.1.3.2. İşitme Duyusu 5

1.1.3.3. Koku Alma Duyusu 6

1.1.3.4. Tat Alma Duyusu 7

1.1.3.5. Dokunma Duyusu 7

1.1.3.6. Vücut Durum Duyusu 8

1.2. Duyu fiilleri 9

1.2.1. Duyu Fiilleri Kavramı 9

1.2.2. Duyu Fiilleri Hiyerarşisi 14

1.2.3. Duyu Fiilleri Türleri 25

1.2.3.1.Temel Duyu Fiilleri 28

1.2.3.1.1. Görme İle İlgili Duyu Fiilleri 28

1.2.3.1.2. İşitme Duyu Fiilleri 30

1.2.3.1.3. Tat Alma Duyu Fiilleri 31
1.2.3.1.4. Koku Alma Duyu Fiilleri 32
1.2.3.1.5. Dokunma Duyu Fiilleri 32
1.2.3.2. Birleşik Duyu Fiilleri 34

2. BÖLÜM **KIRGIZ TÜRKÇESİNDE DUYU FİİLLERİ**

2.1. Kırgız Türkçesinde Temel Duyu Fiilleri 35

2.1.1. Kırgız Türkçesinde Görme Duyu Diilleri 35
2.1.1.1. Görme Duyu Fiilleri 35
2.1.1.2. Hiyerarşi Esaslarına Göre Görme Duyu Fiilleri 37
2.1.2. Kırgız Türkçesinde İşitme Duyu Fiilleri 81
2.1.2.1. İşitme Duyu Fiilleri 81
2.1.2.2. Hiyerarşi Esaslarına Göre İşitme Duyu Fiilleri 85
2.1.3. Kırgız Türkçesinde Tat Alma Duyu Fiilleri 108
2.1.3.1. Tat Alma Duyu Fiilleri 108
2.1.3.2. Hiyerarşi Esaslarına Göre Tat Alma Duyu Fiilleri 110
2.1.4. Kırgız Türkçesinde Koku Alma Duyu Fiilleri 129
2.1.4.1. Koku Alma Duyu Fiilleri 129
2.1.4.1. Hiyerarşi Esaslarına Göre Koku Alma Duyu Fiilleri 130
2.1.5. Kırgız Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri 142
2.1.5.1. Dokunma Duyu Fiilleri 142
2.1.5.2. Hiyerarşi Esaslarına Göre Dokunma Duyu Fiilleri 144

2.2. Kırgız Türkçesinde Birleşik Duyu Fiilleri 166
2.2.1. Kırgız Türkçesinde Sezgi Duyu Fiilleri 167
2.2.1.1. Sezgi Duyu Fiilleri 167
2.2.1.2. Hiyerarşi Esaslarına Göre Sezgi Duyu Fiilleri 168

2.2.2. Vücut Durum Duyu Fiilleri 176

3. Bölüm KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ANLAMLARI VE ANLAM İLİŞKİLERİ AÇISINDAN DUYU FİİLLERİ

3.1. Anlam ve Anlam Olayları 182

3.2. Anlam Türlerine Göre Duyu Fiilleri 185

3.2.1. Esas Anlamlı Duyu Fiilleri 186

3.2.2.Mecazi Anlamlı Duyu Fiilleri 190

3.2.2.1. Duyu Fiillerinde Metaforlar 190

3.2.2.2. Duyu Fiillerinde Metonimiler 193

3.3. Anlam İlişkilerine Göre Duyu Fiilleri 195

3.3.1. Duyu Fiillerinde Eşanlamlılık 195

3.3.2. Duyu Fiillerinde Karşıt Anlamlılık 198

3.3.3. Duyu Fiillerde Altanlamlılık 202

Sonuç 205

Kaynaklar 210

Türkçe Özet 216

İngilizce Özet 217

G İ R İ Ş

0.1. Konu

Bu tezin konusu, Kırgız Türkçesinde kullanılan duyu fiillerinin sözcüksel anlambilim (lexical semantics) özellikleri bakımından incelenmesidir.

Tezimizin önemini, günümüzde Kırgız dilbilim çalışmalarında sözcüksel anlambilim alanında Kırgız Türkçesinde duyu fiilleri konusunun henüz incelenmemiş olması oluşturmaktadır.

Bugüne kadar Kırgız Türkçesinde sözcükbilim içerisinde yer alan anlambilim üzerine yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmalardan duyu fiilleri hakkında bilgi edinmek ne yazık ki, mümkün değildir. Bu nedenle de tez konumuz ile doğrudan ilgili Kırgız dilbilim çalışmalarına değinmek de mümkün değildir. Sadece Kırgız dilbilimci İ.Abduvaliev, *Kırgız tili: Morfologiya* (Bişkek,1997) adlı çalışmasında fiiller bölümünde "Fiil sözcüklerinin semantik grupları" alt başlığı altında fiilleri, 1. Hareket bildiren fiiller, 2. Hal, durumun, sıfat değişimini bildiren fiiller, 3. Durum fiilleri, 4. Duyguları, zihinsel aktiviteyi bildiren fiiller olmak üzere 4 gruba ayırmıştır. Bu tasnife göre, duyu fiilleri *uk-, tıñşa-, kör-* örneklerinden anlaşıldığı gibi 4.grupta yer almaktadır. Öte yandan Kırgız Türkçesinde sözcükbilim, anlambilim alanındaki dilbilimsel çalışmalarda fiiller dil malzemesi olarak pek kullanılmamıştır. Bu açıdan Kırgız Türkçesi duyu fiilleri üzerinde yapacağımız tez çalışmamız Kırgız Türkçesindeki bu boşluğu bir ölçüde doldurma açısından önem taşımaktadır. Böyle bir çalışmanın Türk dilinin diğer lehçeleri üzerinde yapılacak araştırmalara da önemli bir katkı sağlaması açısından da ayrı bir önem arz etmektedir.

Fiiller üzerinde yapılacak olan bu bilimsel çalışmamızın önemli taraflarından biri de, Kırgız dilbiliminde fiillerin sadece şekilbilgisi ve cümlebilgisi dil malzemesi olmaktan çıkarılıp, onların sözcüksel anlambilim alanında da incelenmeye alınmasıdır.

Tez çalışmamızda modern dilbilim araştırma metotları temelinde, duyu fiillerinin kuramsal çerçevesinin oluşturulması; Modern Kırgız Türkçesi edebî dilinin sözlüklerindeki duyu fiillerinin tespit edilmesi; duyu fiillerinin insanların algılama etkinliğinin bağlandığı zihinsel ve ruhsal süreçlerle ilişkili olarak sözcüksel anlambilim çerçevesinde incelenmesiyle duyu fiillerinin özelliklerinin ortaya konulması; bunların eldeki teorik bilgilere uygun olarak tasnif edilmesi ve bu yolla çağdaş Kırgız dilbiliminin sözcüksel anlambilim çalışmalarına katkıda bulunulması amaçlanmaktadır.

0.1. Konu Külliyatı

Tezimizin konusunu oluşturan duyu fiilleri, dilbilimin anlambilim temelinde incelenmiştir. P.Guiraud'in (1955) tanımına göre, "sözcüklerin anlamının incelenmesi" olarak dil bilimcilerin de dikkatini çeken dilbilimsel anlambilim, günümüzde sadece sözcüklerin değil, sözcük ve sözcük birimlerinin, tümcelerin anlamlarını ve onları birleştiren bağları inceleyen dilbilim dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Son dönemlerde yapılmış anlambilim incelemeleri; sözcüksel anlambilim (lexical semantics), yapısal anlambilim (structural semantics), biçimsel anlambilim (formal semantics), bütünsel anlambilim, mantıksal anlambilim gibi anlambilim alanlarını da belirlemiştir. Sözcüksel anlambilim, anlamı, dillerin anlamının üzerine dayandığı anlamlama birimleri biçiminde tanımlanan sözcüklerin anlamlarıyla sınırlandırılır ve sözcüklerin ya da sözcüksel birimlerin anlamlarını

içermektedir. (Tamba-Mecz 1998: 10) Sözcüksel anlambilim çalışmaları P.Guiraud (1955), J.Lyons (1963) A. Cruse vs. gibi birçok dilbilim araştırmacıları tarafından ele alınmıştır. Ancak, elimizdeki mevcut bilgilere göre, duyu fiilleri sözcüksel anlambilimden daha çok yapısal anlambilim, biçimsel anlambilim ve ruhbilim alanında inceleme konusu olmuştur. Fiillerin dilin sözvarlığının çoğunluğunu oluşturmasına ve insan dilinde ciddî bir rol oynamasına rağmen bu konu üzerinde yapılmış sözcüksel anlambilim çalışmaları son derece azdır.

Tezin ilk bölümünde algılana ve duyu türlerini incelerken, C.Koptagel-İlal'ın *Tıpsal Psikoloji: Tıpta Davranış Bilimleri* (Ankara, Güneş Kitabevi Yayınları, 1991) ve T.Morgan Clifford'un *Psikolojiye Giriş* (Çev.: Hüsnü Arıcı vd. 11.baskı Ankara 1995) adlı eserleri faydalandığımız en önemli kaynaklardandır.

Tezin kaynak araştırması sırasında tespit ettiğimiz bazı mental fiilleri çalışmalarında duyu fiilleri hakkında bilgiler de yer almaktadır. Yaylagül'ün tanımlamasıyla, mental fiiller, algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak ve değerlendirme etkinliklerini göstermekle birlikte, girdi işlevlerinden ilerleyerek "bilgi işlem" diye adlandırılan bir boyuta erişir ve çıktı işlevlerle sonlanır" (Yaylagül, 2005: 18).

Duyu fiilleri çoğu araştırmalarda mental fiillerin algılama (perception) grubunun bir çeşit türü veya algılama fiilleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Beth Levin (1993), *English Verb Classes and Alternations* (İngilizcede fiil türleri ve alternatifleri) adlı çalışmasında algılama fiillerini görme fiilleri, gözlem fiilleri, gözetleme fiilleri, uyarı fiilleri olmak üzere dört gruba ayırmıştır ve *sez-*, *gör-, dokun-, işit-, bak-, idrak et-, kokla-, tat-* gibi duyu fiilleri görme (see verbs) grubunda ele almıştır (Levin 1993: 185-187).

Türk dilindeki mental fiiller hakkındaki çalışmaların biri, 2005 yılında MTAD dergisinin 1. sayısında yayımlanan Özen Yaylagül'ün "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller" adlı makalesidir. Bu çalışmada mental fiillerin işlevsel süreçleri belirtilerek, Türk Runik alfabesiyle yazılmış metinlerden elde edilen mental fiiller şu şekilde dört grupta incelenmiştir:

1. *Duyu fiilleri*: Bu fiiller, mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterir; örneğin *kör-* "görmek, bakmak";

2. *Duygu fiilleri*: Duyguları gösterir; örneğin *kork-* "korkmak, çekinmek", *ögir-* "memnun olmak, çok sevinçli olmak";

3. *Anı ve uslamlama fiilleri*: Duyma eylemleri yoluyla elde edilen girdinin beyinde yerleşmesi, saklanması ve bu yolla gerektiğinde daha ileri uslamlama için çağrılmasını anlatan bir bölük eylem; örneğin *bil-* "bilmek", *sakın-* "düşünmek, kaygılanmak";

4. *Açıklama fiilleri*: Mental süreci sonlandırma işlevini görür, ortaya çıkan söz veya davranışları gösterir; örneğin, *ti-* "demek", *ay-//ayt-* "söylemek, buyurmak" (Yaylagül, 2005: 17-50).

Bu çalışmanın dışında Melek Erdem (2004) V.Uluslar arası Türk Dil Kurultayında sunmuş olduğu "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin "İstem"e Göre Anlam Değişmeleri" adlı bildirisinin teorik kısmında, mental fiiller konusunu *bağlantılı dil bilgisi* yaklaşımıyla ele almış ve mental fiillerin algılama (perception), etkileme (affection) ve idrak (cognition) fiilleri şeklinde gruplarını oluşturarak, sezme (sensing), anlama (seeing), hissetme (feeling), düşünme (thinking) gibi

kategori anlamlarını da belirlemiştir. Türkmen Türkçesindeki *gör-*, *eşit-* gibi duyu fiilleri algılama fiilleri başlığı altında incelenmiştir (Erdem 2004a: 939-944).

Sözcüksel anlambilim açısından fiiller bazı Türk lehçelerinde genel bir bakış açısıyla olsa da ele alınmıştır. Azeri dil bilimcisi G.K. Kuliev (1998) "Semantika Glagola v Tyurkskih Yazıkax" (Türk Dillerinde Fiil Semantiği) adlı çalışmasında, Türk dilinin Oğuz grubunun dil malzemelerine dayanarak, fiilleri anlam açısından sınıflandırmaya çalışmıştır. G.K. Kuliev semantik açıdan fiilleri şu şekilde dokuz gruba ayırır ve duyu fiilleri, algılama duyu fiilleri grubunda yer alır. Bu grup da 3 alt gruba ayrılmıştır:

1. *Görmekle ilgili algılama fiilleri*
2. *Duymakla ilgili algılama fiilleri*
3. *Tat almakla ilgili algılama fiilleri*

Örnek olarak da *gör-* , *seyret-*, *bah-*, *eşit-*, *dinla-*, *dad-*, *sez-* fiilleri verilmiştir (Kuliev 1998: 35-37).

Yukarıda değindiğimiz çoğu çalışmalar özetlerinden de anlaşıldığı gibi, sözcüksel anlambilim açısından duyu fiillerinin kavramsal çerçevesi veya türleri açısından temel kaynak olabilecek niteliklere sahip değillerdir. Tez çalışmamızın bu bölümlerinin yazımı sırasında tespit ettiğimiz kaynaklardan İbarretxe-Antunano İ., (1999) *Polysemy end Metaphor in Perceptıon Verbs:* A Cross-Linguistic Study, Üniversity of Edinburg; Viberg (2001) *Verbs of Perception*, Language Typology and Language Universals, Berlin; gibi çalışmalar tez konumuza en yakın ve faydalandığımız önemli kaynaklardandir.

Tezimizin üçüncü bölümünü oluşturan anlam ilişkileri konusunda fiillerin anlam ilişkileri üzerinde doğrudan yapılmış bir çalışma olmadığından, genel

anlambilim çalışmalarından faydalanılmıştır. Genel söz dizimlerinin anlam ilişkileri konusunu F. R. Palmer *Semantik: Yeni Bir Anlambilim Projesi* (Ankara, 2001) adıyla Türkçeye çevrilen *Semantics-A New Outline*- çalışmasında "kelime yapısı" başlığı altında eşanlamlılık (synonymy), çokanlamlılık (polisemy), altanlamlılık (hyponymy) ve zıtanlamlılık (antonymy) kavramları çerçevesinde ele almıştır. D. A. Cruse *Lexical Semantics* (Cambridge, 1986) adlı çalışmasında, John Lyons, *Semantics* (Cambridge, 1977) adlı iki ciltlik çalışmasının birinci cildinde ve *Kuramsal Dilbilime Giriş* (Ankara, 1983) adıyla Türkçeye çevrilen *Introduction to Theoretical Linguistics* adlı çalışmasında anlam ilişkilerine yer vermişlerdir.

Türkiye Tükçesinde anlam ilişkileri konusu anlambilim yapıtlarında ele alınmıştır. Örn: Doğan Aksan *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* (Ankara, 1999) çalışmasında, Rıza Filizok *Anlam Analizine Giriş* adlı çalışmasında, Osman Toklu *Dilbilime Giriş* (Ankara 2003) adlı çalışmasının "Anlambilim" adlı 5. Bölümünde, KIRAN, Zeynel *Dilbilime Giriş* (Ankara, 2001) adlı çalışmasında, M.Hengirmen *Türkçe Temel Dilbilgisi* adlı yapıtının 4.bölümünde "Anlambilim" başlığı altında anlam olayları ve türlerinin teorik çerçeveleri ele alınmıştır. Ancak, adı geçen bütün çalışmalarda söz konusu fiiller yeterli oranda ele alınmamıştır. Metaforlar konusunu son derece detaylı bir şekilde ele alan çalışmalardan M.Erdem'in "*Türkmen Türkçesinde Metaforalar*" adlı çalışması da mecazi anlamlı duyu fiilleri konusunu incelerken faydalandığımız önemli kaynaklardan biridir.

Kırgız Türkçesinde A.Saparbaev (1997) *Kırgız Tilinin Leksikologiyası jana Frazeologiyası,* S.Ömüralieva (2001) *Kırgız Tili – Leksika* adlı çalışmalar genel sözcük anlam türleri bakımından önemlidir.

Modern Kırgız Türkçesi alanında duyu fiillerinin tespiti için *Kırgızca Açıklamalı Sözlük (Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü,* Abduldaev E., İsaev D., Mektep, Frunze, 1969), Abdullah Taymas tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan Yudahin'in "Kırgız Sözlüğü" (4.baskı 1998), Yudahin'in "Kırgızca Rusça Sözlüğü"(1970) ve "Kırgız Tilinin Dialektologiyalık sözdügü" (Mukambaev C. İlim, Frunze 1976) adlı çalışmalar esas alınmıştır. Örnekler için genellikle C.Aytmatov'un eserleri ile Kırgız Türkçesi güncel internet sitelerinden de faydalanılmıştır.

0.3. Metot

Bu araştırmada modern Kırgız Türkçesi standart yazı dilinin sözvarlığı esas alınarak eşzamanlı ve uygulamalı bir yöntemle duyu fiilleri ele alınacaktır.

Tezde öncelikle algılama ve duyu fiillerinin teorisi genel olarak semantik, mantıksal ve psikoloji alanında yapılmış (kitap, makale, tez vb.) çalışmaların incelenmesiyle kurulmuştur. Daha sonra bilimsel sözcük tarama yöntem ve teknikleri uygulanarak Kırgız Türkçesi dil malzemeleri, özellikle Kırgız Türkçesi üzerine yapılan sözlükler taranarak fişlere kaydedilmiştir. Kaynaklardan elde edilen veriler sözcüksel anlambilim teorisi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Duyu fiilleri ilk önce alıcı organlara dayalı ve işlevsel süreçlerine, sonra da anlamlarına ve anlam ilişkilerine göre türlere ayırt edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmada ayrıca duyu fiillerinin kullanım alanları, belirleyici hiyerarşi türleri, olumsuz kullanım şekilleri ve diğer duyu aktarımları bakımından da çekirdek eylemler örneğinde ele alınacaktır.

K ı s a l t m a l a r

Eser Kısaltmaları

AKT	Ahmatov, T., Mukanbaev C., (1978), *Azırkı Kırgız Tili.*
ÇA I	Aytmatov, Çıŋgız, (1982), *Çıgarmalar* I.cilt.
ÇA II	Aytmatov, Çıŋgız, (1982), *Çıgarmalar*, II.cilt.
Izaat	*Izaat*: *Şiirler, Tercümeler* (1989), Haz.: Akmataliev A.
KOS I	Yudahin, K., (1965), *Kırgızça Orusça Sözdük*. I.cilt.
KOS II	Yudahin, K., (1965), *Kırgızça Orusça Sözdük*. II.cilt.
KS	Yudahin, K., (1998), *Kırgız Sözlüğü*, 4.baskı, Çev.: Abdullah Taymaş.
KTFS	Osmonova, C., (1980), *Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdügü*.
KT-L	Ömüralieva, S. (2001), *Kırgız Tili: Leksika*.
KTDS	Mukambaev, C., (2009), *Kırgız Tilinin Dialektologiyalık Sözdügü*.
KTLF	Saparbaev, A., (1997), *Kırgız Tilinin Leksikologiyası cana Frazeologiyası*.
KTS	*Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü*, (1969), Hazırlayanlar: Abduldaev, E., İsaev D.
PSkg	www.presskg.com
TS	*Türkçe Sözlük* (2005), 10. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Diğer Kısaltmalar

As.	Ata Sözü
bkz.	Bakınız
harf.	Harfiyen
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri

Şekiller ve İşaretler

→	sonraki aşama
:	karşıtlık çiftlerini gösterir
//	eşanlamlı çiftleri gösterir
\\	bir önceki fiilin eşanlamlısıdır
<	kaynak şekilden önce "bundan gelir" anlamındadır
+	bu anlama sahip anlamındadır
-	bu anlama sahip değildir anlamındadır
±	bu anlam açısından değişkendir
a	ses tonu düşük anlamını içerir
n	normal ses tonu anlamını içerir
y	yüksek ses ton anlamını içerir

I. BÖLÜM ALGILAMA VE DUYU FİİLLERİ

1.1. Algılama ve Duyuların Fizyolojisi

1.1.1 Algılama Olayı

Koptagel-İlal, *Tıpsal Psikoloji* adlı çalışmasında algının duyu organlarının aracıyla edinilen nesneler ve olaylara ait izlenimlerin tanınması olarak belirtmektedir (1991: 19). Başka bir deyişle, algı, organizmanın o andaki yaşantısı sırasında edinilen duyusal bilginin beyin tarafından örgütlenip yorumlanması anlamına gelir (Clifford 1995: 55). "Sekuler ve Blake'e (1994) göre, algılama biyolojik bir prosedürdür ve bu biyolojik sistemde beyin, duyuların topladığı bilgileri kullanarak, dünyadaki olayların ve nesnelerin tanımlanmasını sağlamaktadır" (İbarretxe 1999: 131).

Algılama, değişik duyu organlarımızın sayesinde, dış dünyadan gelen uyarıların, bilgilerin ve kendi bünyemizdeki hareket ve pozisyonun anlaşılmasıdır. Algılama sürecinin esas katılımcılarını insan (algılayan) ve algılanan dünya olarak belirleyebiliriz. Algılanan dünya ile alıcının arasındaki bağlantı ise duyu organlarımızın yardımıyla gerçekleşmektedir. Duyuları doğrudan ve dolaylı olarak da algılamamız mümkündür. Doğrudan algılamada kendi duyularımızla algılama söz konusu ise, dolaylı algılamada başkalarından öğrendiklerimiz söz konusudur. Algılamada esas katılımcı olan algılayıcının (yani insanın) rolü de önemlidir. Genel itibarıyla tüm insanlarda doğuştan algılama yeteneği vardır. "Doğuşta oluşmuş ve oldukça gelişmiş olan duyumuz, işitme duyusudur" (Clifford 1995: 54). Diğer duyuların doğuşta duyusal gelişmişliği sırasıyla bu şekilde ilerler: Dokunma duyuları, koku alma, tat alma ve görme duyularıdır.

Algılamada doğal etkenlerle birlikte, yapısal ve edinilmiş etkenler de önemlidir. İnsanoğlu geçmiş yaşantısına, kişisel deneyimlerine ve duygusal kişiliğine bağlı olarak algılamada bireysel farklılıklar gösterebilir. Dolayısıyla aynı uyarıcının değişik kişiler tarafından az çok farklılıklarla algılanması söz konusudur. Uyarıcının da belli bir nitelikte olması şarttır. Niteliksiz bir uyarıcı algılayıcıya pek fazla etki göstermez. Aynı zamanda algılayıcının da biyolojik olarak belli niteliklere sahip olması lazımdır. İnsanoğlu beynine daha önceden kodlanmış veya yerleşmiş bilgiler doğrultusunda algılama yapar, dolaysıyla sosyal ve kültürel farklılıklara göre de farklılık sergileyebilir. Algılama bireylerin eğitim düzeylerine göre de değişim gösterebilmektedir.

1.1.2 Algılama ve Diğer Mental Süreçler

Algılama, sesleri tanımlama, çağrışım bağlantılar, sözcük ağlarının etkinleştirilmesi, sözdizimsel (ses, kelime, tümce, cümle vs) işlevler, sözcük ve dilbilgileri belleğe kaydetmek, çıktı işlevleri vs. gibi dilsel etkenler beyindeki dil merkezinde gerçekleşmektedir. Bu zihinsel sürecin aşamaları hakkında farklı yaklaşımlar vardır. Yaylagül (2005) çalışmasında algı, tanıma, anımsama, anlama, ileri idrak ve değerlendirme olarak belirlenen Booth ve Hall'in yaklaşımlarını şu şekilde vermiştir: "Birinci algı aşamasında, konuşmacı algı işini bildirir. İkinci aşama olan tanıma aşamasında, konuşmacı bazı kişi veya kavramları tanır. Üçüncü aşama olan anımsama aşamasında, konuşmacı anımsadığı olgulara dayalı bilgiden söz eder. Dördüncü aşama olan anlama aşamasında, konuşmacı kavramsal çatı veya mantıklı düşünme veya muhakemeden söz eder. Beşinci aşama olan ileri idrak aşamasında, konuşmacı mental işlerin farkında olduğunu tartışmaya odaklanır.

Altıncı aşama olan değerlendirme aşamasında, konuşmacı durumların gerçekliğiyle ilgili davranış ve inançlardan söz eder" (Yaylagül 2005: 22). Günay'a göre, "zinin fonksiyonları olarak, düşünme, planlama, kavrama, algılama, hissetme vb yetiler var" (Günay 2002: 29).

İnsanoğlunun beyninde gerçekleşen zihinsel süreç oldukça karmaşık ve oldukça geniş bir inceleme alanıdır. Dolayısıyla oldukça farklı sınıflandırmalara da açıktır. Ancak bizim benimsediğimiz aşamalar üç esas aşamadan oluşmaktadır.

Dilin mental süreçlerinin ilk aşaması, algılama sürecidir. Algılama eyleminin görevi, çeşitli duyulardan gelen bilgileri beyindeki dil merkezlerine ulaştırmaktır. Dolayısıyla dil süreçlerinin işlevi algılamaktan başlamaktadır. Hatta her türlü insan faaliyetinin merkezine giden yol algılamaktan geçmektedir. Algılama ise yukarıda da değindiğimiz gibi duyu organlarımızın yardımıyla gerçekleşmektedir. Viberg'e göre, insanın temel duyu işlevleri, nesneler ile olayları ve onların uzam ve zamanla ilgili düzenlerinin tanınması, özdeşleştirilmesi ve dış dünyanın bilişsel şeklinin ve modelinin oluşturulması için verilerin sağlanmasından ibarettir (Viberg 2001: 1294)

Dilin mental sürecin ikinci aşaması, algıların anlamlandırılması ve yorumlanmasıdır. Yani çeşitli duygulardan gelen bilgiler işleme alınır. Bu aşamada beyinde kodlanmış bilgilerle, dışarıdan gelen bilgilerin bağlantıları kurulur, anlamlama süreci gerçekleşir. Bu süreçten sonra, tepki veya kendini ifade etme süreci başlar. Bu mental sürecin üçüncü ve son aşamadır. Yani dilsel etkinliğin bu aşamasında algılanan bir durum karşısındaki kişinin verdiği tutum sergilenecektir.

Asıl inceleme alanımız da mental sürecin ilk aşaması olan algılama ve algılamamızı sağlayan duyu eylemleridir.

1.2.3 Duyu Türleri ve Fizyolojisi

Genel dil bilimi çalışmalarında çevremizi tanımlarken genellikle geleneksel beş duyudan söz edilmektedir. Bunlar görme duyusu, işitme duyusu, koku alma duyusu, tat alma duyusu ve dokunma duyusudur. Psikolojide bu sınıflandırma dil bilimine göre kısmen farklıdır. Görme ve işitme duyuları ayrı ayrı duyulardır, ancak dokunma duyusu, bastırma, vücut sıcaklığı, ağrı duyularıyla birlikte, deri duyuları başlığı altında, tat alma ve koku alma duyusu da kimyasal duyular başlığı altında incelenmektedir. Ayrıca psikolojide bilinç altında işlenen, vücudun veya herhangi bir organın hareketliliğinden haber veren durum veya beden duyularından da söz edilir (Bkz. Koptagel 1991; Shiffman 1994). Psikolojik araştırmalarda geleneksel beş duyunun dışında, beş duyunun daha olduğu belirtilmektedir. Dokunma, sıcak, soğuk ve ağrı için dört ayrı duyusal kanal tespit edilmiştir. Bu da deri duyusunun dört ayrı duyudan oluştuğunu göstermektedir. Bunlara ek olarak, kinestetik ve vestibüler duyuları vardır. Kinestetik duyu organları kaslarda, kirişlerde, eklemlerde bulunur ve kol ve bacakların pozisyonu ile kasların gerilimlerine ilişkin bilgiler vermektedir.. Vestibüler duyusu ise, dengenin sürdürülmesindeki ana duyu olup, başın hareketi ve pozisyonu hakkında bilgi vermektedir (Clifford 1995: 244)

Duyuların algılama işleyişi birbirinden oldukça farklı olmasına rağmen, bazı ortak mekanizmalara sahiptir. “Organizmalarda alıcı (reseptör) organ, etkin (effektör) organ ve iletici (transmitter) organ olmak üzere birbirinden ayrı 3 sistem bulunmaktadır. Uyaranlar alıcı organı harekete geçirir. Organizmanın dışında ya da dışından gelen bu uyaranlar alıcı organda yerel ve geri dönüşebilir bir uyartı hali meydana getirirler. Bu değişiklikten iletici organ harekete geçerek uyartıyı etkin organa iletir” (Koptagel-İlal 1991: 19).

Her duyudaki önemli öğe, bir grup alıcı hücrelerdir. Duyu organları bu hücrelerin yardımıyla beyne bilgi iletilmesini sağlarlar. Biyolojik olarak ele aldığımızda her bir duyunun kendine özgü bağlantıları ve hücreleri, ayrıca alıcısı ve uyarıcısı vardır.

1.1.3.1. **Görme Duyusu**

Görme duyusu, insanların dış dünyanın uyaranlarını ve hareketliliğini göz yardımıyla algılama yeteneğidir. Görme duyusu, insanoğlunun dünyayı algılamasında en büyük ağırlığı taşıyan ve en önemli duyudur.

Görme duyusunun asıl alıcı organı gözlerdir. Görme duyusunun meydana gelebilmesi için şu şartların oluşması lazımdır: "Önce alıcı organ olarak gözün bulunması ve kendisine gelen uyarıları alabilecek sağlamlıkta olması gereklidir" (Koptagel-İlal 1991: 20). İkincisi az veya bol miktarda ışığın bulunması lazımdır. Gözler ışığı görmek için stimule edilmiştir. Dolayısıyla görme duyusunun uyarıcısı ışıktır. Göze gelen ışık nöronlarda bir uyarıya yol açar, uyarı da milyonlarca hücrenin üzerinden görme sinirine iletilir. Görme sinirinin işlevi, beyin bölgesinde son bulur. Clifort'a göre, bir bireyin ayrıntıları algılayabilmesindeki duyarlılığa görsel keskinlik denir. Görsel keskinlik temelde göz merceğinin odaklaşmayı ne denli iyi yaptığına bağlıdır. Göz genel olarak bir fotoğraf makinesi gibi çalışır (Clifford 1999: 252).

1.1.3.2. **İşitme Duyusu**

Görme duyusundan sonraki en büyük ve en önemli ağırlığı taşıyan duyu işitme duyusudur. İşitme duyusu, ses dalgalarıyla gelen dış dünya uyartılarını algılama yeteneğidir. İşitme duyusunun alıcı organı kulaktır. İşitme duyusunun

uyarıcısı ise ses dalgalarıdır. Bu ses dalgaları birbirini takip eden hava basınçları şeklinde havada ilerler. Basıncın şiddetine göre, sesin yükseklik veya alçaklık seviyesi belirlenir. Ayrıca yükseklik işitsel yolda ilerleyen sinir akımı sayısı ile de ilişkilidir. Dıştan gelen hava dalgaları belirli şekilde titreşerek işitsel dalgaları ortaya çıkarır. Bu dalgalar "kulak zarı, kulak kemikcikleri, endolenf v.d. yoluyla hücrelere gelirler"(Koptagel-İlal 1991: 21). Hücreler de işitme siniri yoluyla beyine iletirler. Fizyologların araştırmalarına göre, insanlar tarafından işitilen frekansların aralığı yaklaşık 20 ile 20.000 Hz arasındadır. İnsanın en duyarlı olduğu bölge ise yaklaşık 1000 ile 4000 Hz arasındadır. Dolayısıyla en iyi işitme bu frekanslar arasındadır (Clifford 1999: 257).

1.1.3.3. **Koku Alma Duyusu**

Koku alma duyusu, nesnelerden yayılan kimyasal maddeleri koku alıcı organlarla algılayan duyu türüdür. Bir şeyin kokusun duymak için, nesneyi buruna yaklaştırırız veya bir yerin havasını burunla içimize çekeriz. Dolayısıyla koku duyusunun alıcı organı burundur, uyarıcısı da buharlaşan cisimlerdir. Koku alma duyusu daha çok değişik maddelerin kokularının alıcı organa ulaşmasıyla meydana gelir. Koku duyusu burun tavanındaki koku sinir hücreleri tarafından alınarak, beyine iletilen alıcı sistemlerinden biridir. Clifford'a göre, "duyumlar içinde en esrarlı olanı kokudur. Mükemmel bir duyarlılık gösterir, bazen birkaç gaz molekülü bile uyarma için yeterlidir" (Clifford 1995: 259).

1.1.3.4. **Tat Alma Duyusu**

İnsan hayatında önemli duyuların biri olan tat alma duyusu, ağza sokulan ve eriyen maddelerin özelliklerini algılama yeteneğidir. Ağız ve dil tat alma duyusunun temel alıcılarıdır. Dolayısıyla maddelerin veya cisimlerin ağza atılması/sokulması veya dilin dokundurulmasıyla algılanan bir duyudur. Uyarıcısı da genellikle eriyen cisimlerdir. Tad duyusu dil ve ağız yüzeyinde yerleşen hücreler ya da özel ağız sıvıları sayesinde algılanarak, sinir akımının yardımıyla beyine iletilir. Clifford'a göre, "insanlarda, tatlı, ekşi ve tuzlu olmak üzere dört birincil tat niteliği vardır. Genellikle tuzlar, tuzlu duyumu için temel uyarıcıdır. Sitrik asit gibi asitler, ekşi duyumunda temeldir. Değişik şekerler tatlı duyumunu verir. Acının da en güçlü uyarıcısı kinindir" (Clifford 1995: 259).

1.1.3.5. **Dokunma Duyusu**

Tüm deri duyularını dokunma duyusu başlığı altında incelemek mümkündür. Bu duyular psikolojide her ne kadar farklı duyular olarak ele alınsa da, hem işleyişi, hem gelişim mekanizması açısından ortak özelliklere sahiptir. Bütün deri duyularının alıcıları olarak sinir uçları çalışmaktadırlar. Uyarıcıları da belirli mekanik maddelerdir.

Dokunma duyusunun ilk akla gelen alıcı organı elimiz ve parmak uçlarıdır. Ancak yukarıda değindiğimiz diğer duyulara göre, dokunma duyusu oldukça karmaşık bir sisteme sahiptir. Dokunmada tüm vücudumuzun değişik bölgelerinde değişik seviyelerde dağılan deri dokularından söz etmek mümkündür. Basınç, ısı, ağrı hücrelerini de kapsam alanına almaktadır. Dolayısıyla tüm deri yüzeyindeki serbest sinir uçları dokunma duyusunun alıcılarından olabilmektedir. Hatta derinin

derin bölgelerinde (kaslarda) bulunan alıcılar da uyarıcının niteliğine göre, dokuma duyusuna hizmet etmektedirler. Basınç duyumu, değişik seviyelerdeki basıncın deriye müdahelesiyle ortaya çıkmaktadır. Isı duyumu, deri ısısının normal değerinin altına düşmesi veya normal ısı değerinin üstüne çıkmasıyla uyarılır. Deri ısısının normal değeri 32-33°C derecedir (Clifford 1995: 261). Ağrı duyumu ise, deri dokularımızın aşırı basınca, aşırı ısıya maruz kalması veya hasara uğramasıyla ortaya çıkmaktadır. Genellikle dokunma duyularında birkaç duyu birlikte algılama göstermektedir. Örneğin, sıcak suyun deriye dökülmesi, hem ısı duyumunu hem ağrı duyumunu harekete geçirir. Dokunma duyularında uyarı yoğunluğuna göre, uyarılar sinir hücrelerinin sayesinde anlamlandırılmak üzere beyin bölgesine ulaştırılır. Dokunma duyusu vücut durum duyusuyla belli ölçüde örtüşmektedir ve sınırlarını da bazı durumlarda özellikle ağrı duyumunda ayırt etmek de olanaksızdır. Yani bazı duyumların her ikisi de birden uyarılmaktadır.

1.1.3.6. **Vücut Durum Duyusu**

Bu geleneksel beş duyunun dışında, psikolojide durum duyularından da söz edilmektedir. Bunlar vücut pozisyon duyumunu uyaran kinestetik ve vestibüler duyularıdır. Kinestetik duyunun alıcıları kas, kiriş ve eklemlerde bulunur ve vücut duruşu ile el ve ayakların pozisyonunu bildirir. Yani kasın uzamasını, kirişlerdeki gerilimi, eklem pozisyonunu bildiren alıcılardır. Vestibüler duyusu ise, iç kulakta bulunan özel sıvı sayesinde başın hareketini bildiren duyudur. Bu duyu doğrudan doğruya bilgileri algılamaz, bilgiler diğer vücut pozisyonu duyularından gelen duyumların yardımıyla algılanır (Clifford 1995: 262). Bu duyuları dilbilimsel olarak değerlendirecek olursak, sadece vücut durum duyusu olarak ele alabiliriz. Bu duyu

türü diğer tüm duyulardan farklı olarak, algılayıcı olan insanın bedeniyle sınırlıdır ve çevremizdeki dünya hakkında bilgiden daha çok, vücudumuzdaki hareketlilik hakkında bilgi vermektedir. Yani vücudumuzdaki değişik enerji türlerine bağlı olarak bünyedeki hareketliliğe duyarlılık göstermektedir. Bu nedenle de vücut durum duyusunu ilgi çekici olarak nitelendirmekte ve ele almaktayız. Duyulan, görülen, tadılan duyumlar kadar vücut pozisyon duyumu da önemlidir. Dış dünya hakkındaki bilgiler duyu organlarımızca örgütlü bir şekilde algılanıp değerlendirilmeseydi, dünya doğru algılanmazdı. Aynı şekilde organizmadaki duyusal bilgiler de doğru yorumlanmasaydı, belki dengeli yürümek, oturup kalmak bile mümkün olmazdı.

1.2. Duyu Fiilleri

1.2.1. Duyu Fiilleri Kavramı

Algılama, insanın çevreyle ilişkisinin temeli ve dilin işlevsel sürecinin başlangıcıdır. Duyu ise, Türkçe Sözlüğe göre, "insanların dış dünyanın uyaranlarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama yeteneğidir" (TS 2005: 532). Bir göstergenin algılanması söz konusu ise, mutlaka bir anlamın da algılanması söz konusudur. Guiraud'un belirttiği gibi, "göstergeler özel nitelikli bir simgeler dizgesidir, başka bir deyişle dili oluşturur" (Guiraud 1999: 31). Bu da dilbilimcilerin de yakından ilgilenmesi gereken bir alan demektir. Duyularımızı ifade ederken özel simgeler dizgesi içinde duyu fiillerini de kullanarak, duyularımızı belirtmekteyiz. Duyu fiilleri, dilbilimciler tarafından son dönemlerde ele alınmaya (ilgi duyulmaya) başlamasına rağmen, ihmal edilen konulardan biridir. Algılama beyinle ilgili olduğundan günümüze denk duyu ve duyu fiilleri dil biliminden daha

çok felsefe (zihin felsefesi), psikoloji, nöropsikoloji gibi bilim dallarında inceleme alanı içinde yer almıştır.

Dil bilimci Viberg'e göre, "duyu fiilleri bilgi kaynağı ve özel duyu türleri ile ilgili dilbilimsel ifadelerin bazı sistemlerinin sınırlı bir bölümünü oluşturmaktadır. Duyu alanında yer alan eylemler, diğer eylemler gibi anlambilimsel olarak alana özgü öğelerin bir grubuna göre veya bütün eylemle ilgili anlambilimsel alanlar tarafından paylaşılan bağımsız öğelerin sayısına göre açıklanabilir. Geleneksel duyu türlerinin temel alanı, dış dünya hakkındaki temel ve doğrudan bilgi kaynağımızı oluşturan görme, işitme, dokunma, tat alma ve koklama gibi beş türle ilgilidir" (Viberg 2001: 1295). Duyu fiillerinin bilişsel alanları içermek için anlamlarını genişletme eğiliminde olduğunu da belirten Viberg, duyu fiillerinin en tipik örnekleri olarak *gör-*, *işit-*, *dokun-*, *tat al-*, *kokla-* fiillerini vermiştir. İngiliz dil bilimcisi Levin, duyu fiillerini algılama fiilleri olarak ele almış ve "algılama fiilleri olayların gerçek algılanmasını betimler" diye tanımlamış ve örnek olarak da *gör-*, *işit-*, *tat al-*, *incele-*, *göz at-*, *bak-*, *kokla- hisset-*, *seslen-* vs. gibi fiilleri sıralamıştır (Levin 1993: 185-187).

Duyu fiilleri hakkında diğer bir tanımlama Türk dil bilimcisi Özen Yaylagül'e aittir: "Bu fiiller, mental etkenliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterir. Dolayısıyla idrak etme sürecinin başlatıcısıdır" (Yaylagül 2005: 24). Türk Runik harfli metinlerden tespit edilen duyu fiilleri içinde en sık kullanılmış olanın *kör-* fiili olduğunu belirten Yaylagül, bu yazıtlarda rastlanan diğer duyu fiillerini *(e)ş(i)d-* "işitmek", *tıŋla-* "dinlemek, işitmek için kulak vermek", *tuy-* "duymak" şeklinde sıralamıştır (Yaylagül 2005: 24-27).

Dilbiliminde algılama eylemlerinin işlevini genellikle duyu fiilleri üstlenmektedir. Yani duyu fiilleri, isteğimize bağlı veya bağlı olmadan, çevremizde gerçekleşmekte olan olayların veya çevremizdeki nesnelerin varlığının algılanmasını sağlayan eylemlerdir. Örneğin:

(1) *Cambıldın Atçabar degen coŋ bazarına köçmö acayıpkana ornop kalgan eken, özü teŋdüüdön eç kim körbögön ukmuştardı Sultanmurat mına üşerden <u>kördü</u>.* "Cambıl'ın Atçabar pazarına seyyar lunapark açılmış, kendi yaşıtlarından hiç kimsenin görmediği harikaları Sultanmurat burada gördü" (ÇA I: 146).

(2) *Ürgülöp baratkanda atası menen apasının kübür sözün <u>uktu</u>.* "Uykuya dalarken babasıyla annesinin konuşmalarını duydu" (ÇA I: 140).

Bu cümlelerde *kör-* "görmek" ve *uk-* "duymak" fiilleri duyu fiilleridir. Birinci cümlede Sultanmurat tarafından çevresindeki güzelliklerin algılandığını, ikinci cümlede ise, çevresinde gerçekleşmekte olan bir hareketliliğin algılandığını bilişsel olarak açıklamak mümkündür.

Duyu türlerinde de belirtiğimiz gibi, duyu fiilleri ayrıca bünyemizdeki hareketlik konusunda da bilgi vermektedir:

Kolu-butum <u>titrey baştadı</u> "Elim ve ayaklarım titremeye başladı".

Acardın <u>canı közünö köründü</u>. "Acar'ın canı boğazına geldi".

Çoğu dillerde bütün duyu türleri ayrı ayrı eylemlerle belirtilmektedir. Ancak verilerini yaklaşık 50 dilden toplayan ve farklı olasılıkları sergileyen dillerin verilerini ele alan Viberg (2001) "Algılama fiilleri" adlı çalışmasında, değişik dillerdeki temel duyu fiillerini tespit etmeye çalışmış ve bazı duyuların aynı

eylemlerin genişletilmiş duyusu olarak algılandığı dillerin olduğunu da belirlemiştir. Örneğin: "Avustralya'da konuşulan Djaru dilinde 'görmek' basit eylem kökü olan *ŋaŋ*-olarak, 'duymak' ise aynı kökün genişlemesiyle gerçekleşmektedir. Afrika'da konuşulan Setswana dilinde de veriler *gör*- eyleminin ayrı bir eylem *bona* tarafından temsil edildiğini, diğer deneyimleri ise *utlwa* eyleminin paylaştığını göstermektedir. Bu tür örnekler Avustralya ve Afrika'dan başka bölgelerden de tespit edilmiştir. Batı Kafkas dillerinden biri olan Abhaz dilinde *gör*- ile *duy*- ayrı ayrı köklerle ifade edilmektedir. Ancak *dokunma* ile *tat alma* aynı kökle, *koku alma* ise *duy*- eyleminin genişletilmiş kullanımı şeklinde belirtilmektedir" (Viberg 2001: 1397-1301). Araştırmacının analizine göre, bu durum söz konusu duyu türlerinin başka özelliklerini ortaya çıkarmaktadır. Tat alma, koku alma ve dokunma gibi en belirgin üç duyu türü arasındaki ilişkiler söz konusudur. Burada ya koku alma ile tat alma arasında veya tat alma ile dokunma arasında bir yakın ilişki görülmektedir. Bu çiftlerin her biri aynı eylem kökü ile ifade edilme eğilimi göstermektedirler. Tat alma ile koku alma her ikisi de yemeği deneme/test etmede yer almakta ve güçlü değerlendirici bir unsuru paylaşmaktadır. Tat alma ile dokunma arasındaki ilişki ise, eylemler arasındaki benzerliklerden gelmiş olabilir. Eğer bir şeyin tadına bakıyorsanız, ona diliniz veya dudaklarınız ile dokunuyorsunuzdur. Hatta Viberg'in tespitlerine göre, tat almak eylemi bazı dillerde *kiss* 'öpmek' ile aynı kelimeyle ifade edilmektedir (Viberg 2001: 1301).

Kırgız Türkçesi ise, diğer Türk lehçeleri gibi bütün duyu türlerinin ayrı ayrı eylemlerle belirtildiği dilleri temsil eden dillerden biridir. Bu dildeki duyuları ve en tipik duyu fiillerini şu şekilde verebiliriz: görme duyusu *kör*-, işitme duyusu *uk*-, tat

alma duyusu *daam tat-*, koku alma duyusu *cıtta-*, dokunma duyusu *karma-*, birleşik duyular *sez-* gibi duyu fiilleriyle temsil edilmektedir.

Duyu fiilleri biçimsel özellikleri açısından bir veya birden çok sözcüklerden ya da sözcük birimlerinden oluşabilmektedir.

I. *Bügünkü tunuk, taza abada surnay sımal kooz sozulgan moyundarı, uçtuu niçke tumşuktarı, biri booruna bekem kıskan, biri boşuraak katkan kara şıyrak buttarı daana körünöt*. "Bugünkü güneşli, temiz havada zurna gibi güzel uzun boyunları, ince uçlu gagaları, bazılarının çok sıkı, bazılarının da gevşek bir şekilde çektikleri ayakları apaçık görünüyordu" (ÇA I: 214).

II. *Keede gana çala oygonup, uyku-soonun ortosunda suulukların şıldıratıp, tuşooluu attar anda-sansa bir sekirip koyup, çömölönü tegerene caşaŋ çoptü kürpüldötö ottop cürgönün kulagı çalat*. "Arada bir uyanıp, dalgın/ yarı uyanık bir şekilde, ayaklarına köstek/kelepçe takılı atların arasıra silkinip, küçük ot yığınının çevresinde taze otları yiyerek gezindiklerini duymaktadır." (ÇA I: 149)

III. *Sultanmurat eki-üç partadan narı oturgan Mırzagül'du kıyıgın sala karap koydu*. "Sultanmurat iki üç sıra arkasında oturan Mırzagül'e yüzünü bir az çevirerek baktı." (ÇA I: 147)

IV. *Mınday coop kütpögön Orozkul toktoy kalıp, çaldı çamalaganday tamanınan tak töbösünö çeyin akşıya karap aldı*. "Böyle bir cevap beklemeyen Orozkul hemen durdu ve ihtiyara tepeden tırnağa sinirli bir şekilde baktı." (ÇA I: 57)

V. *Emi dürbüdön morloru korunboy kaldı. Bir azdan soŋ özü da közdön kayım bolot*. "Artık dürbünle bacaları görünmüyor. Birazdan kendisi de gözden uzaklaşır." (ÇA I: 38)

Bu örneklerden anlaşıldığı gibi, I.cümlede *kör-* tek sözcükten, II.cümlede **"**duymak" anlamında kullanılmış olan *kulak çal-*, ve III. cümlede "bakmak" anlamına gelen *karap koy-*, eylemlerinin de iki sözcükten, sırasıyla diğer cümlelerdeki "sevimsiz bir şekilde bakmak" anlamında kullanılan *akşıya karap aldı* ve "görmek" fiilinin mecazi olumsuzu olan *közdön kayım bol-* eylemi ise üç sözcükten oluşmaktadır.

Kısaca duyu fiilleri, dış dünyadaki ve bünyemizdeki uyaranları değişik duyu kanallarıyla zihnimize nakleden, bir veya birden çok sözcüklerin oluşturduğu algılama eylemleridir. Bu fiilleri, diğer sözcük türleri gibi sözcüksel anlambilim açısından değerlendirmek ve alt gruplara ayırmak mümkündür.

1.2.2. Duyu Fiilleri Hiyerarşisi

Duyu fiillerinin anlamlarını çözümlemeye çalışırken, Viberg'in (2001) hiyerarşi kavramı önerisinden yola çıkarak, çalışmamızda duyu fiillerinde tespit ettiğimiz değişik anlamsal özellikleri, hiyerarşik olarak ele alacağız.

Hiyerarşi, bir takım anlambilim çalışmalarında eylemlerin farklı anlamsal kriterlerini/ölçütlerini içermektedir. Duyu fiillerinin sözcüksel anlambilim açısından kolaylıkla tanımlanabilir özelliğe sahip anlamlarını belirlemek oldukça zordur. Levin (1993) genellikle anlamsal açıdan benzer eylemlerin benzer belirtililik özelliklerini sergilediklerini belirtmiştir. Ancak bu kriter daha çok sözdizimsel yapı bakımından geçerliliğini koruyan genel bir yaklaşımdır. Sözcüksel anlambilim bakımından

birbirleriyle yakından ilgili olan fiilleri farklılaştıran en ince noktaların belirlenmesi oldukça önemlidir.

Çoğu anlambilim çalışmalarında sözcük ve sözdizimi ilişkilerinden söz edilirken, eylem anlamlarının çözümlenmesine de yer verilmiştir (Nasilov 1996; Pustejovsky 1991; Paduçeva 2001). Ancak bu tür çalışmalarda fiillerin cümle üyeleri yapısındaki rolü ve cümlenin anlamsal yapısında fiil anlamının merkezi konumunda olup olmadığı daha çok tartışma konusu olmuştur.

Bu çalışmalarda her ne kadar fiillerin sözdizimsel konumuna daha çok ağırlık verilmiş olsa da, bazı fiil anlamları ile ilgili ilginç ipuçlarını tespit etmek mümkündür. Fiillerin anlamsal türleri olarak ele alınan birkaç anlam türünü duyu fiilleri açısından da değerlendirmemiz olasıdır. Örneğin; istemlilik, süreç, olumsuzluk, durum ve hedef kavramları. Bu kavramları bazı araştırmacılar anlamsal değerler, bazıları da eylemin anlamsal türleri olarak ele almışlardır.

Vendler (1957) zamansal bir anlam olan sürecin, fiilleri ayıt eden kavramlardan biri olduğunu öne sürmüştür. Bu yaklaşım daha sonraki çoğu anlambilim çalışmalarında desteklenmiş ve geniş bir şekilde ele alınan ve en çok tartışılan konulardan biri durumuna gelmiştir (Nasilov 1996; Levin 1993; Smith (1991); Pustejovsky 1995). Sürecin, fiilin en önemli belirtisi olduğunu ifade eden Nasilov, ayrıca her sürecin başlangıç ve sonuç noktalarına sahip olduğunu ve bu sürecin başlangıç evresi, orta veya devam evresi ve sonuç evresi gibi üç evrenden ibaret olduğunu da belirtmiştir (Nasilov 1996: 782). Levin (1993) fiillerle ilgili çalışmasında süreklilik anlamının yanında, gözlem içeren fiillerden ve temas fiillerinden de bahsetmiştir (Levin 1993: 156-187).

Anlamsal öğelerin rol kavramlarını ele alan araştırmacıların çoğu fiillerin durumsal özelliklerini tartışırken, fiillerin istemlilik anlamıyla yorumlanabileceğini de belirtmeyi ihmal etmemişlerdir (Jachendoff 1987; Smith 1991; Paduçeva 2001).

Bazı anlambilim çalışmalarında fiil anlamlarının tanımlanması için farklı kriterler de önerilmiştir. Mesela Viberg, Croft'un belirtililik için önerilen kriterin, üç genel kategoriye bölünebileceği sonucuna varmış olduğunu belirterek, bu kategorileri şu şekilde özetlemiştir: "1) yapısal (morfemlerin sayısı) 2) davranışsal (sözdizimsel üyelerinin sayısı ve çekim bakımından) 3) sıklık kriterleri a) metinsel sıklık (ayrı ayrı dillerde) b) diller arası" (Viberg 2001: 1297). Bu kriterlerden sıklık kriteri, özellikle metinsel sıklık ileride yararlanacağımız kriterlerdendir.

Elde ettiğimiz kaynaklara göre özellikle duyu fiilleri hiyerarşine geniş ölçüde yer veren araştırmacılar da vardır. Alman dilbilimcisi Viberg (2001) çalışmasında tanıtsallık (evidentiality) ve güvenilirlik (reliability) hiyerarşisi üzerine odaklanmıştır. Bu araştırmacıya göre, "duyu fiillerinin belli temel kullanımları ile bilginin kaynağı ile güvenirliğini gösteren biçimbilimsel tanıtsal belirleyiciler arasında yakın bir ilişki vardır. Böyle sistemler geliştirmiş olan dillerde görsel tanıt için belli belirleyiciler sıkça görülmektedir ve hatta bazı işitsel tanıtlar için de özel bir tanıt veya görme dışında başka duyu türlerinin herhangi birini temel alan daha genel bir belirleyici bulunmaktadır. Tanıtsallar bir hiyerarşi oluşturma eğilimi göstermektedir" (2001 1306). Ayrıca Viberg, hiyerarşinin kavramsal seviyede evrensel olması mümkün olduğunu belirten Oswalt'un (1986) Kaliforniya'daki bir yerli Pomo dili olan, en ayırıcı sisteme sahip Kashaya dili için, aşağıdaki tanıtsallık hiyerarşisini önerdiğini belirmiştir:

"Edimsel→olgusal→görsel→işitsel→çıkarımsal→aktarımsal

En güvenilir tanıt türünü temsil eden edimsel tanıt, konuşucusunun görebildiği veya görmüş olduğu bir şeye dayanan bilgiyi aktarmaktadır. Bu ayrıca dünya bilgisine dayalı olguların belirleyicisidir. İşitsel tanıt da, konuşurun duymuş olduğu, ama görmediği bir bilgiyi temsil etmektedir. Çıkarımsal tanıt, konuşucunun doğrudan yaptığı çıkarımlara dayanmaktadır. En az güvenilir bir tür olan aktarımsal tanıt, başka insanların söylediklerini temel almaktadır" (Viberg 2001: 1306).

Duyu fiillerinin tanıtsallık belirleyicilerinin yanında bir de güvenilirlik hiyerarşisi vardır.

Viberg'in ele aldığı güvenirlilik hiyerarşisinin en çok güvenilir durumdan en az güvenilir duruma doğru ilerleme şeması şu şekildedir:

"Katılım → dolaysız duyu→ dolaylı duyu→ aktarım

Katılım – kendinizin yapmış olduğunuz ve bütün duygularınızla yaşadığınız şeyler.

Dolaysız duyu – kendi duygularımızla yaşadığımız şeyler.

Dolaylı duyu – algısal tanıta dayanan çıkarımlarımız.

Aktarım – başkalarından duyduklarımız.

Demek en çok güvenilir olan duyu katılımdır, en az güzenilir duyu da aktarımdır.

Gör- fiilinin *duy*- fiilinden daha az belirgin olmasının bir sebebi, görsel tanıta işitsele göre daha sık başvurulmasıdır (ikisinin de aynı anda bulunduğu durumlarda), çünkü görsel tanıt daha güvenilir olma eğilimi göstermektedir. "*Harry'yi odaya girerken duydum*" gibi bir cümle, çoğu durumlarda benim onu görmediğim ile ilgili çıkarıma yol açmaktadır" (Viberg 2001: 1306-1307).

Duyu fiillerinin bazı anlamsal özelliklerini da belirleyen diğer bir araştırmacımız İbarretxe (1999), algılama fiillerinin yakınlık, temas, içsellik, doğrudanlık, belirleme, isteklilik, kısalık, tahmin etme veya şüphelenme gibi anlamlar üzerinde de değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca bir şeyden kuşkulandığımız zaman bir şeylerin olduğunu bildiğimizi ama bizim şüphelerimizin doğru olup olmadığını kesin bir şekilde söyleyemediğimizi ve şüphelendiğimiz olayların güvenirliliğinin şahit olduğumuz veya duyduğumuz olayların güvenirliğinden daha zayıf olduğunu da ifade etmiştir (İbarretxe 1999: 172).

Bazı anlambilim alanında yapılan çalışmalarda fiil hiyerarşisi, kategori olarak ele alınmıştır. Rus dilbilimci Paduçeva da fiilleri sınıflandırırken kontrollülük ve isteklilik kategorilerine değinmiştir. Bazı eylemlerin istemli olarak gerçekleştirildiğini, bazılarının bu özelliğe sahip olmadığını, dolayısıyla fiilleri birbirinden istemlilik açısından ayırmanın mümkün olduğunu belirtmiştir (Paduçeva 2001:30).

Viberg'in tanımladığı hiyerarşi türleri gerçekten de dikkate değer ve duyu fiillerinin bazı anlamsal özelliklerini niteleyici özelliğe sahiptir. Ancak, önerilen hiyerarşideki altkümelerin bazı kısımlarının tartışmaya çok açık bir durum olduğu kanısındayız. Mesela, tanıtsallık hiyerarşisinin en güvenilir edinimsel tanıt kaynağı, doğrudan duyudur, dolayısıyla dolaysız duyunun ayrı tür olarak belirtilmesi fazlalıktır. Ayrıca işitsel, görsel gibi tanıtların belki de birer alt tür olarak ele alınması daha mantıklı gibi görünmektedir. Dolayısıyla katılımsal (edinimsel), tahminsel (çıkarımsal) öğrenimsel (aktarımsal) olmak üzere üç temel tanıta dayalı tanıtsallık hiyerarşisi ele alınabilir. Ayrıca Viberg'in edinimsel kavramı yerine katılımsal, çıkarımsal yerine tahminsel, aktarımsal yerine de öğrenimsel kavramlarını

kullanacağız. Bu kavramlar, güvenilirlik hiyerarşisinde benzer kavramların yer almaması açısından da önemlidir. Kısacası, katılımsal, algılayıcının doğrudan yaşadığı duyumları, tahmilsel algılayıcının tahmin ve çıkarımlarına dayalı bilgileri, öğrenimsel de başkalarından öğerenilen duyumları temsil etmektedir. Güvenilirlik hiyerarşisinin de edinimsel (Viberg'in tanımlamalarının katılımsal ve dolaylı hiyerarşisini de içine alır), çıkarımsal (dolaylı) ve aktarımsal olarak ele alınmasından yanayız.

Yukarıda söz edilen çalışmalar ışığında ve bazı gözlemlerimize de dayanarak, duyu fiillerinin anlamsal özelliklerini tanımlarken, Viberg'in (2001) tanıtsallık ve güvenilirlik hiyerarşilerinin yanında ele alacağımız belirtililik kriterlerini şu şekilde özetleyebiliriz.

1) Duyu fiilleri genellikle belli bir durumsal eylemi betimlemektedirler ve bu eylemler aktif veya pasif olarak tanımlanabilmektedirler. Bu olgu duyu fiillerini *hareketlilik* (devingenlik) anlamı bakımından da bir hiyerarşi olarak değerlendirmemize imkan sağlamaktadır. Duyu fiillerinin hareketlilik durumu aktif veya pasif olarak belirlenmektedir. Aktif duyu fiilleri, özel bir çaba içeren ve şuurla kontrol edilen bilgiyi aktarmaktadır. *Bak-*, *dinle-*, *kokla*, *göz at- seyret-*, *tadına bak-* gibi duyu fiilleri aktif fiillerdir. Pasif duyu fiilleri, şuurla kontrol edilmeden ve özel çaba harcanmadan gerçekleşen algılamayı temel almaktadır. *Gör-*, *duy-*, *fark et-*, *gözüne ilişmek* gibi vs. fiiller pasif fiillerdir.

2) Fiillerin anlam çözümlenmesindeki en önemli özelliklerden biri de *isteklilik* durumdur. Bazı eylemler istemli olarak gerçekleşirken, bazıları da istemeyerek gerçekleşmektedir. *Bak-*, *gözetle- dokun-*, *kulak ver-, takip et-*, *seyret-*, *öp-* gibi duyu fiilleri, eylemin istemli olarak gerçekleştiğini temsil etmektedirler.

Tadını al-, *gözüne iliş-*, *farkına var-*, *kulak misafiri ol-, yüreği burkul-* gibi fiiller bu özelliğe sahip değillerdir. Yani isteklilik kriteri eylemin betimlediği olayların isteğe bağlı olup olmadığı olgusuna dayanır ve bu durumu istekli ve isteksiz olarak iki alt gruba ayırt edebiliriz. İsteksiz (veya bağımsız) durum, isteğe bağlı olmadan gerçekleşen bilgiyi temel almaktadır. Duyu fiillerinin isteklilik özelliklerinden bahsederken, belirtilmesi gereken durumların biri, bazı eylemlerin istemlilik açısında değişken olmasıdır. Örneğin: *gör- duy-* gibi eylemleri isteyerek veya istemeden de gerçekleşme özelliğine sahiptirler. Bu tür durumlarda fiiller kontekse göre değerlendirilir. Ayrıca, isteğe bağlı gerçekleşen duyu fiillerinde farklı anlamsal durumlara da rastlanmaktadır. Eylemin belli bir hedefe doğru odaklandığı durumlarda *hedeflilik* duyu fiilleri anlam kütüğünün diğer bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. *Al-*, *gözetle-*, *gözlemle-, nişan vur- gıdıkla-* gibi duyu fiillerinde belli bir hedefe doğru odaklanma söz konusudur. Hedeflilik, hareketliliğin belli bir hedef doğrultusunda gerçekleşmekte olduğunu ifade etmektedir ve hedefliliği duyu fiilleri açısından ayrı bir hiyerarşi olma eğilimindeki belirtililik kriterlerinden biri olarak belirtmekteyiz.

3) Duyu fiillerini süreç tiplerine göre de değerlendirmek mümkündür. Gerçekleşen veya gerçekleşmekte olan algının sürecine göre, anlık veya sürekli olmak üzere iki zamansal türünden bahsedebiliriz. Örneğin *gözüne iliş-*, *çarp-*, *tadına bak-* Bu tür eylemlerin betimlediği olaylar belli bir an içinde gerçekleşmektedir. Sürekli olan eylemler *dinle-*, *gözden geçir-*, *karın doyur-, kulak as-* örneklerinden anlaşıldığı gibi belli bir zaman içinde yol alan olayı betimlemektedir. Demek ki, fiillerin anlam çözümlenmesindeki önemli özelliklerden biri da *süreklilik* kriteridir.

4) Eylemlerin dikkati çeken önemli anlamsal durumlarından birisi de temastır. Bu olguyu duyu fiillerinin *temaslılık* anlamı olarak ele alabiliriz. Duyu fiillerinde iki tür temas gözlemledik. Birincisi fiziksel temas, ikincisi de zihinsel temastır. *Gıdıkla-*, *dokun-, dürt-, hafifçe el gezdir-, it-, okşa-, öp-, vur-*, *cımcıkla-* örneklerinde fiziksel temas söz konusudur. Fiziksel temas, bu örneklerden de anlaşıldığı gibi daha çok dokunma duyu fiillerinin anlamsal özeliği niteliğindedir. *gör- duy-*, *seyret-* gibi duyu fiillerinde ise zihinsel temas vardır. Örneğin *gör-* fiilinde göz alıcı organının algı gücünün ve algılanan durum veya hareketliliğin örtüştüğü noktada oluşan zihinsel bir temas söz konusudur.

5) Bazı eylemlerde hareketliliğin sona yaklaştığı veya sonlanlandığı diğer gramer oğelerinin yardımı olmaksının anlaşılmaktadır. Bu özellik duyu fiillerinde de gözlemlenmektedir. *Gözüne iliş-*, *fark et-* ifadeleri genellikle sona ermiş bir eylemi ifade etmektedir. Bu tür gerçekleşmekte olan algının sonlandığı niteleyen duyu fiilleri *sonluluk* anlamına sahiptirler. Dolayısıyla duyu fiillerinin anlam kütüğünün diğer bir parçası sonluluktur.

6) Bazı duyu fiillerinin betimlediği olaylarla birlikte, psikolojik durumları da yansıttıklarını gözlemlemek mümkündür. Bu duruma daha çok görsel duyu fiilerinde rastlanmaktadır. *Akşıŋda-* "sinir ve öfkeden gözleri yuvasından fırlayacak gibi bakmak", *alay-* "şaşkınlıkla bakmak" gibi fiiller, eylemcinin sinirli veya şaşkın olduğu anlamını da içermektedir. Duyu fiillerindeki bu anlamsal özelliği *duygusallık* anlamı olarak değerlendireceğiz.

7) Duyu fiillerini sözcüksel anlambilim açısından kültürel değerlere göre de değerlendirmek oldukça ilginç ve önemli konulardandır. Biz de bu çalışmamızda

Kırgız kültürel değerlerine göre, duyu fiillerinin betimlediği hareketliliğin olumlu karşılanıp karşılanmadığına veya nezaketli davranışa ters düşüp düşmediğine göre *olumsuzluk* anlamını değerlendireceğiz. Örneğin, *akşıy*-, *akıraŋda*-, *közünün töbösü menen kara*- duyu fiilleri Kırgız kültürel değerlerine göre, takdir edilmeyen, nezaketli bir davranışa ters düşen bir eylemlerdir, dolayısıyla olumsuz anlam taşımaktadır.

Duyu fiillerinin sözcüksel anlambilim açısından çözümlenmesinde öngörülen anlamsal özelliklerini genel itibarıyla sistematik bir biçimde şu şekilde verebiliriz:

Tablo 1. Anlamsal durumlar ve alt türleri

Anlamsal durumlar	Alt türleri		
Hareketlilik →	aktif (+)	pasif (-)	
Süreklilik →	süreli (+)	anlık (-)	
İsteklilik →	istekli (+)	isteksiz (-)	
Hedeflilik	(+)	(-)	
Temaslılık →	fiziksel	zihinsel	
Sonluluk	(+)	(-)	
Duygusallık	(+)	(-)	
Olumsuzluk	(+)	(-)	
Tanıtsallık →	Katılımsal	Tahminsel	Öğrenimsel
Güvenilirlik →	Edinimsel	Çıkarımsal	Aktarımsal

Tablodaki pozitif (+) ve negatif (-) işaretleri, incelememizde bu anlama sahip (+) veya bu anlama sahip olmadığı (-) anlamlarını taşımaktadır. Bu anlam özelliğine göre değişkendir anlamını da (±) işaretiyle, ne olumlu ne olumsuz anlama sahip özelliği de, yani nötr anlamı (n) işaretiyle belirteceğiz.

Bazı duyu fiil grupları sadece kendi kümelerine ait belirtililik kriterlerine de sahiptirler. Görme duyusunda gözlemcilik önemli anlamsal değerlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı duyu fiilleri için de duygusallık ve sonluluk, bazı istemli

gerçekleşen duyu fiilleri için, hedeflilik gibi belirtililik kriterlerinden söz etmemiz mümkündür.

Fiillerin anlam çözümlenmesinden söz ederken yardımcı fiillerle dizimlendiği durumları da dikkate almak önemlidir. Belli bir hareketliliği tüm özellikleriyle ifade ederken bir takım yardımcı fiillere başvurmaktayız ve bu durum duyu fiilleri için de geçerlidir.

Duyu fiillerinin *al-, bar-, cat-, cür-*, *kal-*, *koy-*, *otur-*, *tur-* gibi yardımcı fiillerle kullanımlarında da algılanan hereketliliğin farklı anlamsal özellikleri nitelendirilmektedir. Bu özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Kırgız Türkçesinde genellikle yeterliliği ifade eden *al-* yardımcı fiili, esas fiile geçmişe dayalı bir bilginin veya hareketliliğin daha sonradan öğrenildiği ve algının sonlandığı anlamları katmaktadır.

Bar- yardımcı fiili ise, ifade edilen hareketliliğin belli bir süre içinde sürdürüldüğünü nitelerken kullanılmaktdır ve esas fiile süreklilik anlamını kazandırmaktadır.

Cat-, *cür-* yardımcı fiilleri de, algılanan hareketliliğin sona ermediğini, halen devam etmekte olduğunu betimlerken kullanılmaktadır ve esas fiile süreklilik ve aktif bir hareketlilik kazandırmaktadır.

Kal- yardımcı fiili, algılanan hareketliliğin birdenbire veya tesadüfen gerçekleştiği durumlarda kullanılmaktadır ve esas fiile anlık bir hareketlilik ve sonluluk anlamı kazandırmaktadır.

Otur-, *tur-* yardımcı fiilleri de, isteğe bağlı olarak gerçekleşen hareketliliğin belli bir zaman dilimi içinde sürdürüldüğünü ifade ederken kullanılmaktadır. Esas fiile aktif bir hareketlilik ve süreklilik kazandırmaktadır.

1.2.3. Duyu Fiillerinin Türleri

Elde ettiğimiz bilgilere göre de, günümüze denk duyu fiilleri hakkındaki çalışmalarda beş duyuya dayalı tasnifler yapılmıştır:

Alman dil bilimci Viberg *Algılama Fiilleri adlı* çalışmasında "dış dünya konusunda doğrudan bilgi kaynağımızı oluşturan" temel beş duyu türünden bahsetmiştir. Duyu türlerine göre, *görme*, *işitme*, *dokunma*, *tad alma*, *koklama* olarak duyu fiillerini beş gruba ayırmıştır (2001: 1295).

Duyu fiilleri hakkındaki farklı bir sınıflandırma B.Levin'e aittir. O, *English Verbs Classes and Alterntions* adlı kitabında tanımlamalardan daha çok, fiilleri gruplara göre sıralamış ve örneklere yer vermemiştir. Bu çalışmasında Levin algılama fiillerini ayrı bir fiil türü olarak ele almış ve görme fiilleri, gözlem fiilleri, gözetleme fiilleri, uyarı fiilleri olmak üzere 4 gruba ayırmıştır (Levin 1993: 188-189):

Görme fiilleri: *dokun-* , *gör-*, *işit-*, *kokla-*, *tad al-*, *keşfet-* fiilleri;

Gözetleme fiilleri: *göz at-*, *bak-* fiilleri;

Uyarı fiilleri: *hisset- kokla-* fiilleri;

Gözlem fiilleri: *bak-*, *keşfet-*, *gözden geçir-*, *yokla-*, *incele-*, *gözle-* fiilleri. *Dokun-* duyu fiili ise, dokunma fiilleri başlığı altında, *okşa-*, *vur-*, *gıdıkla-*, gibi fiillerle birlikte ayrı bir grup olarak sınıflandırmıştır. Levin (1993), İngilizcedeki fiilleri esas alarak yaptığı bu çalışmasında daha çok sözdizimsel anlambilim prensiplerine dayanarak fiilleri gruplara ayırmıştır. Duyu fiilleri ile ilgili çok karmaşık bir sınıflandırma yapılmış ve bazı fiiller birkaç gruba birden dâhil edilmiştir. Örneğin: *feel* "dokunmak", *taste* "tatmak", *smell* "koklamak" fiileri, hem

görme, hem de uyarı fiilleri grubunda, *look* "bakmak" fiili de, gözetleme ve uyarı fiilleri grubunda yer almıştır (Levin 1993: 185-88).

Duyu fiillerini alt gruplara ayıran diğer bir çalışma, Türk lehçelerinin fiil semantiği üzerinde çalışmaları yapan Azeri dilbilimci G.Kuliev' aittir. Kuliev, *Türk Dillerinin Fiil semantiği* adlı çalışmasında Azeri, Türkmen, Türkiye Türkçesi ve Gagauz dillerinden örnekler vererek, hem karşılaştırmalı hem tarihsel alanda inceleme yapmıştır. Algılama duyu fiillerini, mental fiillerinin bir grubu olarak ele almış ve dört alt gruba ayırmıştır. Kuliev'in teklif etmiş olduğu bu sınıflandırma ve verdiği örnekler şunlardır.

1. görsel algılama fiilleri: *gör-*, *bak-*, *seyret-*
2. işitsel algılama fiilleri*: işit-*, *dinle-*, *kulak ver-*
3. koku alma fiilleri*: kokla-*, *kok-*
4. tat alma algılama fiilleri*: tat-*, *tadına bak-* (Kuliev 1998: 86-102).

Kuliev, bu incelemesinde mental fiillerin farklı bir grubu olarak *hissetme* fiillerine de yer vermiştir. Bu fiil grubuna da *hisset-*, *duy-, ayıl-, sızla- don-,ısın-, titre-, üşü-, uyuş-, sıkış-, yan-, kavrul-, kızar-, gıcılka-, kaşın-, zonkla-,* gibi fiilleri de grubuna dahil etmiştir. Ayrıca dokunma fiillerinden olan *vur- fiili*nin farklı kullanımını da bu grup içinde değerlendirilmiştir (Kuliev 1998: 181).

Duyu fiillerinin semantik açıdan farklı bir sınıflandırılması İbarretxe'ye (1999) aittir. Duyuların dünya ile ilgili bilgileri sağlayan kanallar olduğunu belirten İbarretxe, duyu fiillerini semantik rollerine göre üç farklı gruba ayırmıştır.

I. pasif fiilleri; bu gruba şuurla kontrol edilmeyen, süreç tanımlayan eylemleri aldığını belirtmiş ve şu örnekleri vermiştir:

a) *Peter kuşları gördü*.
b) *Peter kuş sesini duydu.*
c) *Ayağına taş düştüğünü hissetti.*

d) *Peter odada sigara kokusunu aldı.*

e) *Peter yemekten sarımsak tadını aldı.*

II. grup; Aktif fiiller ve örnekleri:

a) *Peter kuşlara baktı.*

b) Peter *kuşları dinledi.*

c) *Peter kakaonun ne kadar yumuşak olduğunu hissetti.*

d) *Peter sigarayı kokladı* (içip içemeyeceğini bilmek için).

e) *Yemeğin tadına baktı* (içip içmeyeceğini test etmek için)

III. son grup; uyarcısı olan fiilleridir. Bu fiillerin aşağıdaki örneklerle formüle edildiği ve algının ayrıca bir dürtüsü olduğu belirtilmiştir. Örnekler de şunlardır:

a) *Peter mutlu gözüküyor.*

b) *Peter mutlu sesleniyor.*

c) *Elbise yumuşak hissediliyor.*

d) *Peter güzel kokuyor.*

e) *Yemeğin güzel tadı vardı* (İbarretxe 1999: 44-45).

Bu sınıflandırma örneklerinden de anlaşıldığı gibi, duyu eylemlerinin semantik rollerine göre yapılmıştır. Bu çalışmamızda biz de önceki duyu organlarına dayalı bir sınıflandırma yapan araştırmaların izinden gidip, öncelikle duyu organlarının rollerine dayanarak sınıflandırma yapmaya çalışacağız.

Algılama süreçlerindeki alıcıların fonksiyonel alanları çok karmaşıktır. Örneğin: *hissetmek fiili*. Bu fiilin alıcıları olarak neredeyse tüm duyu organlarımız iş başındadır. Buna karşılık *görmek* fiili göz duyu organıyla sınırlıdır. Bu yüzden algılama fiillerini alt gruplara ayırmak oldukça zordur. Ancak algılama sürecindeki duyu organlarımızın rollerini dikkate alarak, algılamayı sağlayıcılara dayalı bir tasnif yapabiliriz. Tıbbî psikolojiye göre, "temel ve birleşik duyular olmak üzere iki duyu tipi vardır. Temel duyular fizyolojik olarak değişik bölümlerin bir araya gelmesinden oluşmamış olan yalın duyular olup, belli bir alıcı tarafından alınıp belli bir iletici

tarafından merkeze götürülürler. Buna karşılık, edinilmesinde değişik fizyolojik sistemlerin bir arada çalışması söz konusu olan duyular ise, birleşik duyulardır (Koptagel-İlal 1991: 23). Dolayısıyla, görmek, duymak, bakmak, koklamak gibi vs. fiiller *temel* duyu fiilleridir. Sezmek, hissetmek gibi algılama fiiller ise, *birleşik* duyu fiillerdir.

1.2.3.1. Temel Duyu Fiilleri

Temel duyu fiilleri, belli bir duyu organı tarafından alınıp, belli bir iletici tarafından merkeze götürülen duyuları algılayan eylemlerdir. *Gör-*, *duy-*, *dokun-*, *işit-*, *kokla-* gibi çekirdek fiilleri kapsayan temel duyu fiillerini beş alt gruba ayırmak mümkündür:

1. Görme duyu fiilleri
2. İşitme duyu fiilleri
3. Tat alma duyu fiilleri
4. Koku alma duyu fiilleri
5. Dokunma duyu fiilleri

Bu tür sınıflandırmalarda sözcük veya söz dizimlerinin temel anlamları esas alınmaktadır. Çünkü sözcük veya söz dizimlerinin anlamları, anlam genişlemesine göre değişkenlik gösterebilirler.

1.2.3.1.1. **Görme Duyu Fiilleri**

Dış dünya, ışığın dağılımına göre göz organının yardımıyla belli bir bakış yönü içinde algılanır. Bu tür algılama sonucu gerçekleşen eylemler, görme duyu fiillerdir. Bu fiiller hakkında, yukarıda da belirttiğimiz gibi, kapsamlı ve özel bir

çalışma yoktur. Elde ettiğimiz bazı kaynaklarda geçen görsel duyu örnekleri şunlardır: *gör-*, *bak- gözle-*, *seyret-* (Erdem 2004a), *gör-*, *bak-*, *seyret-* (Kuliev 1998) *see*, *look* (İbarretxe 1999), *see*, *look* (Viberg 2001). Geniş kapsamlı bir fiil sınıflandırması yapan Levin'in *English Verbs Classes and Alterntions* adlı çalışmasından tespit ettiğimiz görme ile ilgili duyu fiillerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz. Bu fiiller İngiliz dili temelinde farklı üç alt başlık altında verilmiştir:

Görme fiilleri:

See "görmek" "göz atmak"
discern "ayırt etmek, görmek"
Gözlem fiilleri:
descry "uzaktan görüp seçmek, çıkarmak"
espy "uzaktan görmek, gözüne ilişmek"
examine "bakmak, dikkatle gözden geçirmek"
eye "bakmak, süzmek"
glimpse "bir an için görmek, gözüne ilişmek"
investigate "incelemek, gözden geçirmek"
observe "dikkatle bakmak"
scan "acele gözden geçirmek"
scrutinize "dikkatle bakmak, iyice incelemek"
sight "görmek, bakıp keşvetmek, nişan almak, gözlemek"
spy "casuzluk etmek, gözetlemek"
survey "bakmak, dikkatle bir şeye göz gezdirmek"
view "görmek, bakmak, muayene etmek"
watch "bakmak, dikkatle bakmak, gözlemek"
Gözetleme fiilleri:
gawk "akmahça bakmak"
glance "göz atmak"
glare "göze çarpmak, yiyecekmiş gibi bakmak"
goggle "şaşı bakmak"
leer "yan bakmak"

ogle "göz süzerek bakmak"
peek "gözetlemek"
peep "kapı ardından gizlice bakmak"
squint "gözlerini kısarak bakmak, yan bakmak"
stare "gözünü dikip bakmak" (Levin 1993: 185-187).

Görme duyu fiillerinin çekirdek fiili *gör-* fiilidir. Kırgız Türkçesinde ise bu fiilin karşılığı *kör-* duyu fiilidir. Örneğin:

Adamdın kombayn menen koştoşkonun, men körbögöndün barın körgön cer, oşondo birinçi colu <u>kördüm</u>. "İnsanın traktorü ile vedalaştığını, ben -her şeyi gören yer- o zaman ilk tefa gördüm" (ÇA I: 277).

1.2.3.1.2. **İşitme Duyu Fiilleri**

Çevreden gelen sesler kulağımızdaki özel sinir hücrelerinin yardımıyla beyne iletilir. Bu tür ses frekanslarıyla algılanan eylemler, işitsel duyu fiillerdir. Ses algısına dayalı olarak duyuları betimleyen işitme duyu fiilleri hakkında özel çalışmaları tespit edemedik. Ancak yukarıda söz edilen incelemelerde adı geçen işitme duyu fiilleri şunlardır: *eşit- duy-* (Erdem 2004a); *işit-*, *dinle-*, *kulak ver-* (Kuliev 1998); *hear*, *overhear* (Levin 1993); *hear*, *listen* (İbarretxe 1999); *hear, listen* (Viberg 2001); *(e)ş(i)d-*"işitmek", *tıŋla-* "dinlemek, işitmek için kulak vermek" *tuy-*"duymak" (Yaylagül 2005). İşitme duyu fiillerinin çekirdek eylemi de *işit-* eylemidir.

Doktorun sesini <u>işitince</u> koştu, yanakları kırmızı, gözleri parlıyordu (TS 997a).

Kırgız Türkçesinde duyu fiillerinin çekirdek eylemi "duymak" anlamına gelen *uk-* fiilidir. Örneğin:

Catka bilem, tayataman neçen kaytalap <u>ukkam</u> "Ezbere biliyorum, dedemden defalarca dinlemiştim" (ÇA II: 44).

Cımcırttık ogo beter demin katıp, sayda kütkürögön darıyanın şarı kulakka dayın <u>uguldu</u> "Her şey derin bir sessizliğe gömülüp, sadece aşağıda gürleyen nehrin sesi kulağa net bir şekilde duyuldu" (ÇA I: 272).

1.2.3.1.3. **Tat Alma Duyu Fiilleri**

Genellikle yenilen veya içilen maddelerin ağzımıza alınmasıyla dil ve ağız yüzeyindeki tat duyumu hücreleri tarafından algılanan duyular, tat alma duyu eylemleriyle ifade edilmektedir. Tat alma duyu fiilleri hakkında ayrı ve özel çalışmalar yoktur. Ancak bazı fiiller hakkındaki bazı çalışmalarda yer alan tat alma duyu fiilleri şunlardır: *tat-*, *tadına bak-* (Kuliev 1998); *taste* and *savour* "tadı olmak, lezzet vermek, kokusu olmak" (İbarretxe 1999); *taste* (Viberg 2001). Tat alma duyusunun çekirdek eylemi *tatmak, yemek* fiilleridir.

Kırgız Türkçesinde tat alma duyu fiilleri için *ce-* "yemek" fiilinden daha çok *daam tat-* "tad almak" eylemi tüm tat alma duyusunu kapsayan bir eylem olarak bilinmekte ve tat duyusunun çekirdek eylemini oluşturmaktadır. Örneğin:

Attan tüşüp, üygö kirip daam tat, balam. "Attan inip, eve girip yemek ye, oğlum".

1.2.3.1.4. **Koku Alma Duyu Fiilleri**

Mükemmel bir duyarlılığa sahip olan burnun sayesinde algılanan duyumlar, koku duyu fiillerince dile getirilmektedir. Bilimsel çalışmalarda adı geçen koku alma duyu fiilleri şunlardır: *kokla-*, *kok-* (Kuliev 1998), *smell* "koklamak", *sniff* "kokusunu almak" (İbarretxe 1999), *smeel*, *scent* "kokusunu almak, sezmek", *sniff* "havayı koklamak, kokusunu almak" (Levin 1993). Bu tür fiillerin çekirdek eylemi de *kokla-* fiilidir. Kırgız Türkçesinde bu fiilin karşılığı *cıtta-* duyu fiilidir.

Kelindin boyunan buruksugan cıpar güldün cıtı cıttanıp turdu

"Gelinin boynundan çok güzel çiçek kokusu duyuluyordu" (ÇA I: 81)

1.2.3.1.5. **Dokunma Duyu Fiilleri**

Deride bulunan doku hücrelerinden veya vücudumuzdaki sinir uçlarından (gelen bilgileri) algılanan bilgileri beyine ulaştıran duyu ile ilgili eylemleri dokunma fiilleri olarak adlandırabiliriz. Elde edilen bazı kaynaklardan sadece İbarretxe'nin (1999) çalışmasında *touch* "dokunmak" ve Viberg'in (2001) çalışmasında *felt* "dokunmak, el sürmek" dokunma fiilleri ele alınmıştır. Dokunma fiillerinin en geniş listesini Levin, adı geçen çalışmasında İngiliz dili temelinde *Dokunma fiilleri* başlığı altında vermiştir (Levin 1993 155):

caress "okşamak, kucaklamak"

graze "sıyırmak, sıyırıp geçmek"

kiss "öpmek, hafifçe dokunmak"

lick "yalamak"

nudge "dirsek ile dürtmek"

pat "el veya yassı bir şey ile hafifçe vurmak"

pinch “çimdiklemek”

prod “dürtmek, üvendire ile dürtmek”

sting “batmak, arı gibi sokmak”

stroke “vurmak, okşamak”

tickle “gıdıklamak”

touch “dokunmak”

Deri dokularına basınç veya herhangi bir temas sonucu oluşan duyumların çekirdek eylemini *dokun*- fiili oluşturmaktadır. Örneğin:

Bir elektrik zilinin düğmesine dokunduk (TS 553a).

Kırgız Türkçesinde de bu fiilin çekirdek eylemleri *tiy*- “dokunmak”, *karma*- “tutmak” fiilleridir.

Cusupbektin kolun kısa karmadı. “Cusupbek’in elini sıkıştıra tuttu”

Duyu fiilleri çeşitli duyu organlarından algılanmasına ve ayrı gruplar oluşturmasına rağmen, kendi aralarında da sıkı anlambilimsel ilişkiler içerisindedirler. Örneğin: koku alma, tat alma ve dokunma gibi en belirli üç tür arasındaki ilişkiler hakkında bir şeyler söylemek mümkün gibidir. Burada ya koku alma ile tat alma arasında ya da tat alma ile dokunma arasında yakın bir ilişki görülmektedir. Ayrıca dokunma ile vücut durum duyusu arasındaki çok sıkı bir ilişkiden de söz etmek olasıdır. Örneğin ağrı - özellikle de belli dış etkenlerin tesiri dolayısıyla duyulan - duyumlarında bu iki duyunun sınırlarını kesin olarak ayırt etmek olanaksızlaşmaktadır.

Tat alma ile *koku alma* her ikisi de yemeği deneme/test etmede yer almakta ve güçlü değerlendirici bir unsuru paylaşmaktadır. Yenilen veya içilen maddelerin

çoğunun hem tadı, hem de kokusu vardır ve her iki duyu birden uyarılmaktadır. Hatta nefis bir koku aldığımızda, lezzetli bir yemek hayal edebiliriz.

1.2.3.2. Birleşik Duyu Fiilleri

Değişik fizyolojik sistemlerin bir arada çalışması sonucu algılanan duyuları ifade eden eylemler birleşik duyu fiillerdir. Her ne kadar psikoloji bilimi vücut durum duyularının ayrı ayrı alıcılarının olduğunu savunsalar da, sezgiye dayalı bir algılama söz konusu olduğundan, vücut durum duyu fiillerini birleşik duyu fiiller grubunda değerlendirmeyi uygun gördük. Birleşik duyu fiillerini algılananın içsellik ve dışsallık durumlarına göre, iki alt gruba ayırarak ele almamız mümkündür. Yani sezgiye dayalı olarak çevremizi algılayan fiiller (birleşik dışsal duyu fiiller) ve kendi bünyemizdeki hareketliliği algılayan vücut durum (birleşik içsel) duyu fiilleridir.

Birleşik duyu fiillerinin birinci grubuna örnek olarak *sez-*, *hisset-*, *fark et-* fiillerini verebiliriz. Örneğin:

İkinci Dünya Savaşı'na doğru gittiğimizi en evvel sen sezmiştin (TS 1746a).

İkinci grup birleşik duyu fiillerine de, *içi ezil-, cızla-*, *yürek burk-*, *yüreği serinle-, canı boğazına gel-* gibi vücut durumunu betimleyen veya *karıncalan-*, *titre-* gibi bünyemizdeki fiziksel hareketliliği aktaran fiilleri verebiliriz. Örneğin:

Babamın küçük yalısını ziyaret ettiğim zaman… yabancılıktan yüreğim burkulmuştu (TS 2208b).

II. BÖLÜM **KIRGIZ TÜRKÇESİNDE DUYU FİİLLERİ**

2.1. Kırgız Türkçesinde Temel Duyu Fiilleri

Bu başlık altında 1.3'te belirttiğimiz geleneksel duyma, görme, işitme, koku alma ve dokunma duyularının temel olduğu eylemler ele alınacaktır.

2.1.1. Kırgız Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri

2.1.1.1 Görme Duyu Fiilleri

Dış dünya uyaranlarını görme duyusuyla algılarken, bu alanda gerçekleşen eylemleri görsel duyu fiilleriyle ifade etmekteyiz:

> *Ketüügö turup atıp, cıldız cagalaktap caynagan asmandı dagı bir colu çalkalay <u>karadım</u>.* "Gitmek üzere kalkarken, parlayan yıldız dolu gök yüzüne, arkaya doğru eğilerek bir kere daha baktım" (ÇA I: 422).
>
> *Köldün narkı betindegi kögültür munarıktan toolordun karaanı <u>körünöt</u>* "Gölün diğer kıyısından dağların göle düşen yansıması görünüyor" (ÇA II: 331).

Bu cümlelerde *karadım* ve *körünöt* fiilleri görsel duyu fiillerdir. 1. cümlede yıldızlı gökyüzünün güzelliklerinin, 2.cümlede de, göl kıyısındaki doğa manzarasının göz yardımıyla algılandığı ifade edilmektedir. Bu tür görsel algılama sonucu gerçekleşen eylemler, görme duyu fiillerdir.

Görme duyu fiillerinin çekirdek fiili kör- "görmek" fiilidir.

> *Başatka kayra aylanıp kelgenimde anın başınan bir koroo kozuluu koy <u>kördüm</u>.* "Pınara tekrar geldiğimde, pınar başında kuzulu koyun sürüsü gördüm" (ÇA I: 401).

Kara-, "bakmak" *tikte*- "bakmak" gibi fiilleri de bu gruba dahil etmek mümkündür. Örneğin:

> *Sultanmurat başın şak kötörüp, asmandı karadı* "Sultanmurat başını hızla kaldırıp, gök yüzüne baktı" (ÇA II: 213).
>
> *Al meni kadala tiktep, çın niyetinen keyigendey köründü* "O bana dikkatlice bakıp, içtenlikle üzülüyor gibi göründü" (ÇA II: 314)

Görme belirli bir mekanda bulunmayı talep eder ve algılanan çevre ile algılayıcı arasında bir nevi bağlantı kurar; eğer alıcı insan ise, o zaman insanlar arası bağlantı kurulur (Paduçeva 2001: 47). Örneğin:

> *Mına oşondo calgız keletkan Mırzagüldü kördü* "O sırada yalnız gelmekte olan Mırzagül'ü gördü" (ÇA II: 195).

Kırgız Türkçesi gözlerin odaklandığı her türlü durumu ayrı ayrı fiillerle belirten dillerden biridir. Değişik durumsal gözlemler veya farklı psikolojik durumlardaki bakışlar da farklı fiillerle betimlenir. Örneğin: *akıraŋda*- "nefretle bakmak", *akşıy*- "sevimsiz bir bakışla bakmak", *bakıray*- "şaşkınlıkla bakmak" gibi psikolojik durum; *akmala*- "takip etmek", *közömöldö*- "gözetlemek" gibi fiiller gözlem içeren görsel duyu fiillerdir. Yani psikolojik durum duyu fiilleri, bir algıyı ifade ederken, alıcının psikolojik durumlarını da yansıtan fiillerdir. Örneğin:

> *Kıpkızıl bolup, uşunday bir akşıŋdadı…* "Kıpkırmızı olup, gözleri yuvalarından fırlayacak gibi (sinirle) bakıyordu" (KOS 40).

Bazı duyu fiilleri, Kırgız kültürel değerlerine göre, ayrı yan anlamlar taşımaktadır. Örneğin: *akıraŋda*-, *akşıy*-, *akşıya kara*- gibi fiiller, hem düz, hem mecazi anlamlarında çoğunlukla kişiler arası bağlantılarda kullanılmaktadır ve bu

eylemleri yapanlar (özellikle de büyüklere karşı yapılması durumlarında) toplumda çok ayıplanmaktadır.

Görsel duyu alanında gelişen eylemleri anlatan farklı fiiller grubu da mevcuttur. Bunlar anlamca kaynaşmış birleşik fiillerdir: *köz sal-*, "gözlemlemek, uzun uzun bakmak", *köz ırgıt-* "göz atmak", *köz cügürt-* "göz gezdirmek", *köz çaptır-* "bakmak" vs.

Cakınıraaktagı bir döbögö çıgıp alıp, koy-kozusuna köz salıp turdu.

"Yakınlardaki bir tepeye çıkıp, koyunlarını gözlüyordu" (ÇA I: 412).

Bu örnekte de görüldüğü gibi duyu fiillerinin yardımcı fiillerle birlikte kullanımı çok yaygındır. *Otur-*, *cat-*, *tur-*, *cür-, kal-* yardımcı fiilleriyle çok sık; *ciber-*, *bol-* gibi yardımcı fiillerle de nadiren birlikte kullanılır.

Algılama duyusunun en önemli ve en büyük ağırlığını taşıyan görsel duyu fiilleri en güvenilir olma özelliğini de taşımaktadır ve bu fiiller belirttiğimiz tüm anlamsal özelliklere göre değerlendirilebilir niteliktedir. Ayrıca gözlemcilik ve psikolojik durum bu gruba özgü bir anlamsal özelliktir. Çoğu anlamsal özellikler fiillere göre değişkenlik göstermektedir, ancak görsel duyu fiillerinde tek değişmeyen özellik temaslılığın zihinsel olmasıdır.

2.1.2 Hiyerarşi Esaslarına Göre Görme Duyu Fiiller

Bu bölümde Kırgız Türkçesinde sözlük taramaları sırasında elde ettiğimiz görsel duyu fiillerini çekirdek veya doninant fiiller çerçevesinde ele alacağız.

(1) Akmala- duyu fiilleri grubu

Akmala-, 1.anlam "uzaktan bakmak, gözetlemek"; 2. anlam "gizlice takip etmek, birinin yaptıklarını belli etmeden izlemek"(KTS 47) Anlam itibarıyla *akmala-* fiili hareketlilik içeren yani, aktif fiildir.

Tolgonay'ın arkasına tüşüp akmalap kelecattı.

"Tolgonay'ın peşine düşüp, baka baka geliyordu".

Diğer anlam hiyerarşilerine göre de, *akmala-* fiili istemlilik, süreklilik esaslarına sahiptir. Aynı zamanda bu fiilimiz gözlem de içermektedir.Örneğin:

Al dagı uzaktan akmalap turgan eken "O da uzaktan uzağa izliyormuş".

Bu cümlede görsel duyu eylemine bağlı gözlem içeren bir davranış anlatılmaktadır. Ayrıca *akmala-* fiili genellikle sonu daha belli olmayan, devam etmekte olan bir eylemi betimler ve sonluluk anlamı itibarıyla olumsuzdur.

Anarkan menen Sakaday köz caştarın köl kılıp, karaandı akmalap baratat. "Anarkan ile Sakaday köz yaşlarına boğulup, karaltıyı takip ediyorlar" (KTS 197)

Akmala- eylemi fiilden fiil türeten *+ba* ekiyle birlikte *akmalaba-* şeklinde olumsuz fiil hükmünde de kullanılmaktadır.

Ekinçi columdan çıkpa, akmalaba. "Bir daha yolumu kesme, takip etme".

Ancak, *akmalaba-* duyu fiilinde algının gerçekleşmesi söz konusu olmadığından dolayı, belirttiğimiz duyu fiilleri özellikleri açısından değerlendirmek pek mümkün

değildir. Bu durum çoğu olumsuzluk *–ba* eki eklenen diğer duyu fiilleri için de geçerlidir.

Akmala- fiilinin Kırgız kültürel değerlerine göre anlamı, ne olumludur, ne de olumsuzdur.

Akmala- duyu fiilinin anlamsal özelliklerini kısaca değerlendirecek olursak, aktif, süreli, istekli, edinimsel ve katılımsal fiildir. Ayrıca gözlem içeren bir fiildir. Sonluluk ve duygusallık içermez.

Baykas kıl-, gözetlemek. Özgen ağzında kullanılan aktif bir duyu fiildir. Gözlemcilik, isteklilik özelliklerine de sahiptir.

Malga baykas kıla tur. "Hayvanları gözetleye dur" (KTDS 180a).

Közömöldö- "gözetlemek, takip etmek, gözlem yapmak".

<u>Közömöldöp</u> artınan, Almambet, Çubak barıptır. "Takip edip peşinden, Almambet, Çubak gitmişler" (KTS 343a).

Közömöldö- fiili de genellikle *akmala-* fiilinin anlamsal özelliklerini taşımaktadır ve aktif bir hareketlilik, gözlemcilik, süreklilik, isteklilik içermektedir. Duygusallık ve sonluluk anlamlarına sahip değildir. Örneğin:

Cuma öz atın minip, attardı közömöldöp cüröt. "Cuma kendi atına binip, atları gözetlemektedir".

Bu cümlede devam etmekte olan bir hareketlilik ifade edilmektedir ve sonluluk içermemektedir. Olumsuzluk anlam açısından değişkendir, hem iyi niyetle hem kötü niyetle de kullanılabilir, yani nötr bir anlam taşımaktadır. Örneğin:

Totunun üyün belgisiz kişiler közömöldöşüüdö. "Totu'nu evini belirsiz kişiler gözetlemektedir".

Bu cümlede gerçekleşmekte olan gözlemleme eyleminin amacı da belirsizdir.

Közömöldö- eylemi fiilden fiil türeten *+ba* ekiyle birlikte *közömöldöbö-* şeklinde olumsuz fiil hükmünde de kullanılmaktadır.

Yukarıdaki örneklere dayalı olarak akmala- duyu fiilleri grubunun anlamsal özelliklerini tablolaştıralım:

Tablo 2. *Akmala-* duyu fiillerinin anlamsal özellikleri

Fiil	İsteklilik	Süreklilik	Gözlemlilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
						Pasif	Aktif	Zihinse		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Kahminsel	Katılımsal
Akmala -	+	+	+	-	±		+	+	-			+			+
Baykas kıl-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+
Közömöldö-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+

(2) Akşıy- duyu fiilleri grubu

Akşıy,- "sevmediğini belirterek, nefretle bakmak' anlamına gelen, görsel duyu fiilidir. Aynı zamanda psikolojik aktif bir fiildir ve mental

sürece göre süreklilik esasları değişkendir. Yardımcı fiillerle kullanımlarında süreklilik vardır.

Alimanın maŋdayında akşıyıp turdu. "Alima'nın karşısında nefretle bakıp durdu".

Süreklilik esaslarına göre, gözlemcilik esasları da ortaya çıkabilmektedir. Ancak istemlilik genel itibarıyla yoktur. Kırgız kültürel değerlerine göre de olumsuz bir anlam taşımaktadır ve *akşıy*- fiilinin insan zihninde oluşturduğu anlam nezaketli bir davranışa ters düşmektedir. Dolayısıyla *gör*-, *duy*- gibi diğer duyu fiillerine göre, daha az metinsel sıklığa sahip eylemdir.

Akşıy- eylemi fiilden fiil türeten +*ba* ekiyle birlikte *akşıyba*- şeklinde olumsuz fiil hükmünde de kullanılmaktadır. Bu duyu fiilin yakın anlamlı *akıray*-, *akşıray-, akşıŋda-, akıraŋda*- gibi görsel duyu fiilleri de vardır.

Akıray- gözlerini büyükçe açıp, sevimsizce bakmak, nefretle, sinir dolu gözlerle bakmak.

Teyitbek akıraya karap, kırk cigitke açuulandı. ("Kurmanbek")

"Teyitbek nefretle bakıp, kırk yiğide sinirlendi" (KTS 55)

Akşıy- duyu fiiliyle de yakın anlamlıdır ve aynı anlamsal özellikleri taşımaktadır. Batken ağızında rastlanan *öküröyt*- "nefretle bakmak" duyu fiiliyle de eş anlamlıdır.

Közün öküröytüp tiktep kalıptır. "Nefret dolu gözlerle bakıyordu" (KTDS 709b)

Akşıray-, öfke ve nefretle bakmak. Bu fiil psikolojik durumu da belirten aktif bir görsel duyu fiilidir.

Bir ubakta basa kalçuday <u>akşırayıp</u>, maga karap kaldı (Elebaev). "Bir ara yere serecek gibi öfke ve sinir dolu gözlerle, bana baktı durdu" (KTS 51).

Akıraŋda-, nefretle bakmak, sevmediğini belirterek bakmak, sinirli bakışlarıyla bakmak.

Men emne kıldım oşonçoluk <u>akıraŋdagıday</u>. "Ben ne yaptım ki, bu kadar nefretle bakacak kadar" (KTS 39).

İsteğe bağlılık göstermeyen aktif bir duyu fiilidir. *Akşıŋda*- duyu fiiliyle de eşanlamlıdır ve aynı anlamsal özellikler sahiptir.

Akşıŋda- sinir ve öfkeden gözleri yuvalarından fırlayacak gibi bakmak.

Kıpkızıl bolup, uşunday bir akşıŋdadı…"Yüzü kıpkırmızı olup, sinir ve öfkeden gözleri yuvalarından fırladı" (KOS 40).

Akşıŋda- fiili aktif ve psikolojik bir duyu fiilidir. Süreklilik esasına göre daha etkendir.

Attan tüşpöy, <u>akşıŋdap</u>, Kudake cüröt eleŋdep. "Attan inmeden, sinir dolu gözlerle bakınıp, Kuduke geziniyor" (KTS 51).

Akşıŋdabay cakşı aydagın, Ala taştap cürbögün (Bökönbaev). "Sinirlenmeden iyi sür, takla atma sonra" (KTS 51).

Bu gruptaki duyu fiiller çok yakın anlamlıdır ve genel itibarıyla aynı anlamsal özellikleri de taşımaktadır.

Tablo 3. *Akşıy-* fiil grubunun anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Gözlemlilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
						Pasif	Aktif	Zihinsel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
akşıy-	+	±	-	+	-		+	+	+			+			+
akıray-	+	±	-	+	-		+	+	+			+			+
akşıray-	+	±	-	+	-		+	+	+			+			+
akşıŋda-	+	+	-	+	-		+	+	-			+			+
akıraŋda-	+	+	-	+	-		+	+	-			+			+

(3) Kara- duyu fiilleri grubu

Kara-, "bakmak, her yandan bakmak, dikkat etmek, birisine bakmak, gözlemek".

Asmandı karadı "Göğe baktı" (KS 403).

Görsel duyu fiillerinin çekirdek eylemlerinden olan *kara-* fiili bilinçli bir hareketlilik içeren aktif duyu fiilidir.

Orozkul caman közü menen kıyık sala karap koydu

"Orozkul kötü gözle yan baktı" (ÇA II: 110).

Diğer anlam hiyerarşilerine göre de, *kara-* fiili istemlilik, sonluluk esaslarına sahiptir.

Tayatası azır oşol okuyanı aytıp berdi da, sözünö maaşırlana külüp, oturgandardı aylandıra karadı. "Dedesi

şimdi o olayı anlattı ve kendinden memnun olarak gülüp, oturanlara baştan sona baktı" (ÇA II: 94).

Bazen *kara-* belli bir anlık durumu da belirtmektedir. Bu durumlar fiillere daha çok belli zarfların veya yardımcı fiillerin eklenmesiyle ortaya çıkmaktadır:

Momun unçukpastan suunun mizindegi kumga tüşkön ötügün alıp, kayra turup kılçaya bir karadı. "Momun sessizce su kenarındaki kuma takılan ayakkabısını alıp, tekrar bir dönüp baktı" (ÇA II: 72).

Eköö üygö kirgende köynögün camap oturgan kempir, caman közü menen akşıya bir karap koydu "İkisi eve girince, gömleğini yamalayan yaşlı kadın, yan gözle bir baktı".

Aynı zamanda bu fiilimiz gözlem de içermektedir. Örneğin:

Başkasınan da berki kursaktuu ak maral balanı kadala karap turdu. "Hepsinden de diğer gövdesi geniş olan beyaz maral çocuğa dikkatlice bakıyordu" *(*ÇA II: 80*)*.

Çılımın bir şoferden tamızıp aldı da, eldi tegerete karadı. "Sigarasını bir şoförden yaktı ve insanlara baştan sona baktı" (ÇA II: 343).

Bu cümlelerde de gözlem içeren bir davranış anlatılmaktadır.

Al birinçi colu körgönsüp, ar dayım uşintip karayt. "O ilk kez görmüş gibi, hep öyle bakıyor" (ÇA I: 214).

Kara- daha çok kendi duyularımızla yaşadığımız şeyleri içermektedir ve güvenilirliği yüksek duyu fiillerden biridir. Örneğin:

Tigi kişi şirenke çagıp, cüzümö karadı. İşenbey kalgansıp, dagı şirenke çagıp, dagı karadı… "O adam kibrit yakarak yüzüme baktı. İnanamıyor gibi, tekrar kibrit ateşleyip tekrar baktı" (ÇA II: 374).

Kara- eylemi fiilden fiil türeten *+ba* ekiyle birlikte *karaba-* şeklinde olumsuz fiil hükmünde de kullanılmaktadır:

Atanı oozgo albadı, deŋizge bir kılçayıp karabadı. "Babasından hiç söz etmedi, bir kez olsun dönüp denize bakmadı" (ÇA II 230).

Kara- duyu fiilinin algılanan hareketliliği daha net ve doğru ifade etmek için, *cat-*, *kal-*, *otur-*, *tur-* gibi yardımcı fiillerle birlikte kullanımlarına da çok sık rastlanmaktadır. Bu tür yardımcı fiillerle kullanımları, genellikle eylemin süreklilik esasını daha çok arttırmaktadır ve gözlem de içermektedir:

Kadiçe caloruy karap kaldı. "Kadiçe acıklı bir biçimde baka kaldı"(ÇA II: 354).

Bu cümlede Kadiçe'nin bir hedefe doğru acıklı bir biçimde bakmakta olduğunu anlatılmaktadır. *Karap kal-* fiilinin de gözlem içerdiğini ve hareketliliğin de anlık olmadığını fark etmekteyiz.

Al uzap ketkiçe Aseldin apası artınan karap turdu. "O uzaklaşıncaya kadar, Asel'in annesi arkasından baktı "(ÇA II: 328).

Bu cümledeki görsel duyu fiili de aynı anlamsal değerlere sahiptir.

Kırgız Türkçesinde *kara-* duyu fiili geniş metinsel sıklığa sahip olmakla birlikte, anlamca kaynaşmış fiillerin önemli kütüğünü de

oluşturmaktadır. Bu anlamca kaynaşmış fiiller betimlediği olayları bütün ayrıntılarıyla ifade etmekle birlikte etkili anlatım özeliklerine sahiptir. Bu fiileri üç ana grup şeklinde incelemek mümkündür.

Bu fiillerin birinci grubunu, temel unsurunu *kara-* fiilinin oluşturduğu ve "bakmak" anlamını da muhafaza etmiş olan anlamca kaynaşmış fiiller oluşturmaktadır. Ayrıca bu fiiller betimlediği hareketlilikle farklı psikolojik durumları da yansıtmaktadır. Elde ettiğimiz kaynaklardan tespit ettiğimiz bu tür deyimleşmiş fiiller ve örnekleri şunlardır:

- ***Calt calt karoo***, "tekrar tekrar bakmak, döne döne bakmak".

  –Sen Nurbaydın neberesi bolbogun? – Ooba!- dedi calt calt karap közümö (Aalı). "Sen Nurbay'ın torunu değil misin? – Evet!- dedi gözüme baka baka." (KTFS 83).

- ***Közünün agı menen karoo***, "öfkeyle, nefretle bakmak".

  Emnege akşıyıp közүndün agı menen karaysıŋ.("Çalkan") "Neden nefretle bakıyorsun" (KTFS 178)

- ***Közünün kıyıgı menen karoo***, "gizli gizli bakmak, gizlice bakmak".

  Al meni közünün kıyıgı menen karap koydu. "O bana göz ucuyla bir baktı" (KTFS 170)

- ***Közünün töbösü menen karoo***, "sevimsizce bakmak, gözlerini devirmek".

  Aydarbek Kökögö közünün töbösü menen karadı da kaldı.(Sasıkbaev). "Aydarbek, Kökö'ye gözlerini devirerek bakıp kaldı" (KTFS 178)

- ***Közünün sırtı menen karoo***, "öfke ve nefretle bakmak, sevmediğini belirterek bakmak".

  Bugimov Akimdi közünün sırtı menen karap, katuu aytuuga kamdandı.(Sasıkbaev). "Bugimov Akim'e nefretle bakıp, sert konuşmaya hazırlandı" (KTFS 178)

- ***Salkın köz menen karoo***, "çok değer vermeden, özen göstermeden, üstünkörü bakmak, özenle bakmamak, önemsememek".

  İşine salkın köz menen karagan kişi eken ("Çalkan"). "İşine özenle bakmayan kişiymiş". *Irasın aytsak, mektep işine başkarma, siz da salkın köz menen karaysız* (Sıdıkbekov). "Doğrusunu söylemek gerekirse, okul işine, müdür siz de önem vermiyorsunuz". (KTFS 248)

- ***Salkın karoo***, "soğuk bakmak, çok özen göstermeden üstünkörü bakmak".

  Aşır da işine salkın karaar ele (Sasıkbaev). "Aşır da işine üstünkörü bakardı". *Zakon kolhozgo salkın karagandarga col berbeyt* (Kaimov). "Kanun, kolhoza soğuk bakanlara yol vermez". (KTFS 248)

Bu anlamca kaynaşmış fiiller, *kara-* fiilinin anlamsal özelliklerini taşımakla birlikte, farklı psikolojik durumları da yansıtmaktadır. *Közünün agı menen kara-*, *közünün sırtı menen kara-* ifadeleri "sinirle ve nefretle bakmak" anlamını verirken, *salkın köz menen kara-*, *salkın kara-* ifadeleri "soğuk bakmak, üstünkörü bakmak" anlamlarını taşımaktadır. Demek bu fiil grubunun önemli özelliği duygusallık esaslarına da sahip olmasıdır.

Görsel duyu fiillerin çekirdek fiillerinden olan *kara-* fiilinin ikinci bir anlamca kaynaşmış fiil grubu, "bakmak" anlamını çeşitli kavramlarla dile getiren, etkili anlatım sağlayan fiillerdir. Bu fiil grubu da hemen hemen aynı anlamı ifade etmekle birlikte, odaklanan göz merceğinin farklı özelliklerini de yansıtmaktadır. Bu anlamca kaynaşmış fiillerin anlamlarını ve örneklerini şu şekilde verebiliriz:

- ***Köz ayırboo***, "gözünü üstünden ayırmamak, birisine veya bir yere uzun uzun bakmak, dalıp bakmak".

Eerge koluŋ baskanda, Eki közüm ayırbay, Karap turam kaltırap. "Eyere eli uzanınca, Gözlerimi üzerinden ayırmadan, bakıyorum titreye titreye" ("Er Tabıldı").

- ***Köz irmeböö,*** "cesurca bakmak, göz kırpmadan bakmak".

  Aybalta kolgo alışıp, Köz irmebey salışıp. ("Manas") "Ay baltayı ele alıp, Göz kırpmadan savaşıp" (KTFS 169).

- ***Köz kumarın kandıruu***, "bir şeye zevkle bakmak, doya doya bakmak".

  Çubalıp turgan pahtanın bulaları kimdin bolbosun köz kumarın kandırat. "Açılmış kozalarından sarkan pamuklar, herkesi zevkle baktırmaktadır" (KTFS 170).

- ***Közün alboo***, "gözünü alamamak".

  Mıskal araba aydagan adamdın balasınan közün albadı. (Sıdıkbekov) . "Mıskal at arabasını süren adamın çocuğundan gözlerini ayıramadı". *Capar Camıyladan közün albadı* (Bayalinov). "Capar Camiyla'dan gözünü alamadı" (KTFS 164).

- ***Köz cügürtüü***, 1. "genel bir şekilde göz gezdirmek, çok incelemeden bakmak".

  Cıpar üydün içine köz cügürtüp çıktı.(Bayalinov). "Cıpar evin içerisine göz gezdirdi". *Asılbek aylanaga köz cügürttü*. (Cooşbaev). "Asılbek çevreye göz attı" *Dalısın dubalga takap, tışka köz cügürttü*. (Cooşbaev) "Duvara yaslanarak, dışarıya göz attı".

  2. "çok incelemeden okumak, bakmak".

  Cazılgan makalaga köz cügürtüp çıktı da depterine kerektüü cerlerin caza baştadı. ("Ala-Too") "Yazılı makaleye göz gezdirdi ve gerekli notları deftere yazmaya başladı" (KTFS 168).

- ***Köz ciberüü***, "göz atmak, göz gezdirmek, bir yerlere doğru bakmak".

  Saadat astırtan ayıl cakka köz ciberip, oyluu oturat.(Sıdıkbekov) "Saadat köye doğru bakarak, düşünceye dalıp oturuyordu" (KTFS 169).

- ***Köz çaptıruu***, "göz gezdirmek, etrafa bakmak".

Kanıbek aylanaga köz çaptırdı.(Cantöşev). “Kanıbek etrafa göz attı”. *Cumuşçularga köz çaptırdı da balanı koltukka türttü.* (Bayalinov). “İşçilere göz attı ve çocuğu koltuğundan itti ” *Tegerekke köz çaptırsak, eç kim körüngöndöy bolgon cok* (“Ala-Too”). “Etrafa göz gezdirdik, ama görünürde kimse yoktu” (KTFS 169).

- ***Köz kıyıgın saluu***, “göz ucuyla bakmak, gizli gizli bakmak, gizlice göz atmak”.

  Köz kıyıgın salıp karap tura berdi. “Göz ucuyla bakıp durdu”(“Ala-Too”).

- ***Köz kıyıgın ciberüü***, “göz ucuyla bakmak”.

  Oturgandarga köz kıyıgın ciberdi. “Oturanlara göz ucuyla baktı” (KTFS 170).

- ***Köz kırın saluu***, “1.uzaktan bakmak, bir şeylere uzaktan göz gezdirmek, belli etmeden izlemek. 2. İlgilenmek, yardım etmek”.

  Anda sanda közümdün kırın salam da, sır bilgizbey Kerimbek menen süylöşüp otura berdim (Bayalinov). “Ara sıra göz ucuyla bakıp, sır vermeden Kerimbek ile sohbet ederek oturdum” (KTFS 170).

- ***Köz saluu***, “1.göz atmak, belli etmeden bakmak 2.yardım etmek”.

  Tozokto catkan dosuŋa, Bir közüŋdü sala kör (“Er Töştük”) “Cehennemde yatan dostuna, Bir bak, göz kulak ol” (KTFS 170).

- ***Köz uzatuu***, peşinden bakakalmak, arkasından bakmak (KTFS 171).

- ***Közün kadoo***, “göz dikmek”, “gözleri takılıp kalmak”, gözlerini ayırmadan bir yere veya bir kimseye bakmak, dikkatlice bakmak, gözünü alamamak”

  Cıldızkan anın kıygaç kaşına, biyik kabagına köz kadayt. “Cıldızkan onun çatık kaşına, erdemli duruşuna göz dikti”(Baytemirov).

- ***Közün tigüü***, “gözünü dikmek”

Men öŋdüü köksöp, degdep uul-kızıŋ, Ayırbay sizge karayt tigip közün (Nurkamal). "Benim gibi can atıp, isteyen oğulların-kızların, gözlerini ayırmadan sana bakar" (KTFS 174).

- ***Közü ötüü***, "dalıp bakmak, baka kalmak, iştahla bakmak".

  Balanın kaynap turgan kazanga közü ötüp, şilekeyi çuuruy baştadı ("Ala-Too). "Çocuk kaynamakta olan kazana iştahla bakıp, salyası akmaya başladı" (KTFS 178).

- ***Közü şilesinen ötüü,*** "şiddetli öfkeyle bakmak, nefretle bakmak, kızgın gözlerle bakmak".

  Anın canagı şilisinen ötkön közü Orosuldun közünö tübölük cabışıp alganday (Osmonaliev). "Onun nefret dolu bakışları, Orosul'un göz önünden hiç gitmiyor" (KTFS 180).

- ***Közü şilisinen çıguu***, "gözlerini devirmek, gözleri yuvalarından fırlayacak gibi öfkeyle bakmak".

  Al ölsö, anın şilisinen çıkkan kaarduu közü Orosuldu cindi kılat (Osmonaliev). "O ölürse, onun gözleri yuvalarından fırlayacak gibi bakışları Orosul'u çıldırtır" (KTFS 180).

- ***Közü celkesinen ötüü***, "dik dik bakmak".

  Anısı az kelgensip, közü celkesinen ötüp, kaarduu karadı. "O da azmış gibi, gözleri yuvalarından fırlayacak gibi dik dik baktı" (KTFS 180).

- ***Seer saluu***, "dikkat etmek, dikkatlice bakmak".

  Kerimbay colukkan kişilerge köbüröök seer sala turgan boldu (Kaimov). "Kerimbay karşılaştığı kişilere dikkatlice bakar oldu" (KTFS 261).

Bu ikinci grup kalıplaşmış duyu fiilleri de genellikle *kara-* fiilinin anlamsal özelliklerini taşımaktadır. Yani gözlemcilik ve isteklilik esaslarını içeren aktif duyu fiillerdir. Ancak bu fiilleri diğer *kara-* fiil gruplarından özel kılan durum, geniş zamansal değere sahip olmasıdır. Örneğin:

Keede kökürögünö kusalık tolgondo döbögö cügürüp çıgıpkelip, kerilgen örööngö köz çaptırıp bir az catsa kusalıgı tarap, özü da keŋirsip kalat. "Bazen özlemle yanıp tutuştuğunda tepeye koşturup çıkıp, geniş vadiye göz gezdirip yatınca özlemi gidip, kendisi de rahatlar" (ÇA II: 23).

Çılımdı çegip bir kalıpta kelatkam. Aylana tegeregime köz salam. "Sigaramı içip yavaşça geliyordum. Çevreye de göz atıyordum" *(*ÇA II: 372)

Bu cümlelerdeki *köz çaptır-,köz sal-* kalıplaşmış fiili algının geniş bir zaman dilimi içerisinde gerçekleşmekte olduğunu ifade etmektir. Yani süreklilik anlamı açısından daha çok etkendir. Her iki gruptaki anlamca kaynaşmış duyu fiillerinde belli bir hedefe doğru bakma söz konusu olduğundan dolayı da, bu fiil grupları hedeflilik anlamına da sahiptir.

Kara- duyu fiilinin farklı anlamlarda kullanıldığına rastlamak mümkündür. Bu *kara-* fiilinin temelini oluşturduğu, ancak temel anlamından uzak farklı anlamlar kazandırdığı üçüncü bir anlamca kaynaşmış fiiller grubu ve örnekleri şunlardır:

- ***Cer karatpoo***, "utandıracak, gururunu incitecek, rahatsız duruma düşecek durumlara getirmemek".

  Şügürçülük, seni cer karatpay, bagıp ala turgan bizde kuduret bar. (Bayalinov). "Şükür, seni utandırmadan, ilgilenip, bakacak kadar bizde güç var" (KTFS 100).

- ***Cer karoo***, "rezil olmak, gururunu incitmek gibi rahatsız durumlarla karşılaşmak".

Kirip keteyin desem cer carılbayt, cer karap turganım ölümden kıyın ele emespi (Abdukarimov). "Gireyim desem yer yarılmıyor, rezil olmak ölümden de beterdir" (KTFS 100).

- ***Kişi közün karaboo***, "birine bağlı olmamak, birine muhtaç olmamak, kendi başına ayakta durmak".

  Kişi közün karabay, Kiyik atıp can baktık (Kalık). "Kimseye muhtaç olmadan, Geyik avlayıp, geçindik"(KTFS 156).

- ***Kabak kaşına karoo*** veya ***kaş-kabagına karoo***, "karakterine, huyuna bakmak, huyuna ve gönlüne göre davranmak, her isteğini yerine getirmek".

  Sizdin kabak-kaşıŋızga karap, eşigiŋde kızmat kılıp cürö albaym (Cantöşev). "Sizin gönlünüze bakarak, huyunuza katlanarak, hizmet edip gezemem" (KTFS 134).

- ***Kolgo karoo***, "maddi açıdan birine bağlı olmak"

  Cardı tuugandarım menin koluma karap olturat ("Ala-Too"). "Fakir fukara akrabalarım benim elime bakıp duruyorlar" (KTFS 158).

- ***Közün karoo***, 1. "gözüne bakmak, birisine bağlı olmak, birisinin emri altında olmak".

  Kişige salgan kün kurusun, közün karagan sayın adamdı kankor kılıp ciberet (Cantöşev). "Birisine bağlı olan gün, lanet olsun, gözüne baktıkça insanı zalim yapar " (KTFS 175).

  2. "bir kimsenin üzerine titremek, her isteğini yerine getirmek".

  Balanın közün karasaŋ, erke bolo beret eken. "Çocuğun gözüne bakarsan, şımarık olurmuş" (KTFS 175).

- ***Közünö karaboo***, 1. "cömertlikle bol bol harcamak".

  Mal közünö karabay, Ençi berip cönöttü. ("Semetey") "Mal çok gitti demeden, çok mal bağışlayıp gönderdi".

  2. "çekinmeden doğruyu söylemek"

Eç kimdin <u>közünö karabay</u> bolgonun bolgondoy ayttı. "Kimseden çekinmeden olanları olduğu gibi anlattı" (KTFS 176).

- ***Köktü karoo*****,** "burnu büyümek, burnu Kaf dağında" kendini büyük veya üstün görmek, kendini başkalarından üstün görmeye başlamak, büyüklenmek, kibirlenmek".

Adamdı taanıbay <u>köktü karayt</u>. ("Çalkan") "Kimseyi tanımıyor, burnu Kaf dağında"(KTFS 181).

- ***Közünö kara***, "dikkat et, dikkatli ol".

<u>Közünö karap</u> iş kıl, balam dedi. <u>Közünö karap</u> süylö, toktot dedi açuusu kelip. ("Ala-Too"). "Dikkatle iş yap, oğlum dedi. Dikkatli konuş, bitir dedi sinirlenip" (KTFS 178).

- ***Oozun karoo***, "birine tamamen bağlı olmak, onun dedikleriyle hareket etmek" (KTFS 232).

Kanıbek agasının oozun karap, anın aytkan degeninen çıkpas ele. "Kanıbek ağabeyine çok bağlı olup, onun sözünden çıkmazdı".

- ***Oozuna kara***, "ağzını topla, ağzına geleni konuşma, dikkatli konuş anlamında birisini uyarmak, korkutmak için kullanılan söz".

Bala sen <u>oozuna kara</u>!- dep çetki oturgan adam aga tüsün üyürdü ("Ala-Too"). "Çocuk, sen ağzını topla!, diye kenarda oturan adam sinirlenerek seslendi" (KTFS 233).

- ***Öydö karaboo***, "saygıda kusur etmemek, sözle sataşmamak, saygıdan dolaylı sesini çıkarmamak, saygılı davranmak".

Al eç kaçan <u>öydö karabagan</u> kelin. Dale munun bir kişige <u>öydö karaganın</u> körö elekmin ("Leninçil Caş"). "O hiç bir zaman saygıda kusur etmeyen bir gelin. Onun bir kişiye bile saygıda kusur ettiğini daha görmedim" (KTFS 239).

- ***Ölör-tirilerine karaboo***, “bir işe canını dişine takarak başlamak".

  Ölör-tirilerine karabay iştedi. “Canını dişine takarak çalıştı” (KTFS 240).

Bu deyimleşmiş fiil grubu diğer fiillerden farklı olarak, örneklerden de anlaşıldığı gibi *kara-* duyu fiillerin farklı anlamlarda kullanımını temsil etmektedir ve anlam genişlemesi açısından esnek bir yapıya sahip olduğunu da göstermektedir.

Kırgız Türkçesinde oldukça aktif kullanım alanına sahip olan *kara-* duyu fiilinin, farklı ağızlarda ve nadir kullanılan fiil türleri de mevcuttur. Bu fiiller de anlamca kaynaşmış fiillerin birinci grubunda olduğu gibi, aynı “bakmak” anlamını ifade etmekle birlikte odaklanan göz merceğinin farklı özelliklerini de dile getirmektedir:

Bakala-, gizlice bakmak, başını sokarak bakmak, yol gözlemek.

Attı takalagança, coldu bakala. “Boş gezinmektense, yolu gözetle” (KTDS 184b).

Bakala- fiili, Isık Köl ağızında rastlanan bir görsel duyu fiilidir. Anlam itibarıyla aktif bir fiil olmakla birlikte, isteklilik ve süreklilik esaslarına da sahiptir.

Kılgı-, “bakmak, görmek”. Leylek ağzında rastlanan görsel duyu fiilidir. Anlamsal özellikleri açısından *bak-* fiiliyle örtüşmektedir. Örneğin:

Karegim köktö kılgıyat. “Göz bebeğim gökyüzünde bakıyor”(KTDS 591b).

Bu cümlede isteğe bağlı ve aktif bir anlam söz konusudur.

Köröölö-, bakmak, bakarak sınamak. Cerge-Tal ağzında rastlanan görsel duyu fiilidir. Anlam itibarıyla bakmak fiilinin özelliklerini taşımaktadır.

Kız köröölöp ketiptir. "Kız bakmaya gitmişler" (KTDS 546a).

Közdör-, göz gezdirip hayranlıkla bakmak. Alay ağzında kullanılan aktif görsel duyu fiilidir.

Egizden uçkan ularday közdörösüŋ, kız cibek. "Yükseklerden uçan kuş gibi, hayranlıkla bakarsın, güzel kız" (KTDS 532a).

Alıcının psikoljik durumundan da haberdar eden bu fiil, süreklilik ve gözlemlilik esaslarına da sahiptir.

Metirey-, tüm dikkatiyle bakmak, gözlerini kaçırmadan sevimsizce bakmak. Ak-Talaa ağzında rastlanan aktif duyu fiilidir. İstemlilik ve gözlemcilik esaslarına sahip psikolojik bir duyu fiilidir.

Közdörün umaçtay açıp aga <u>metireydi</u>. "Gözlerini dört açıp, ona baktı" (KTDS1314b).

Saamda-, dalıp bakmak. Ak-Talaa ağızında rastlanan görsel duyu fiilidir.

Küygön ottu <u>saamdap</u>, komusun çertip olturdu. "Yanan ateşe dalıp bakıp, kopuzunu çalıpyordu" (KTDS 770b).

Psikolojik bir görsel duyu fiili olan *saamda-* fiili, diğer *bak-* fiil grubundan farklı olarak, pasiftir ve istemlilik açısından değişkendir. Belli bir zaman içinde yol alan özelliğiyle de sürelidir ve sonluluk da içermemekedir.

Sagala- göz gezdirerek bakmak, gözlemek, gözü takılmak.

Kardı açkan kara kazandı sağalayt (AS). "Karnı zil çalanın, kara kazana gözü takılır" (KTS 513).

Çok nadir kullanılan bu görsel duyu fiili de isteklilik, gözlemcilik içeren aktif fiillerdendir.

Bu fiil grubundaki *kılgı-*, *metirey-, saamda-*, *sagala-* görsel duyu fiillerinin günümüzde daha çok zarf fiil olarak kullanımı daha yaygındır.

Tablo 4. *Kara-* duyu fiil grubunun genel anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Gözlemlilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
						Pasif	Aktif	Zihinsel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
kara-	+	±	-	-	-		+	+	-			+			+
karap koy-	+	-	-	-	-		+	+	+			+			+
karap tur-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+
salkın kara-	+	+	+	+	+		+	+	-			+			+
köz kırın sal-	+	+	+	±	±		+	+	±			+			+
köz çaptır-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+
közünün agı menen kara-	+	+	+	+	+		+	+	+			+			+

(4) Kör- duyu fiilleri grubu

Kör-, "görmek". Görsel duyu fiilinin çekirdek fiillerinden olan kör- fiilinin açıklamalı sözlükteki anlamları şunlardır:

1. Göz duyu organıyla algılamak.

   <u>Körbös</u> töönü da körböyt. Dikkatsiz önündeki deveyi de göremez (Atasözü).

2. kavramak, bir şey hakkında yargıya varmak.

   Cek kördü. "Nefret etti". *Ep kördü.* "Doğru buldu". *Cakşı kördü.* "Sevdi". *Caman kördü.* "Sevmedi". *Köp kördü.* "Çok şey yaşadı". *Öön kördü.* "Doğru bulmadı". *Kem kördü.* "Küçük gördü".

3. Denk gelmek, yaşamak.

   Azap gördü. "Eziyet çekti". *Cabır kördü*. "Zarar gördü". (KTS 349).

Temel anlamı "göz yardımıyla bir şeylerin varlığını ve çevredeki olup bitenleri algılamak" olan *kör-* fiili, çok yaygın bir kullanım alanına sahip görsel duyu fiillerindendir. Bu fiil, hareketlilik anlamı açısından pasif bir duyu fiilidir.

> *...tayatası çolok kuyruk çoburun "azır kelem, kütö tur" degensip taptaganın körgön, oşentip taptayt.* "...dedesinin kısa kuyruklu atını "şimdi gelirim, bekle" dercesine okşadığını görmüştü, öyle okşar" (ÇA II: 7).

Bu cümlede bir dedenin davranışının algılandığı ifade edilmektedir ve zihinsel veya fiziksel bir özel çaba harcama da söz konusu değildir. Pasif bir hareketlilik vardır.

Kör- duyu fiili diğer görsel duyu fiillerinde olduğu gibi gözlemcilik esasına sahiptir.

> *Bekey taecesinin köŋülü çak bolgonu seyrek, köbünesi cıldızı cerge tüşüp, tomsorup cürgönün körösüŋ.* "Bekey teyzesinin neşeli olduğu durumlar çok azdır, çoğunlukla moralsiz, düşünceli gezdiğini görürsünüz".

Kör- duyu fiili süreklilik özelliği açısından çok değişkendir.

Dürbünü kayra alparıp orduna koydu da, bastırmadan çıgıp kelatıp, tayatası kamıt, can kayış katılgan attı cetelep baratkanın kördü. "Dürbünü yerine koyduktan sonra, ahırdan çıkarken kayışla hamut takılan atı götüren dedesini gördü" (ÇA II: 79).

Bu cümlede süreklilik anlamı çok etkin değildir. Ancak süreklilik esasının *cat, tur, otur, cür gibi* ek fiillerle kullanıldığında etkinleştiği görülmektedir.

Kanday kız ekenin özüm körüp turbaymınbı. "Nasıl bir kız olduğunu görüyorum" (ÇA II: 323).

Bala taenesin canında turganday körüp cattı "Çocuk anneannesini yanında gibi görüyordu" (ÇA II: 27).

Kör- duyu fiili sonluluk esasına göre değişkendir.

Koroodgu alma-örüktü körgöndö, közübüz kızarçu. "Bahçedeki meyveleri görünce, iştahla bakardık" (KDS 173).

Bu cümlede *kör-* fiili sonluluk içermektedir. Gör- fiiline bağlı eylemlerde algılamanın anlık veya geniş zaman dilini içinde olup bittiği daha sık gözlemlenmektedir. *Körüp tur-*, *körüp cat-* gibi kulanımlarında ise, algının geniş bir zaman içinde gerçekleşmekte olduğu ve sonluluk anlamı içermediğini gözlemlemek mümkündür.

Çevredeki varlığı veya hareketliliği algılayan *kör-* eylemi isteme bağlılık göstermez. Bazen da tesadüfen, çoğu zaman da isteğe bağlı olmadan çevredeki olup bitenler algılanmaktadır.Örneğin:

(1) *Oşentip atıp, pildey çoŋ körüngön küröŋ torpogu cayılıp turgan kirdi aymap catkanın körö koydu.* "O sırada fil gibi

büyük görünen kahve rengi buzağının askıdaki çamaşırları çiğnemekte olduğunu görüverdi" (ÇA II: 27).

(2) *Kalıŋ bırış baskan beti kumsarıp çıkkanın <u>kördü</u>* "Çok kırışıklı olan yüzünün renginin değiştiğini gördü".

(3) *Col uçastogunu canınan ötüp batatıp, coldon çetkereek cerde bir kiz, bir uul bala menen taşkorgon oynop oturgan Samattı kördüm.* "Yol yerleşim alanının yanından geçerken, yol kenarında bir kız ve bir erkek çocukla birlikte taşkale oynayan Samat'ı gördüm" (ÇA II: 381).

Birinci cümlede çevreye göz gezdirirken, ikinci cümlede yüzüne bakarken, üçüncü cümlede de yoldan geçerken isteğe bağlı olmadan bu görsel algılamaların gerçekleştiği anlamaktayız. Ayrıca *kör-* duyu fiilinde genellikle belli bir hedefe doğru odaklanma yoktur, görünür durumdaki olan her şey algılanabilmektedir. Dolayısıyla hedeflilik anlamı etkin değildir. Ancak *gör-* duyu fiilinin isteklilik durumu *körün-* gibi türemiş fiil şekillerinde veya yardımcı fiillerle kullanıldığında değişim sergilemektedir.

Ünü öçüp kalgan kinodoy kempirdin erinderi kıbırap, birde çürüşüp, birde tıltıyıp, birde arsaygan seyrek tişteri <u>körünö kalat</u>. "Sessiz film gibi, yaşlı kadının dudakları şekilden şekile girip, bazen bükülüp, bazen kapanıp, bazen de seyrek dişleri görünüyordu" (ÇA II: 27).

Bu cümlede isteğe bağlı bir algılama gözlenmektedir.

Güvenilirlik hiyerarşisi açısından *kör-* duyu fiilinin diğer duyu fiillerine göre güvenilir olma eğilimi çok yüksektir. Özellikle de algılayıcının kendi etkinliklerini temel alan doğrudan duyu eylemleri en güvenilir olanlarıdır.

> *Bügün men bir sır <u>kördüm</u>, balam… Çın. Öz közüm menen <u>kördüm</u>*. "Bugün ben bir şey gördüm, çocuğum…Gerçek. Kendi gözlerimle gördüm" (ÇA II: 75).

Kırgız Türkçesinde algının tesadüfen gerçekleştiği durumlarda *kör-* duyu fiilinin *közü çaluu* deyimiyle ifade edildiğine sık rastlanır:

> ***Közü çaluu***, gözü ilişmek, tesadüfen veya birdenbire görmek, fark etmek.
>
> *Tegerenip üydün için karasa, <u>Közü çaldı</u> stoldogu kartoşkanı* (Borbugulov). "Evin içine göz gezdirince, Gözü ilişti masadaki patatese ". *Anın şaarga ketip baratkanın <u>közü çaldı</u>.* ("Çalkan"). "Onun şehre giderken gördü" (KTFS 180).

Köz çal- duyu fiili de genellikle *kör-* fiiliyle aynı anlamsal özellikleri taşımaktadır ve duygusallık anlamını da içermez. Ancak anlık bir hareketlilik söz konusu olduğundan süreklilik esasına sahip değildir. Örneğin:

> *Maal-maalı attarın "çü" dep koyup, Sultanmurat tetiginde çettep baratkan atçandı <u>közü çaldı</u>.* "Zaman zaman atlarına "deh" diyen Sultanmurat tarlanın kenarından geçen atlıyı gördü (ÇA II: 212).

İsteğe bağlılık göstermez ve sonluluk anlamını içermektedir.

Kör- eylemi fiilden fiil türeten *+ba* ekiyle birlikte *körbö-* şeklinde olumsuz fiil hükmünde de kullanılmaktadır.

Öz ara sözdörünö alaksıgan kişiler öyüzdögü maraldardı <u>körbödü</u>. "Kendi aralarında konuşmaya dalan kişiler, geyikleri görmediler" (ÇA II: 109). *Alaktap can-cagımdı karap bara berdim, eç cerden <u>körünbödü</u>. "*Heyecanla çevreme bakına bakına gidiyordum, hiçbir yerden görünmedi*"* (ÇA II: 323). *Sırtta da, korosunda da can <u>körünböyt</u>.* "Dışarıda da, avlusunda da kimse görünmüyor" (ÇA II: 328).

Kör- duyu fiilinin özelliklerini kendi çalışmasında Viberg aşağıdaki şekilde özetlemiştir. "Diğer duyu eylemleriyle kıyaslandığında:

- *gör-* daha yüksek metinsel sıklığa sahiptir (Avrupa dilleri için kanıtlanmıştır)
- *gör-* biçimbilimsel ve sözdizimsel açıdan daha esnek bir yapıya sahiptir
- *gör-* çok anlamlılık modellerinde üstündür (dominant), ve başka duyu türlerine doğru tek yönlü olarak genişleme eğilimi göstermektedir
- *gör-* dilbilgiselleşmeye daha çok eğilimlidir
- *gör-* (veya görsel eylemler) dil edinimi ve ikinci dil öğreniminde erken öğrenilebilir.

Bu tür kesin modelleme bir kural değildir, ancak başka temel eylem anlambilimsel alanları çerçevesindeki çekirdek eylemler için olabilir. Bu modellerin *gör-* için bu kadar kesin, kuvvetli olmasının sebebi, insan duyuları arasında görsel duyu türünün üstünlüğü ve görsel duyu ile göz arasındaki açık bir ilişkidir." (Viberg, 2001: 1307)

Gör- fiilinin bu özellikleri Kırgız Türkçesinde de mevcuttur. Örneğin, *kör-* fiili en çok metinsel sıklığa sahip olan görsel duyu fiilidir. Edebi eserlerin her

alanında da çok yaygın kullanıma sahiptir. Halk destanlarında da metinsel sıklığını korumaktadır. Örneğin:

Esep cetkis el <u>kördüm</u>, "Saysa bitmez el gördüm,
Eçen türlü er <u>kördüm</u>, Farklı farklı er gördüm,
Cayıt cetkis can <u>kördüm</u>, Otlak yetmez can gördüm,
Azırkının mazarı Bu zamanın mezarı
Alooke degen kan <u>kördüm</u>. Alooke adlı han gördüm.
Konuş cetkis kol <u>kördüm</u>, Konak yetmez kol gördüm
Koşunun kumday mol <u>kördüm</u>… Sayısız bol ordu gördüm…"

(Manas 1980:173).

Kırgız Türkçesinde *kör-* fiili dilbilgisel açıdan esnek yapıya da sahiptir ve fiilden fiil türeten eklerle birlikte kullanımı çok yaygındır. Ayrıca bu tür *körün-*, *körgöz-*, *körsöt-* gibi türemiş fiillerinin de farklı anlamsal özelliklere sahip olduğu dikkat çekicidir.

Körün- "görünür duruma gelmek, algılanır durumda olmak, görünmek" anlamlarını ifade eden bu fiil, hareketlilik esasına göre de pasif duyu fiillerindendir.

Terezeden narı köktön birde bulutka kirip, birde çıgıp tiygen ay <u>körünöt</u>. "Pencereden bazen bulutlara girip, bazen çıkıp ışıklarını saçan gök yüzündeki ay görünür" (ÇA II: 379)

Ayrıca yüksek bir kullanım alanına sahip olan bu fiilin, *gör-* fiiline göre, çok farklı anlamlar taşıdığını ve farklı kullanım alanlarına sahip olduğunu gözlemlemek mümkündür. Örneğin:

Alıstan şamalga tuurulgan ayıldın tamdarı, kara calbıragınan ayrılgan bak-darak <u>köründü</u>. "Uzaktan rüzgardan etkilenen köyün evleri, yaprakları dökülen bağ göründü" (ÇA II: 367).

Bu cümlede "köründü" ifadesi durumun algılanmaya başladığını betimlemektedir ve sonluluk anlam itibarı ile de etkin değildir.

Malçılar cazdoogo çıgıp, tee koktularda boz üy <u>körünöt</u>. "Çobanlar yaylaya çıkıp, o dağ bayırlarında otağlar görünür" (ÇA II:372).

Bu cümlede ise, devamlı olan bir durum tanımlanmaktadır. İsteğe bağlılık göstermez, ancak zihinsel bir temas söz konusudur.

Kapkagının astınan buu ışkırıp catkanı dürbüdön <u>körünüp turdu</u> "Çaydanlık kapağının altından buharın fışkırmakta olduğu dürbünden görünüyordu" (ÇA II: 28).

Körün- fiilinin *közgö ilinüü*, *közgö urunu*, *közgö çaldıguu* gibi eşanlamlı anlamca kaynaşmış fiilleri, ayrıca da *közgö ilingöö, közdön dalda boluu*, *közdön kayım boluu*, *közdön kayıp boluu*, *körünböy kaluu* gibi zıt anlamlıları çok yaygın kullanılmaktadır. Bu deyimleşmiş fiillerin açıklamaları ve örnekleri şunlardır:

- ***Közgö ilinüü***, "göze ilişmek, görünmek".

  Buluttu köktö uçkan kuş közgö ilinet. "Bulutlu gök yüzünde uçan kuş göze ilişir"

- ***Közgö çaldıguu***, "görünmek, göze ilişmek, göze çarpmak".

  Turmuş-tiriçilik cana meditsina cayları zaŋgırap közgö çaldıgat. "Sosyal yapılar ve sağlık hizmetleri binaları göze çarpmaktadır" (KTFS 167)

- ***Közgö urunuu,*** "göze ilişmek, görünmek, fark edilmek".

Duşman közünö urunbay kelgen coluŋ menen ketip kal. "Düşman gözüne görünmeden, geldiğin yolla geri git" (KTFS 167)

- ***Közdön dalda boluu,*** "görünmez olmak, gözden uzaklaşmak".

  Urkuya atın ilkite bastırgan boyunça köçödön burula berip, közdön dalda boldu. "Urkuya atını yavaşça bastırıp sokaktan dönerek, gözden uzaklaştı" (KTFS 167)

- ***Közdön kayım boluu***, "bir anda görünmez olmak, gözden kaybolmak".

  Aligi turgan karıya Közdön kayım bolgonu ("Er Töştük"). "Bir az önceki yaşlı adam, Bir anda gözden kayboldu". *Asmanga uçup ketkendey közdön kayım boldu* (Cantöşev). "Gök yüzüne uçup gitmiş gibi, gözden kayboldu" (KTFS 167)

- ***Közdön kayıp boluu***, "görünmez olmak, bir anda kaybolmak".

  Bir zamatta közden kayıp boldu. "Bir anda gözden kayboldu" (KTFS 167b)

- ***Közdön muŋ boluu,*** "gözden kaybolmak, görünmez olmak".

  Zamatta közdön muŋ boldu. "Bir anda göz önünden kayboldu" (KTFS 167b).

Körün- duyu fiilinin eş anlamlısı olan deyimleşmiş fiiller de, genellikle aynı anlamsal özellikleri taşımaktadır.

Aynurun kızıl oromolu közümö urundu. "Aynur'un kırmızı yazması gözüme ilişti".

Bu cümledeki "közgö urunuu" fiilinin anlamsal özelliklerini özetleyecek olursak, pasif, anlık, zihinsel, katılımsal ve isteğe bağlılık içermeyen görsel duyu fiilidir.

Açıp közdü cumguça közdön kayım boldu. "Göz açıp kapayıncaya kadar uzaklaştı, görünmez oldu".

Bu cümledeki *közdön kayım boluu* gibi karşıt anlamlı deyimleşmiş fiiller sonluluk anlamı açısından daha etkendir. Bu tür karşıtanlamlılar daha çok anlam ilişkileri açısında değerlendirilir niteliğe sahiptir (bkz. 3.3).

Kırgız Türkçesinde "görünmek" anlamını içermekle birlikte, farklı psikolojik durum veya durumsal özelliklerini anlatan anlamca kaynaşmış fiiller de kullanılmaktadır:

- ***Közgö cıluu uçuroo***, "eskiden görmüş gibi hissetmek, tanıdık gibi gelmek, göze hoş görünmek".

  Tilekmat eköö bayagıda bir olturup mayekteşken cer Kabıldın közünö cıluu uçuradı. (Elebaev). "Tilekmat ikisinin geçenlerde birlikte otururak sohbet ettikleri yer, Kabıl'ın gözüne hoş göründü" (KTFS 165).

- ***Közgö suuk körünüü***, "görünüşü kötü, sevimsiz gibi gelmek, sezilmek, göze hoş görünmemek".

  Ayganıştın kanı kaçıp, kumsarıp közgö suuk köründü (Baytemirov). "Ayganış'ın rengi uçup, benzi sararıp göze hoş görünmedi" (KTFS 167).

- ***Közgö suuk uçuroo***, "göze kötü görünmek, sevimsizce görünmek".

Anın keypi negedir közgö suuk uşurad. (“Ala-Too”). “Onun sureti nedense sevimsiz gibi geldi” (KTFS 167).

- ***Közdün coosun aluu***, “göz kamaştırmak, çok güzel görünmek, görenleri kendine çekmek, büyük hayranlık uyandırmak”.

  Mında ar bir mülk, ar bir buyum öz ordunda zımırap köz coosun alat (Sıdıkbekov). “Burada her mülk, her eşya yerli yerinde görenleri kendine çekiyor” *İra kılıktana basıp boz ulandardın közünün coosun alat*. “İra sallana yürüyüp, genç yiğitlerin gözlerini kamaştırıyor” (KTFS 168).

- ***Köz coosun tüşürüü***, “göz hapsine almak”.

- ***Öŋü cıluu uçuroo***, “gözü ısırmak”, bir kimseyi önceden görmüş gibi hissetmek, tanıdık gibi gelmek”.

  Caş cigittin öŋü cıluu uçuragan menen, kay cerde körgönün estey albadı (Kaimov). “Genç yiğidi gözü ısırdı, ama nerden gördüğünü hatırlayamadı” (KTFS 242).

- ***Öŋü suuk uçuroo***, “gözü tutmamak, (bir kimsenin) göze hoş gelmemesi, kötü birisi gibi hissedilmek, yüzünden hoşnutsuzluk sezilmek”.

  Eşikti açkanımda ele tördögü stoldo oturgan naçalniktin öŋü suuk uçuradı. “Kapıyı açtığım zaman baş köşedeki sandalyede oturan müdürü gözüm tutmamıştı” (KTFS 242).

- ***Suuk körünüü,*** “soğuk görünmek, kötü birisi gibi gelmek, göze kötü görünmek, sevimsiz olmak, beğenilmemek”.

  Toktonboyt sanaa köŋülüm, Elime suuk köründüm. (“Kedeykan”). “ Gönlüm hiç rahat değil, Halkımın sevgisini

kaybettim". *Cıldızkansız üydün içi mürzödöy* <u>*suuk köründü*</u> (Baytemirov). "Cıldızkansız evin içi mezar gibi göze hoş gelmedi" (KTFS 258).

Anlamca kaynaşmış bu fiilleri *görün-* fiilinin diğer gruplarından farklılaştıran özelliği, odaklanan göz merceğinin çeşitli psikolojik durumlarından veya algılanan bir kimsenin veya ortamın durumunun özelliklerini de yansıtmasıdır. Dolayısıyla duygusallık anlamlarına göre değerlendirilir niteliğe sahiptirler.

Körün- fiilinin kapsamı içinde değerlendirebileceğimiz diğer bir duyu fiili ağızlarda rastlanan *kuvakta-* fiilidir:

Kuvakta-, hayal meyal görünmek. Isık-Köl ağzında rastlanan görsel duyulardan biridir.

Böksödö börü <u>*kuvaktayt*</u>*.* "Kırda hayal meyal bir kurt göründü" (KTDS 553a).

İsteğe bağlılık göstermeyen pasif duyu fiillerdendir. *Körün-* fiilinden tek farklılığı güvenilirlik esaslarına göre de çıkarımsaldır.

Körgöz-, "göstermek, bildirmek, sezdirmek".

Epkindüünün belgisi, emgegin elge <u>*körgözgön*</u> (Osmonkul). "Çalışkanın belirtisi, emeğiyle halka kendini göstermiş olmasıdır" (KTS 351).

Bu fiili *kör-* duyu fiilinden farklı kılan özellikleri, hareketliliği etkin olan aktif, sonluluk ve isteklilik anlamlarını içeren duyu fiili olmasıdır.

Başkarma kelip, uluttuk oyundar üçün bul cerdi körgözdü "Müdür gelip, milli oyunlar için bu mekanı gösterdi".

Bu cümlede hareketliliğin aktif olduğu, eylemin isteyerek yapıldığı ve sonuna geldiği anlaşılmaktadır.

Körsöt-, göstermek, bildirmek, sezdirmek.

İşti tura körsötüp, baldarga baş köz boluŋuz. "İşi doğru göstererek, çocuklara sahip çıkın" (Cantöşev). *Aydooçuga kontoranı körsöttü.*"Şoföre kontrol noktasını gösterdi" (Ubukeev) (KTS 351).

Bu duyu fiil, *körgöz-* fiiliyle eşanlamlıdır. Dolayısıyla sözcüksel anlambilim açısından hemen hemen aynı özellikleri taşımaktadır.

Körsöt- duyu fiilinin olumsuz anlamını *körgözbö-* fiilinin yanında, *közdön daldaloo-*, "göz önünden uzaklaştırmak" gibi deyimler da betimlemektedir.

Uşul küngö çeyin bul süröttü eç bir körgözmölörgö da bergen cokmun, al turgay ayıldan tuugandarım kelgende, közdön daldalap bekitip koyom. "Bu güne kadar bu resmi hiçbir sergiye getirmedim, hatta köyden akrabalarım gelince, göz önünden uzaklaştırıp gizliyorum" (ÇA I: 195).

Kör- duyu fiili anlam genişlemesi açısından da çok esnek bir yapıya sahip duyu fiillerindendir. Özellikle anlamca kaynaşmış söz dizimlerinin ana unsurunu *kör-* fiilinin oluşturduğu deyimleşmiş fiiller de vardır. Örneğin:

- ***Cinindey körüü***, "hiç sevmemek, nefret etmek".

  Töp cürbögön kişini cinindey körörün bilesiŋ, koluŋa ölüp beret. ("Ala-Too"). "Dürüst olmayan kişiyi hiç sevmediğini bilirsin, sonuna kadar mücadelesini de verir" (KTFS 103).
- ***Kecigemdin çuŋkuru körsün***, ***celkemdin çuŋkuru körsün,*** "bir daha görmek istememek, gelip görmek istememek".

Bul cerdi kecigemdin çuŋkuru körsün dedibi, artına bir kılçaybay izin suutkan. (“Çalkan”). “Bu yeri bir daha görmek istemiyorum diye, bir daha dönüp bakmadan kaybolmuş” (KTFS 152).

- ***Körbögöndü körüü***, 1. “çok sıkıntı çekmek”.

  1916 cılkı okuyalarda el körbögöndü kördü. “1916 yılındaki olaylarda halk, çok sıkıntı çekti”.

  2.“gül gibi geçinmek, güzel bir hayat yaşamak”.

  Kurdaşım Manas barında, Körbögöndü körgömün. Abıkenın tuşunda ar corukka köngönmün (“Manas”). “Dostum Manas zamanında, Gül gibi geçindim. Abıkenin zamanında türlü zorluğa alıştım” (KTFS 187).

- ***Körgülüktü körüü***, “çok sıkıntı çekmek, azap çekmek”.

  Bul sözümö könbösöŋ, Körgülüktü körösüŋ (“Semetey”). “Bu dediklerimi yapmazsan, çok sıkıntı çektiririm” (KTFS 187).

- ***Kudayday körüü***, “Tanrı gibi görmek, birisine çok güvenerek onun dediklerini yerine getirmek, çok saygı duymak”.

  Seni Kudayday körçü elem. “Sana çok güvenirdim, saygı duyardım*”. Meni Kudayınday köröt*. “Beni Tanrısı gibi görür” (KTFS 191).

- ***Oluyasınday körüü***, “evliyası gibi görmek, birisine çok güvenmek, onun dedikleri doğrultusunda hareket etmek”.

  Al Asankundu olyasınday köröt. (“Çalkan”) “O Asankun’u evliyası gibi görür”. (KTFS 225).

- ***Senden kelgendi kördüm***, “senden gelecek olan kötülüğü, hıyaneti görmeye razıyım, senden geleni görürüm” anlamında kullanılır.

  Senden kelgendi kördüm dep, içinen kekenen Dööt Suksuru cekire omuroolottu (Osmonaliev). “Senden gelen kötülüğü görürüm diye, içinden mırıldanan Dööt, Suksur’a bir vurdu” (KTFS 250).

- ***Sen kör, men kör***, “bir daha dönmemek, tekrarlamamak, hiç bir izsiz kaybolmak” anlamında hastalığın tamamen iyileştiği veya bir kimsenin habersiz kaybolduğu zamanlarda kullanılır.

Bıltır bir kat keldi, kiyin sen kör, men kör. "Geçen sene bir mektup geldi, sonra izsiz kayboldu. " *Sen kör men kör bolup ketti.* "Hiç habersiz kayboldu" (KTFS 250).

- ***Tamırın tartıp körüü***, "kimin ne olduğunu öğrenmeye çalışmak, birini tanımaya çalışmak, yavaş yavaş sırrını, aklından geçeni öğrenmeye çalışmak, dikkatle izlemek".

  Duşmandın tamırın tartıp körüp, mınday tıyanakka kelişti ("Ala-Too"). "Düşmanın sırrını öğrenmeye çalıştıktan sonra, bu karara vardılar". *Men anın tamırın tartıp körüp özüm kabar kılayın dep ubada berdi* ("Çalkan"). "Ben onun sırrını öğrendikten sonra, kendim haber veriyim diye söz verdi" (KTFS 266)

- \\ ***Tanabın tartıp körüü***,

  İşinin tanabın tartıp kördü da belgilüü bir pikirge keldi ("Ala-Too"). "İşinin sırrını öğrendikten sonra, bir fikre geldi" (KTFS 266)

- \\ ***Cibin tartıp körüü***,

  Ar biribizdin cibibizdi tartıp kördü da, "carayt, baldar, baarıŋar barasıŋar" - dedi (Sıdıkbekov). "Her birimizi tanımaya çalıştı ve "tamam, çocuklar, hepiniz gidiyorsunuz"- dedi" (KTFS 266)

Kırgız Türkçesinde kör- duyu fiili anlam genişlemesi açısından esnek yapıya sahip duyu fiillerdendir. "Sevmek", "tanık olmak", "denemek" gibi değişik anlamlarda kullanımına rastlamak mümkündür:

- "sevmek"

  Baarınan da bala akırın barıp, suu mataga caagın tiygizip turgandı cakşı köröt (ÇA II: 117) "Çocuk en çok yavaşça gidip, ıslak kumaşa çenesini dokundurmayı seviyor". *Men uşul işti ömür ötküçö dep cakşı körüp kalganıma da ayalım sebepker boldu.* "Benim bu işi ömrüm boyunca sevmeme karım sebep oldu" (ÇA II: 389).

- "sevmemek"

Takap suray bergendi özüm da caman köröm, birok dagı bir keregi bolup cürbösün dep, ança mınça suroo kattım. "Hep soru sormayı kendim de sevmiyorum, ancak belki faydası olur diye, arada bir soru sordum" (ÇA II: 394).

- "tanık olmak"

  Kolum boşoboso uşul coldon boşoboyt. Özüŋüz körüp turasız. "Müsait olamazsam bu yol yüzündendir. Kendiniz de görüyorsunuz" (ÇA II: 388).

- "değerlendirmek"

  Baarın tarazalap, oylonup,keŋeşip, sınap körüş kerek. "Hepsini dikkatlice inceleyip, düşünüp, danışıp, sınayarak değerlendirmek lazım" (ÇA II: 346).

- "tehdit etmek"

  Adam sözünö işenbeyt degen, adamdı şıldıŋdagan kanday ekenin körsötöm silerge. "İnsanın sözüne inanmamak, insanla dalga geçmek ne demek göstereceğim, sizlere" (ÇA II: 346).

- "yaşamak"

  Eptep ele kün körüügö üylöngüm kelbeyt. "Öylesine yaşamak için evlenemem" (ÇA II: 392).

- "geçinmek"

  İştep kün köröm dep koyuş oŋoy. "Çalışarak geçinirim demek kolaydır" (ÇA II: 396).

- "denemek"

  Köröyün, bolboso bir cakka kete beremin. "Deneyim, olmazsa, başka bir yere giderim" (ÇA II: 392).

- "nasip etmemek, vermemek"

  Anday kubattı Kuday ıraa körböptür. "Öyle bir gücü Tanrı nasip etmemiş" (ÇA II: 70) vd.

Tablo 5. *Kör*- duyu fiilleri grubu anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Gözlemlilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
						Pasif	Aktif	Zihinsel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
kör-	±	±	±	-	-	+		+	±			+			+
közü çal-	±	-	-	-	-	+		+	+			+			+
körün-	+	-	+	-	-	+		+	+			+			+
körünüp tur-	±	+	+	-	+	+		+	-			+			+
közgö ilin-	±	-	-	-	-	+		+	+			+			+
suuk körün-	±	-	+	+	+	+		+	+			+			+
önü cıluu uçur-	±	±	+	+	-	+		+	+			+			+
körsöt-	+	±	-	-	-		+	+	±			+			+
körgöz-	+	±	-	-	-		+	+	±			+			+

(5) Şıkaala- duyu fiilleri grubu

Şıkaala-, "delikten veya başka bir açıklıktan bakmak, göz kesilmek". Bulunan dar veya küçük bir açıklıktan özel çaba harcanarak yapılan bu eylem aktif bir görsel duyu fiilidir.

Örgöönü çet caktagı cırta cazdap, Cigitter tuş-tuşunan <u>şıkaalaşat</u> (Ümötaliev). "Kenardaki otağı yırtacak kadar, Delikanlılar buldukları her açıklıktan bakarlar" (KTS 739).

İstemli gerçekleşen bu duyu fiili gözlemcilik ve süreklilik anlamlarını da içermektedir.

Sabhat eki kişinin ortosundagı kıçıktan <u>şıkaalap oturat</u>. "Sabhat iki kişinin arasındaki boşluktan bakıyor" (Sasıkbaev).

Şıkaala- belli bir silahla hedefe odaklanma, hedefe kilitlenerek bakmak anlamlarında da kullanılmaktadır ve aynı anlamsal özellikleri taşımaktadır. Örneğin:

Satar mıltıgını ulam ulam <u>şıkaalap</u>, köpkö anı menen ayabay ubaralandı. "Satar tekrar tekrar tüfeğinin hedef noktasına kilitlenerek bakıp, bir hayli uğraştı (KTS 739a).

Şıkaala- duyu fiili genel itibarıyla olumsuzluk anlamı taşımaz. Ancak kötü bir niyet için gizlice yapılırsa, olumsuz değeri de ortaya çıkmaktadır.

Şıkaala- fiilinin farklı ağızlarda rastlanan *ışkaala-*, *maanala-, şalala-*, *şıŋaala-* şekillerinde kullanımları da mevcutur. Aynı anlamsal özellikleri taşıyan bu fiillerin açıklamalarını ve örneklerini sırasıyla şu şekilde verbiliriz:

Işkaala-, "delikten bakmak" anlamında Leylek ağzında rastlanan duyu fiilidir.

Kızı ışkaalap tutuptur. "Kıza delikten bakıyormuş" (KTDS 1161a).

Maanala-, delikten vs. belli bir açık yerden bakmak. Nookat ağızında rastlanan görsel duyu fiilidir.

Maanalarga teşik cok, çıgayın deseŋ eşik cok. "Bakmak için delik yok, çıkmak için kapı yok" (KTDS 613a).

İstemlilik ve süreklilik esaslarına sahip aktif bir duyu fiilidir. Hedeflilik anlamına sahiptir.

Şıŋaala-, bir delikten veya bir açık bir yerden bakmak, bakınmak. Batken bölgesinde kullanılan aktif duyu fiilidir.

Şıŋaalavay ele kire ber. "Bakınmadan girebilirsin" (KTDS 1144a).

Şalala-, delikten bakmak. At-Başı ağızında rastlanan isteklilik ve gözlemcilik anlam içeren görsel duyu fiilidir.

Şalalap karasa, körünüptür bir nerse. "Delikten bakınca, görünmüş bir şey" (KTDS 1111b)

Tablo 6. Şıkaala- duyu fiilleri grubu anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Gözlemlilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
						Pasif	Aktif	Zihinsel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
şıkaala-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+
meele-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+
maanala-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+
salala-	+	+	+	-	+		+	+	-			+			+
şiŋaala-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+

(6) *Tikte-* duyu fillleri grubu

Tikte-, birine veya bir şeye bakmak, hiç göz kırpmadan bakmak.

Kolhozçular Mambetkuldu canı körgönsüşüp, cabıla <u>tiktep kalıştı</u>.

"Kolhozcular Mambetkul'u ilk defa görüyorlarmış gibi, hepsi baka

kaldılar" (Kaimov). *Közün alayta <u>tiktep koydu</u>* (Baytemirov). "Gözünü dört açıp baktı" (KTS 595).

Kara- eylemiyle yakın anlamlıdır ve aktif bir duyu fiilidir.

Balbıldagan közdörü muŋayım <u>tikteyt</u>, ötünüçtüü <u>tikteyt</u>. "Alevli gözleri mülayim bakıyor, rica edercesine bakıyor"(ÇA II: 50).

Diğer anlam hiyerarşilerine göre de, *tikte-* fiili istemlilik, süreklilik esaslarına da sahiptir.

Bala dürbünü köldün törünö ciberdi da, dem albay kadala tiktedi "Çocuk dürbününü gölün yukarısına doğru çevirdi ve nefes almadan baka kaldı" (ÇA II: 30).

Süröttü karap, men andan columa ak tilek bata alıp catkan öŋdüü, anı köpkö köz ayırbay tikteym "Resme bakarak, ondan yolum açık olması için dua ediyor gibi, hiç göz kırpmadan bütün dikkatimle uzun uzun bakarım" (ÇA I: 195).

İstemli gerçekleşen eylemlerde hedeflilik anlamı vardır. Örneğin:

Bir ele buluttan miŋ türkün süröt körüngönün <u>tiktep</u>, cıtı buruksugan, köktü cappagan şıralcındın tübündö bala ulutunup koyup cata beret… "Sadece bir bulut parçasından bin çeşit resmin yansıdığına bakarak, hoş kokulu pelin otunun dibinde çocuk, ara sıra derin nefes alıp uzanır durur…" (ÇA II: 8)

Aynı zamanda *tikte-* duyu fiili, gözlemcilik anlam açısından da etkendir.

Balbıldagan közdörü menen muŋayım tikteyt, ötünüçtüü tikteyt. "Parlayan gözleriyle kaygılı bakışlarla bakıyor, ricacı bakışlarla bakıyor" (ÇA II: 50)

Közün açıp cumup, meni taŋırkay tikteyt. "Gözlerini açıp kapatıp, bana şaşkınlıkla bakıyor" (ÇA II: 376).

Her eki cümlede de görsel duyu eylemine bağlı gözlem içeren bir davranış anlatılmaktadır. Sonluluk ve duygusallık esaslarına göre etken değildir.

Tikte- duyu fiilinin *kal-, tur-*, *otur-* gibi yardımcı fiillerle birlikte kullanımı da çok yaygındır.

Baytemir meni bayıstuu kadala tiktep kaldı da, mıyıgınan cılmaydı. "Baytemir ağır başlılıkla bana dikkatlice baktı da, gülümsedi" (ÇA II: 388).

Telmire tiktep turdu da: "Oşol ıraspı?"- dedi. "Bir şey bekliyor gibi uzun uzun baktı da, "Bu doğru mu" dedi" (ÇA II: 367).

Bu örneklerdeki gibi yardımcı fiillerle de kullanımlarında aynı anlamsal özelliklere sahiptir, tek farklılık sürekliliğin daha da etkin olmasıdır.

Tikte- eylemi fiilden fiil türeten *+ba* ekiyle birlikte *tiktebe-* şeklinde olumsuz fiil hükmünde de kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesinde *tikte-* eyleminin *teşe tiktöö* şeklindeki deyimleşmiş kullanımı da vardır. Ancak *teşe tiktöö* eyleminde esas anlamdan farklı olarak, psikolojik durumlar yansıtılmaktadır:

Teşe tiktöö, birisine veya bir şeye gözü takılıp kalmak, birinin veya bir şeylerin üzerinden gözünün ayırmadan nefret edercesine bakmak, yiyecek gibi bakmak.

> *Ar kimisin bir <u>teşe tiktep</u>, betinen tügün çıgarıp oturat* (Kasımbekov). "Herkese nefretle bakıp, sinirlenip oturuyor" (KTFS 273)
>
> *Arı da öttüm, beri da öttüm, <u>Teşe tiktep</u>* iymenbey. (Ümetaliev) "Sağına soluna geçtim. Göz kırpmadan bakarak" (KTS 592).

Bu cümlelerde teşe tikte- duyu fiilinin betimlediği hareketlilikle birlikte, "yiyecek gibi, nefretle" gibi anlamları da yansıtmıştır. Bu durum *teşe tikte-* fiilinin duygusallık anlam açısında etken olduğunu göstermektedir. Diğer anlamsal özellikleri *tikte-* duyu fiiliyle aynıdır ve yardımcı fiillerle de kullanılmaktadır.

> *Eegin dubaldan artka salıp, kulagın tikçiyte tigil tüpöyül güüldöp kele catkan tuŋguyuk tündü <u>teşe</u> <u>tiktep</u> <u>turdu</u>.* "Çenesini duvara yaslayıp, kulaklarını dik tutup, bu yaklaşan kâbuslu gecenin derin karanlıklarına dikkatlice bakıyordu"(ÇA I: 80).

Tikte- ve *teşe tikte-* duyu fiilleri, isteklilik, gözlemcilik, süreklilik ve gözlemcilik anlamlarına sahip aktif duyu fiillerindendir.

Tikte- duyu fiilinin eş anlamlı değerindeki diğer bir görsel duyu fiil *mara-* fiilidir.

Mara-, bakmak, dikkatle devamlı bir şekilde bakmak, cesur (ezip geçecek gibi) bir bakış açısıyla bakmak.

Kaçıruuçu colborstoy, Marap turgan sen kimsin?(“Manas”)

“Saldıracak kaplan gibi, Bakıp duran sen kimsin?” (KTS 420)

Mara- fiili tarihî bir esasa sahip eylemdir. Bu fiil isteklilik, süreklilik ve aktif bir hareketlilik içeren fiil olmakta birlikte, günümüzde sık kullanılmayan, ancak, tarihî eserlerde, halk edebiyatı ürünlerinde ve ağızlarda rastlanan bir eylemdir. Leylek ağızında *mara*- fiili “yüksek bir yere çıkıp uzaklara bakmak” anlamında kullanılmaktadır. Örneğin:

Egizge çıgıp marayın. “Yüksek bir yere gidip bakayım” (KTDS 623a). Kara-Suu ağzında ise, “korkutmak” anlamında kullanımına rastlanmaktadır. *Onu köp maraba*. “Onu çok korkutma” (KTDS 623a).

Mara- duyu fiilinin “yol gözlemek” anlamında kullanımına da Batken ağızlarında rastlanmaktadır.

Ogo aytıp koyuŋ, köp maravasın. “Ona söyleyin, çok yol gözlemesin” (KTDS 623a).

Kırgız edebî dilinde günümüzde *mara*- fiilinin yerine “bakmak” anlamını içeren *tikte*-, *kara*- fiilleri kullanılmaktadır.

Kırgız Türkçesi sözlük taramaları sırasında *tikte*- duyu fiiliyle yakın anlamlı olan *bakıray-,telmir-, temirey-, tikiy-, tikirey-, tirmiy*- gibi görsel duyu fiiller de tespit edilmiştir. Bu fiilerin açıklama ve örnekleri şunlardır:

Bakıray-, “şaşkınlıkla bakmak, canlı bakışlarla veya gözünü dört açarak bakmak (KTS 133a) Anlam itibarıyla *bakıray*- fiili psikolojik durum

fiilidir. Bu eylem de diğer psikolojik eylemler gibi çevreyi algılarken belli bir şekilde alıcının psikolojik durumunu da yansıtmaktadır. Örneğin:

Koyçunun közü bakırayıp,taŋkalıp kıykırıp ciberdi. "Çoban gözünü tört açıp, şaşırıp bağırıverdi" (KTS 81).

Diğer anlam hiyerarşilerine göre de, *bakıray*- fiili süreklilik esaslarına göre değişkendir ve isteğe bağlılık göstermez. Aynı zamanda bu fiilimiz gözlem de içermektedir.Örneğin:

Baldar bul kabardı ukkanda <u>*bakırayıp kalıştı*</u> "Çocuklar bu haberi duyunca şaşırıp kaldılar".

Bu cümlede görsel duyu eylemine bağlı gözlem içeren bir davranış anlatılmaktadır. Kullanım sıklığı açısından olumsuz şeklinin kullanımı da yaygındır.

<u>*Bakıraybay*</u> *öz işiŋ menen alek bolson cakşı bolmok* "Saşkın bakışları bırakıp, kendi işinle ilgilensen iyi olurdu".

Telmir-*,* bir şey beklercesine, bir şeylerden ümit ediyor gibi uzun uzun bakmak.

Camila Daniyardan közün albay <u>*telmirdi*</u>*.* "Camila Daniyar'dan gözünü alamadı, uzun uzun baktı'" (KTS 587a) *Kız alıska* <u>*telmire karadı*</u> (Sıdıkbekov). "Kız uzağa doğru ümitle baktı" (KTS 587).

Psikolojik durum içeren aktif duyu fiillerindendir. İsteklilik,süreklilik, gözlemcilik esaslarına da sahiptir ve katılımsaldır.

Temirey-, şaşkınca bakmak, gözlerini büyük açarak bakmak, sessizce bakmak. Batken ağızında rastlanan bu fiil psikolojik bir duyu fiilidir.

Elge caap ötsö, maga tamıp öttü, dep, temireydi. Ele yağdı da geçtiyse, bana damladı da geçti, diye gözlerini büyükçe açarak baktı (KTDS 891a).

Aktif bir fiil olan *temirey*- fiili, gözlemcilik, süreklilik, esaslarına da sahiptir.

Tikiy- tüm dikkatiyle, gözünü ayırmadan bakmak, gözleri takılmak.

Andrey Sonyanın közünö tikiye karadı (Sasıkbaev). "Andrey, Sonya'nın gözüne gözlerini ayırmadan baktı" (KTS 596). *Bolboso, tikiyip karap turgan kişi dardayıp kirip kelgen uurunu kantip körböy kalsın* (Baytemirov). "Oysa, tüm dikkatiyle bakıp duran kişi nasıl da koskoca hırsızı göremez" (KTS 596).

Süreklilik, isteklilik, gözlemcilik içeren aktif duyu fiilidir. Sonluluk anlamına da sahip değildir.

Tikirey- "göz kırpmadan bakmak, gözü takılmak".

Dinar kiteptin betine tikireyip karap kaldı.(Sıdıkbekov). "Dinar'ın gözleri kitabın kapağına takıldı kaldı" (KTS 596)

Diğer *tikte*- duyu fiiliyle aynı anlamsal özellikleri taşımaktadır.

Tirmiy- bir şeyden gözünü alamamak, gözünü kırpmadan bakmak, bütün dikkatiyle çalışmak.

Toktogul Aytuunun başınan ötkön okuyaların tirmiyip oturup tıŋşadı. (Aalı). "Toktogul, Aytuu'un başından geçen hikayeleri göz kırpmadan bakarak dinledi" (KTS 598). *Tirmiyip okup oturgan*. "Gözlerini ayırmadan okuyordu" (KTS 598)

Tirmiy- fiili de, isteklilik, süreklilik, gözlemcilik esaslarına sahip aktif duyu fiilidir. Ayrıca Kırgız Türkçesi edebî eserlerinde bu fiillerin esas eylem durumundan zarf fiil olarak kullanımı daha çok yaygındır.

Tablo 7. *Tikte*- duyu fiilleri grubu anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Gözlemlilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
						Pasif	Aktif	Zihinsel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
tikte-	+	±	+	-	-		+	+	-			+			+
teşe tikte-	+	±	+	+	±		+	+	-			+			+
bakıray-	+	±	+	-	-		+	+	-			+			+
mara-	+	±	+	-	-		+	+	-			+			+
telmir-	+	±	+	-	-		+	+	-			+			+
tikirey-	+	±	+	-	-		+	+	-			+			+

2.1.2. Kırgız Türkçesinde İşitme Duyu Fiilleri

2.1.2.1. İşitme Duyu Fiilleri

Çevreden gelen sesler kulağımızdaki özel sinir hücrelerin yardımıyla beyine iletilir. İşitsel duyu organlarımız yoluyla gelen bilgilerin algılanmasını sağlayan esas uyarıcı ses dalgalarıdır. Bu tür ses frekanslarıyla algılanan eylemler, işitsel duyu fiilleridir. Bu tür duyu fiilleri ses algısına dayalı olarak algılar ve seslerin çözümlendirilmesi için beyine ulaştırılır. Kırgız Türkçesinde işitme duyu fiillerinin çekirdek fiili "duymak, işitmek" anlamlarına gelen *uk*- fiilidir.

> *Ooba, Tolgonay, oşol çabarmandın dübürtü ali da suuy elektey kulagıma ugulup, attın tuyaktarı tiygen izder berç bolup denemde saktalıp kaldı.* "Evet, Tolgonay, o habercinin koşturan atının gürültüsü hâlâ kulağıma aynen duyulup ve atın ayak izleri vücuduma derin iz bıraktı" (ÇA I: 272).

İşitsel duyular görsel duyularla kıyaslandığında daha az güvenilirdir ve genellikle görmediğimiz ancak duymuş olduğumuz bilgileri temsil etmektedir. Örneğin:

> *Cıldızın cerge tüşüp kalıptır da, cigit?- degen meerimdüü saal oynoktogon ün uguldu canıman.* "Moraliniz bozulmuş, yiğit? – diyen şefkatli ve nazlı bir ses geldi (duyuldu) yanımdan" (ÇA II: 355). – *Kuugun! – dep bakırıp iydi uurulardın biri cakındap kelatkan at dübürtün ugup.* "Peşimizden gelen var! – diye bağırıverdi hırsızlardan biri, yaklaşmakta olan at nalının tıkırtılarını duyunca" (ÇA II: 221).

Her iki cümlede de çevreden gelen seslere dayalı bir algılama gerçekleşmiştir.

Tanıtsallık hiyerarşisi de konuşmacının bilgi aktarımına, işitenin kendisinin olup olmadığına göre değişim göstermektedir. Ayrıca işitsel duyu fiillerini süreklilik, isteklilik, hareketlilik, sonluluk gibi anlamsal özellikler açısından değerlendirmek mümkündür.

Kırgız Türkçesinde işitme duyu fiilleri, duyumun gerçekleşme anındaki ses frekanslarının seviyelerine göre de ayrı semantik özellikler taşımaktadır. Bu durumlar da farklı söz dizimleriyle ifade edilmektedir. Ses frekansı normal bir seviyede algılanan durumlarda *uk- işit-* fiilleri kullanılmaktadır. Sesin yüksek

seviyede olduğunu *kulak meeni caruu, kulak meeni tunduruu, kulak caruu* gibi fiiller temsil etmektedir. Ses frekansının düşük seviyede olduğu durumlarda ise, *cazdım uk*, *kaŋırışta-* gibi duyu fiilleri kullanılmaktadır. Dolayısıyla işitsel duyu fiillerinin farklı bir özelliği derecelendirilebilir olmasıdır. Bu anlamsal özelliği, işitsel duyu fiillerine özgü yükseklilik kriteri olarak değerlendirmek mümkündür. İşitsel duyu fiillerinde yukarıda belirtildiği gibi, yüksek (y), normal (n) ve düşük (d) olmak üzere üç tür anlamsal özellik söz konusudur.

Uk- fiilinden başka Kırgız Türkçesindeki sözlük taramaları sırasında tespit edilen *tıŋşa-*, *eşit-*, *kaŋırışta-* fiillerini bu gruba dâhil etmemiz mümkündür. Bunlar anlam itibarıyla temel işitme duyu fiilleridir. Kırgız Türkçesinin diyalektoloji sözlüğünden de değişik ağızlarda kullanılan *aŋır-*, *kıyıksıt-*, *tıŋda-* gibi işitsel duyu fiilleri de tespit edilmiştir.

İşitme duyu alanında gerçekleşen eylemleri ifade eden farklı bir fiil grubu da, anlamca kaynaşmış, deyimleşmiş birleşik duyu fiilleridir. Bunlar *kulak tür-, kulak sal-, kulak çal-, sözgö konok ber-* gibi fiillerdir.

Közün açıp kulak saldı. "Gözünü açıp, kulak verdi" (ÇA II: 127).

Bu birleşik fiil grubu, kulağın algılayabildiği titreşimlerin farklı boyutlarını nitelemektedir. Örneğin: *kulak çal-* isteğe bağlı olmadan tesadüfen algılanan ve sona eren bilgiyi temsil etmektedir. *Kulak tur-* fiili ise, isteğe bağlı yapılan ve devam etmekte olan işitsel algıyı betimlemektedir.

İşitsel duyu fiilleri, algılanan eylemin farklı boyutlarını betimlerken sıkça yardımcı fiillerle de dizimlenmektedir.

Sen anı <u>ugup turgansıŋ</u>. "Sen onu dinliyordun". "*Mina", "Mina" dep ugup cürçü elem birok birinçi kirişim.* "Mina, Mina diye

duyardım, ancak ilk defa geldim" (news.org.kg/kitep/abykeev/bril).

Eger meni biröö uruşsa sen korkpo, ar kimdin sözünö kulak sala berbegin. "Eğer bana birisi kızarsa, sen korkma, herkesin lafına kulak verme" (ÇA II: 77).

İşitme duyu fiillerinin diğer bir türü, ikincil işitme duyu fiilleridir. Bu eylemler ilk bakışta algılama duyu fiilleriyle sanki ilişkisi yokmuş gibi görünse da, kulakla algılanan duyumun aktarılmasını gerçekleştirmektedirler. Yani ses frekanslarının yardımıyla belli bir yaşantının olduğunu veya devam etmekte olduğunu yansıtmaktadır. Örneğin:

Menimçe oşondoy boluş kerek, antkeni bir az ötköndön kiyin, Camiyla Daniyardı dagı ündödü. "Bence öyledir, çünkü çok zaman geçmeden Camiyla, Daniyar'a tekrar seslendi" (ÇA I: 222).

Bu cümledeki *ündödü* "seslendi" anlamını vermektedir. Bu tür algılamaların uyarıcıları da ses dalgalarıdır. Birisinin ses çıkarması, şarkı söylemesi sadece havada bir titreşim yaratmaktadır. Bu titreşimin meydana getirdiği ses dalgaları kulakla algılamamızı sağlamaktadır. Bu özellikleri ele aldığımız zaman bu tip eylemleri de işitsel duyu eylemlerle birlikte değerlendirmemiz olasıdır. Bu tür söz ve söz dizimleri farklı bir deyişle, işitselliğe dayalı duyu aktarımını temsil etmektedir. Kırgız Türkçesinde bu fiillerin çoğuluğunu, kulağın duyabildiği titreşimi niteleyen "ses, ün" anlamına gelen *dabış*, *dooş*, *ün* gibi sözcüklerin yardımcı fiillerle birlikte dizimlenen birleşik fiilleri oluşturmaktadır. *dabış çık-, dooş çal-, ün çık-*, *ün çıgar-, ün kat-, ün koş-, ün sal-*. Ayrıca *kulakka toluu*, *kulak meeni caruu*, *kulak meeni tunduruu* gibi deyimleşmiş fiiller, *dabışta-*, *ündö-* gibi türememiş fiiller de vardır.

2.1.2.2. Hiyeraeşi Esaslarına Göre İşitme Duyu Fiilleri

Kırgız Türkçesi sözlük taramaları sırasında tespit ettiğimiz işitsel duyu fiillerini üç fiil grubu altında ele alacağız.

(1) Uk- duyu fiili grubu

Uk-, duymak, işitmek, kulak vermek (KTS 642).

Mına oşondo çay içip oturuşup, bala tayatasının oozunan öz atasının kabarın ukkan. "O an çay içip otururken, çocuk dedesinin ağızından öz babasının haberini duymuştu " (ÇA II: 31).

Uk- fiili genel itibarıyla hareketlilik anlamına göre, pasif bir duyu fiilidir.

Uulumdun canında oturup anı "uulum" dep ayta albay, al başka biröönü "atalap" oturganın ugup, zamanam kuruldu. "Oğlumun yanında oturup "oğlum" diyemeden, onun başka birisine "baba" demesini işitip, can damarımdan vurulup durdum" (ÇA II: 378).

Bu cümlede algılama özel çaba harcanmadan gerçekleşmektedir. İnsan oğlu algı gücünün ulaştığı her hareketliliği ve kulağın duyabildiği her titreşimi isteğe bağlı olmadan algılayabilmektedir.

Kuday calgasın... - degen sözdör tayatasının oozunan çıkkanın bala işene albay uktu. "Allah artırsın..., sözlerini dedesinin ağzından çıktığına, çocuk inanamadan duydu" (ÇA II: 122).

Uk- duyu fiilinde de algılanan hareketlilik isteyerek veya istemeden de gerçekleşebilmektedir. Yani yerine göre istemlilik esasları değişkendir.

Anan bir maalda kürs etken dabış uktum. "Sonrasında bir ara güm diye bir ses duydum" (ÇA II: 374).

Bu cümlede isteğe bağlı bir durum söz konusu değildir, hem sonluluk içermektedir ve süreklilik esasına da sahip değildir.

> *... mülcügön kuu sööktördü boş çaraga taştap catkanın argasız ugup, bala ciyirkenip cattı.* "...eti yenen kemiklerin boş leğene atıdığını çaresiz işitip, çocuğun midesi bulanıyordu" (ÇA II: 123).

Bu cümlede de isteğe bağlı olmayan algılama gözlemlenmektedir.

> *Kün boyu muzıka uktu, biy biyledi. "*Bütün gün müzik dinledi, dans etti". *Tuulgan cerin sagıngan mekendeşteribiz Gülnur ayımdın mukamduu ünü menen atkarılgan nukura Kırgız ırların ugup, çer cazıp alıştı.* "Memleketini özleyen vatandaşlarımız Gülnur hanım'ın güzel sesiyle seslendirilen Kırgız şarkılarını dinleyip, özlem giderdiler".

Bu iki cümlede ise, anlamsal özellikler farklıdır. İsteğe bağlı gerçekleşen bir işitsel algı söz konusudur ve isteklilik, süreklilik esaslarına sahip bir aktif duyu fiili gözlemlenmektedir. Bu özellik "dinlemek" anlamında kullanıldığı durumlar için geçerlidir.

Kırgız Türkçesinde *uk-* fiili en çok metinsel sıklığa sahip olan işitsel duyu fiilidir. Ayrıca uk- fiili dilbilgisel açıdan da esnek yapıya sahiptir ve fiilden fiil türeten eklerle de birlikte kullanılmaktadır. Yaygın kullanılanı da, *ugul-* türemiş fiilidir.

Ugul- "ses gelmek, duyulmak" anlamına gelen pasif bir duyu fiilidir. *Duy-* fiilinden farklı olan tek anlamsal özelliği vardır. Bu özellik de, *ugul-* duyu fiilinde algılamanın isteğe bağlı gerçekleşmemesidir.

> *Cakınday kelgenimde apamdın ünü uguldu.* "Yaklaştığımda annemin sesi duyuldu" (ÇA I: 198). Süreklilik esasına göre de değişkendir.

Kabınanın cılçıktarınan gana şamaldın ışkırgan ünü ugulat. "Sadece kabin deliklerden esen rüzgarın sesi geliyor" (ÇA II: 350)

Bu cümlede gelen sesin devam etmekte olduğu betimlenmektedir.

Uşul arada çıgış taraptan paravozdun aybattuu kıykırıgı ugulup, stansiyaga kele catkan eşelon körünö berdi. "Bu arada doğu yönünden trenin korkunç sesi duyulup, istasyona doğru gelen tren göründü" (ÇA I: 287).

Bu cümlede de isteğe bağlı olmayan ses dalgalarının algılanması söz konusudur.

Kırgız Türkçesinde daha çok ses titreşimini niteleyen sözcüklerle birlikte kullanımı yaygındır ve metinsel sıklığa da sahiptir.

Sırttan dübürt ugulup,atçandar kelatkanday boldu. "Dışardan at nalının sesi duyulup, atlılar geliyor gibi oldu" (ÇA I: 87). (4) *Ayıl çetindegi aydoodon bayagı calgız traktordun tıtıraganı ugulat*. "Köy kenarındaki tarladan deminki yalnız traktörün gürültüsü geliyor" (ÇA I: 78).

Ugul- fiili kapsamında değerlendireceğimiz diğer bir fiil grubu, çok alçak, ancak işitilebilen duyumu ifade eden *kaŋırışta-* ve *ugulup ugulba-* gibi fiillerdir.

Kaŋırışta-, "düşük bir seviyede ses almak. iyi duyamamak" (KTS 281b). Bu eylem isteğe bağlılık göstermeyen pasif duyu fiilidir. Ses yüksekliğini düşük olduğu durumları betimlemektedir. Sonluluk anlamını içermektedir, ancak yardımcı fiillerle dizimlendiği durumlarda yardımcı fiillerin etkilerine göre, sonluluk ve süreklilik anlamları değişmektedir.

Ugulup-ugulba-, Bu fiil**,** net duyulmayan, ancak işitilebilen çok alçak sesin duyulduğu durumları ifade etmektedir.

Kara tündün tereŋinen kelgensigen dabış ugulup ugulbay cattı.

"Karanlık gecenin derinliklerinden gelen ses ancak duyuluyordu".

İsteğe bağlılık göstermeyen pasif bir duyu fiilidir. Bu fiilin "duyulur duyulmaz" anlamına gelen *ugulaar ugulbas* şeklinin de kullanımı mevcutur.

Ugulaar ugulbas ikilemesi daha çok ses dalgasının niteliğini betimler.

> *Kandaydır bir cagımduu, mukamduu dabıştar, kaydan kelgeni belgisiz, ugulaar ugulbas baştalıp, anan daana çıgıp, anın denesin büt kaptadı.* "Nerden geldiği belli olmayan, kulağa hoş gelen güzel sesler, duyulur duyulmaz başlayıp, gitgide net duyulup, onun tüm ruhunu sardı" (http://www.literatura.kg/articles/?aid=65).

İşitsel duyu fiilinden en çok metinsel sıklığa sahip olan *uk*- fiilinin de *cür*-, *otur*-, *tur*-, *cat*-, *bar*-, *koy*-, *kal*- gibi yardımcı fiillerle kullanımı çok yaygındır. *Uk*- duyu fiilinin bu tür yardımcı fiillerle birlikte dizimlendiği durumlarda, işitsel yollarla algılanan hareketliliğin farklı özellikleri de ifade edilmektedir ve genellikle esas fiil de *-p* zarf-fiil eki eklenmektedir. *Ugup cür-, ugup otur*-, *ugup kal*- vs.

Otur-, *tur*-, *cat*- yardımcı fiillerinin uk- fiiliyle birlikte kullanımı, genellikle anlamsal paralellik sergilemektedir. *Koy*- ile *kal*- yardımcı fiillerle kullanımında da aynı anlamsal durum mevcuttur. *Uk*- fiili şu şekilde farklı yardımcı fiillerle birlikte dizimlenmektedir:

- ***Ugup*** + ***al***- (<ugu -p + al-)

  Geçmişe dayalı bir bilginin veya hareketliliğin daha sonradan öğrenildiğini ve işitsel algının sonlandığını ifade eden birleşik fiildir. Bu fiilin, yakın anlamlı olan *ugup kal*- fiilinden önemli bir özelliği, başkalarından öğrenilen duyumları temsil etmektedir. İsteğe da bağlılık göstemez.

Tigi töbödön ıldıy kuyulup çurkap kelgen inisinden Mırzagüldün kabarın ugup aldı. "Karşıdaki tepeden aşağıya doğru koşuşturarak gelen kardeşinden Mırzagül'ün haberini öğrendi".

- ***Ugup*** + ***bar-*** (<ugu -p + bar-)

Uk- esas fiilinin *bar-* yardımcı fiiliyle birlikte kullanıldığında anlam açısından algılanan hareketliliğin genellikle daha uzun sürdüğü ifade edilmektedir. Bu cümlede de işitsel algının belli bir süre içinde devam ettiği ve sonlandığı belirtilmektedir.

Eköö caaktaşıp catkanın köpkö ugup bardım. "İkisinin tartışmalarını bir süre dinleyerek gittim" (ÇA I: 403).

- ***Ugup*** + ***cat-*** (<ugu -p + cat-)

Bu birleşik fiil de, algılanan hareketliliğin sona ermediğini halen devam etmekte olduğunu betimlemektedir. Süreklilik, isteğe bağlılık ve aktif bir hareket söz konusudur.

Erteden keçke uy firmada iştep çarçagan apası çekesin ukalap oturup ugup cattı. "Sabahtan akşama kadar inek çiftliğinde çalışarak yorulan annesi, alnını kaşıyarak dinliyordu"

- ***Ugup*** + ***cür-*** (<ugu -p + cür-)

Uk- duyu fiiliyle *cür-* yardımcı fiilinin dizimlendiği bu tür durumlarda, algınan hareketliliğin adet halinde sürdürüldüğü veya tekrarlanan bir eylem haline geldiği ifade edilmektedir. *Cür-* yardımcı fiili genellikle esas eylemin betimlediği hareketliliğin her zaman yapıldığını göstermektedir. Kırgız Türkçesinde *cür-* ek fiili, genellikle fiile geniş zaman anlamını veren ek fiildir. Bu tür kullanımlarda geniş bir zamana yayılan bir süreklilik söz konusudur ve

isteğe bağlılık göstermez. Bazı durumlarda "dinlemek" anlamında kullanılmaktadır ve bu durumda isteklilik anlamı gözlemlenmektedir.

> *Arı beri ötköndö köl ceeginde turup, köl tolkununa kulak salıp, suktanuu menen ugup cürdüm.* "Yolum düştükçe göl kıyısında durup, dalgalara kulak verip, hayranlıkla dinlerdim". *Bul muzıkanı men da ugup cüröm*. "Bu müziği ben de (zaman zaman) dinlerim". *Te tömönkü kazakta da oşondoy okuya boldu, özüŋ ugup cürböysüŋbü.* "Aşağıdaki Kazaklarda da öyle bir olay oldu, sen de duyuyorsun " (ÇA I: 318).

- ***Ugup*** + ***kal-*** (<ugu -p + kal-)
- Bu birleşik fiil, algılanan hareketliliğin birdenbire veya tesadüfen gerçekleştiğini ifade etmektedir. Ayrıca eylemin sonlandığı da betimlenmektedir.

> *Kündördün birinde meymankanada catıp, kıtay elinin folklorduk çıgarmaların, legendaların izildep cürgön caş okumuştuu cigit cönündö ugup kalat.* "Bir gün misafirhanede kalıp, Çin halkının halk edebî eserlerini, efsanelerini araştıran genç bilim adamı hakkında duyum alır" (http://news.org.kg/kitep/abykeev/bril/1.htm)

- ***Ugup*** + ***otur-*** (<ugu -p + otur-)

Bu biçimindeki dizimlenme, algılanan hareketliliğin belli bir zaman dilimi içinde isteğe bağlı olarak gerçekleştiğini ifade etmektedir. Ayrıca, *otur-* yardımcı fiili esas fiile aktif bir hareketlilik kazandırmaktadır ve sürekliliği da daha etkinleştirmektedir.

Albette, tünü menen mında bolup catkandın baarın al ugup oturdu.

"Elbette, gece boyunca burada olup bitenlerin hepsini o dinledi" (ÇA I: 386).

- ***Ugup*** + ***tur***- (<ugu -p + tur-)

Bu birleşik fiili, *ugup cür*- fiiliyle aynı anlamsal özellikleri taşımaktadır. Ancak *uk*- fiilinin *tur*- yardımcı fiiliyle birlikte dizimlendiği bazı durumlarda, algılanan hareketliliğin başladığı ancak sona ermediği anlamını ifade etmektedir. Ayrıca bu tür eylemler isteğe bağlı gerçekleşmektedir ve aktif bir hareketlilik içermektedir.

Kulaktın kıçuusun kandırıp, karaçı! – deyt tayatam ırdı ugup turup.

"Baksana, nasıl da kulağa hoş geliyor, – der dedem şarkıyı dinleyerek" (ÇA II: 36). *Toktop ugup turabız. Tayatam ırga koşo ırgalıp başın iykep, kez-kez üşkürünüp koyup ugup turat.*

"Bekleyerek dinleriz. Dedem şarkıyla birlikte sallanıp, başını eğip ara sıra ağır nefes alıp dinler" (ÇA II: 35).

Uk- duyu fiilinin yardımcı fiillerle oluşturduğu bu tür birleşmiş fiillerin farklı bir özelliği de, geleceğe yönelik kullanımlarında, tavsiye veya doğrudan yönlendirme anlamlarını taşıdığı gözlenmektedir:

Bul ırdı sen da ugup kör. "Bu şiiri sen de dinle". *Ata sözün ugup koy*.

"Baba sözünü dinle " vs.

Kırgız Türkçesinde *uk*- duyu fiiliyle yakın anlamlı olan *kulagı çal-, sözgö könök ber*- gibi deyimleşmiş birleşik fiiller de vardır. Bu söz dizimleri "duymak" anlamında kullanılmakla birlikte, farklı anlamsal özellikleri de taşımaktadır.

Kulagı çaluu, "kulak misafiri olmak", duymak, tesadüfen duymak, kulağına gelmek, az çok bir duyum almak"

Kumrihandın sözün kulagı çalıp, Suusar tınçıy tüştü (Cantöşev). "Kumrihan'ın sözünü tesadüfen duyarak, Suusar rahatladı". *Kulagı çalgan kep-sözgö taarınçu emes*. "Kulağına gelen dedikodular için darılmazdı" (KTFS 195).

Uk- fiilinden farklı olan anlamsal özelliklere de sahiptir. *Kulagı çal-* duyu fiili, isteğe bağlı olmayan ve tesadüfen gerçekleşen işitsel algıyı betimlemektedir.

Aşım aldı cakta koburaşkan ündördü, attardın dübürtün kulagı çaldı. "Aşım ön taraftan gelen konuşma seslerini, atların ayak seslerini duydu" (KTS 677).

Ayrıca hareketliliğin anlık olması ve sonluluk içermesi bu deyimleşmiş fiilin özelliklerindendir.

Baldardın ündörün oşondo kulagı çalıp, katuu kırsık bolbogonun bildi da, cürögü orduna keldi. "Çocukların seslerini o sırada duydu ve kötü bir olay olmadığını anladı, kendine geldi". *Balanı atınan atap catkanımdı kulagı çaldı boluş kerek.* "Çocuğun ismini söylediğimi belki duymuştur" (ÇA II: 376).

Sözgö konok berüü, "işitmek, hep kendisi konuşmadan başkalarını da dinlemek, duymak, birinin lafını kesmemek, konuşmasına müsaade etmek"

Bu fiiilin "duymak, işitmek" anlamında kullanımlarında, hareketlilğin belli bir zaman dilimi içerisinde istemli olarak gerçekleştiği ifade edilmektedir.

Aksakaldardın aytıp catkan asıl sözdörünö oy cügürtüp, sözgö konok berip oturdu. "Aksakalların dedikleri güzel sözleri iyice düşünerek, dinliyordu".

Ayrıca devam etmekte olan eylemle eş zamanlı olarak işitsel algının da devam ettiği gözlemlenmektedir. Süreklilik esasına göre etken, sonluluk içermeyen pasif duyu fiilidir.

Coldoş brigadir, sözgö konok beriŋiz, imişke işenbey ele koyuŋuz. "Sayın bölüm başçı, lafı kesmeden dinleyiniz, dedikodulara inanmayın" (KTS 539). *Akılbek sözgö konok berbey balaktay bergen kişi eken*. "Akılbek başkalarını işitmeden konuşan bir kişiymiş" (KTFS 253).

Kulak tür-, *kulak koy-, kulak sal-* gibi deyimleşmiş fiiller de bazen "duymak" anlamını taşımaktadır. Ancak bu fiillerin anlam itibarıyla daha çok "dinlemek" anlamında kullanıldığı gözlemlendiğinden *tıŋşa-* fiili başlığı altında incelenecektir.

Uk- duyu fiilinin diğer yakın anlamlıları da, Kırgız Türkçesinin farklı ağızlarda rastlanan *aŋır-* ve *eşit-* fiilleridir.

Aŋır-, "duymak, fark etmek"

Çatkal ağzında rastlanan pasif bir hareketlilik ve sonluluk içeren bir duyu fiilidir.

Men şu tavışmaktı dele aŋırvaptırmın. "Ben bu bilmeceyi hiç duymamışım" (KTDS 1191a)

Eşit-, işitmek,duymak.

Eşigi açık dep <u>eşitkem</u>. “Eli açık diye işitmiştim”. *İttin uluganını böörü <u>eşitpes</u>, böörünün uluganını Teŋri <u>eşitpes</u>.* “İt ulumasını kurt duymaz, kurt ulumasını Tanrı duymaz” (KTDS 1178a).

Kırgız Türkçesi ağız sözlükeri bilgilerine göre, eşit- kelimesi daha çok İçkilik ağzında ve Özbekistan ve Tacikistan bölgelerinde yaşayan Kırgızlarda kullanılmaktadır. Anlamsal özellilikleri açısından uk- fiiliyle paralellik sergilemektedir. İsteğe bağlılık göstermeyen, sonluluk içeren pasif duyu fiilidir. Son zamanlar edebî dilde de yeniden kullanımı artmaya başlayan işitsel duyu fiilidir.

Uk- fiilinin ve diğer eşdeğerlerinin anlamsal özelliklerini şu şekilde tablolaştırmak mümkündür:

Tablo 8. *uk-* fiilinin ve diğer eşdeğerlerinin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Yükseklik	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
					Pasif	Aktif	Zihinsel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
Eşit-	±	±	n	-	+			+			+			+
Uk-	±	±	n	-	+		+	+			+			+
Ugul-	-	±	n	-	+		+	+			+			+
Ugup al-	±	-	n	-		+	+	+			+			+
Ugup cat-	+	+	n	-		+	+	-			+			+
Ugup cür-	±	+	n	-		+	+	-			+			+
Ugup kal-	-	-	n	-	+		+	+						
Ugup tur-	+	+	n	-		+	+	-			+			+
Kulak çal-	-	-	n	-	+		+	+			+			+
Kaŋırışta-	-	-	d	+	+		+	+			+			+

(2) Tıŋşa- fiil grubu

Tıŋşa-, çok dikkatli dinlemek, iyice işitmek için kulak vermek.

Coldoştoru aŋgeme aytsa, can-dili menen <u>tıŋşayt</u> (Cantöşev). "Arkadaşları hikaye anlatırsa, bütün dikkatiye dinler" (KTS 637).

Anlam itibarıyla *tıŋşa-* fiili aktif ve istekli bir fiilidir.

Alardın sözün tıŋşap, bul eşelondo kimder col tartıp, kaysı cerden bombalar üstünö kulap, ört-calın, kıykırık içinde kimder butu-kolunan acırap, kimder can berip, ömür menen köştoştu eken, soguştun elesi ele uşul bolso, özüçü,özü emne degen şumduk iş dep oylonup oturdum. "Onların konuşmalarını dinleyip - bu trende kimler yolculuğa çıkıp, hangi yerde üzerine bombalar patlayıp, yangın, ateş, bağırma çağırma içinde kimler kolundan, ayağından oldular, kimler can verip, hayatla vedalaştı, savaşın sadece yansıması bu ise, savaşın kendisi ne kadar korkunç şey diye, düşünüp durdum" (ÇA I: 286).

Bu cümlelerde da duyu eylemlerinin isteğe bağlı olarak gerçekleştiği gözlenmektedir.

Genellikle işitsel duyular doğrudan algılanan duyulardır ve güvenilirdir.

Eköö teŋ eleŋdeşe eki caktan tabış tıŋşaştı. "İkisi de endişeli bir şekilde bakınıp, çevreden gelen sesleri dinlediler" (KTS 637).

Kulagın birde capıra kalıp, birde tikçiyte tün koyunun tıŋşayt. "Kulağını bazen yukarı kaldırıp, bazen aşağı indirip gece karanlığını dinliyor (ÇA I: 78).

Diğer anlam hiyerarşilerine göre de, *tıŋşa*- fiili süreklilik esasına da sahiptir. Örneğin:

Coldun tuurasın kesip, şarkırap akkan suuga cetkende, Daniyar arabanı cayıraak aydap, kümüştöngön keçittin taştarına takalardın çakıldap urulganın, atayın eŋkeyip tıŋşay kaldı. "Yolu kesip geçen akar suya gelince, Daniyar at arabasını

yavaşlatarak, gümüş renkli geçidin taşlarına çakılan at nalının seslerini, özellikle eğilerek dinledi" (ÇA I: 222).

Sayrap alat da, saamga öz ünün <u>tıŋşay</u> toktop kalıp, kayra kubulcup kiret. "Önce öter, sonra azıcık durur kendi avazını dinler gibi, sonra da tekrar ötmeye başlar" (ÇA I: 76).

Tıŋşa – fiilinin olumsuz kullanımı kültürel değerler açısından kullanım alanına ve olaylara göre değişmektedir. Özel konular, gizlilik içerisinde dinleniyorsa, bu durum ayıplanır, takdir edilmez.

Tıŋşa- duyu fiilinin *cat-*, *cür-, kal-*, *koy-, otur-*, *tur-* gibi yardımcı fiillerle birlikte kullanımı da mevcuttur ve bu yardımcı fiiler esas fiile farklı anlamsal boyutlar kazandırmaktadır.

- ***tıŋşap* + *cat-*** (< tıŋşa-p + cat-)

Bu tür kullanım işitsel algının sürmekte olduğunu ve hareketliliğin sona ermediği durumları ifade etmektedir. Ayrıca algınanan eylemle işitsel algının eş zamanlı olarak devam ettiği durumları da betimlediği gözlemlenmektedir.

Azır bolso al emnegedir kunt koyup ugup, kulaktarına çalıngan dabıştardı <u>tıŋşap cattı</u>. "Nedense şimdi o dikkatlice dinleyip, kulagına gelen sesleri dinliyordu". *Tigi eköönün süylöşkönün taŋatkıça taŋşap cattım.* "O ikisinin konuşmalarını sabaha kadar dinledim". (PSkg 08/0212_9)

- ***tıŋşap* + *cür-*** (< tıŋşa-p + cür-)

Bu birleşik fiil, belli bir eyleme odaklanan işitsel algının zaman zaman aralıklarla devam ettiğini, hatta adet haline geldiğini betimler.

Kırgız tasmaların körüp, Kırgız obondorun da köp tıŋşap cüröbüz. "Kırgız filmlerini izleriz, Kırgız melodilerini de sık dileriz"

- ***tıŋşap + kal-*** (< tıŋşa-p + kal-)

Bu birleşik fiil, algılayıcının ayniden işitsel duyuma odaklandığını ve hareketliliğin başlayıp sona ermediğini ifade etmektedir.

Oşol kinomehanik kündüzgü çımçıktın ünün tıŋşap kaldı da, suradı. "O filmyapımcısı bügünkü küçük kuşun sesini dinledi de, sordu" (ÇA II: 143). *Cakın cerden kuu ugulup cattı, çal tıŋşap kaldı.* "yakın bir yerden melodi sesi geliyordu, ihtiyar dinlemeye başladı" (http://www.literatura.kg/articles/?aid=65).

- ***tıŋşap + koy-*** (< tıŋşa-p + koy-)

Koy- yardımcı fiilinin birleşimiyle oluşan bu fiilin özelliği, algınan durumun kısa bir zaman içerisinde anlık olarak gerçekleştiğini veya gerçekleşeceğini ifade etmesidir.

Kiyin da sırtkı işter boyunça ekonomist degen cardamçı alıp,oşogo tekşertip, özü cıyıntıgın gana ugup koyçu boldu. "Daha sonra dış işlerden sorumlu işletmeci alıp, ona kontrol ettirip, kendisi sadece sonuçlarını dinler oldu ". *Alardı kün ara tekşerip ugup koyun turçu.* "Onları iki günde bir kontrol edip dinliyordu" (http://news.org.kg/kitep/abykeev/bril/1.htm).

- ***tıŋşap tur-*** (< tıŋşa-p + tur-)

Bu birleşik fiil de, işitsel algının belli bir zaman içinde devam ettiğini ve sürekliliğin etkin olduğu durumları ifade etmektedir.

Al sözün tıŋşap turgan Karabekti körgön cok. "O lafını dinlemekte olan Karabek'i görmedi" (KTS 637). *Sagınbay degen aksakal, kalıŋ eldin arasına bilinbey aralaşıp kirip, aytılgan sözdördü tıŋşap turdu*. "Sagıbay isimli bir aksakal, fark edilmeden kalabalığın arasına girip dinlerdi" (http://news.org.kg/kitep/abykeev/bril/1.htm)

Tıŋşa- fiilinin eş anlamlısı olarak bilinen ve çok yaygın kullanıma sahip *kulak tür-*, *kulak sal-* gibi analamca kaynaşmış, deyimleşmiş fiiller de vardır. Bu fiillerin birer karşıtı olarak karşımıza çıkan *kulagına ilböö, kulak kakpöö, kulagın ın sırtınan ketüü* gibi olumsuz anlamları taşıyan söz dizimleri de mevcuttur. Ancak bu anlamca kaynaşmış fiillerin bazen "duymak" anlamını temsil ettiği durumları da mevcuttur.

***Kulak sal-*,** "kulak vermek, merak edip dinlemek, dikkatlice dinlemek, dinlemek".

Kepke kulak sal. "Söze kulak ver". *Burulup kulak sala cür, Bulbuldun muŋduu ününö* (Osmonkul). "Dönüp bakıp kulak ver, Bülbülün kederli sesine". *Oo, balam, Kalık, tilimdi al, Akıl aytsam kulak sal* (Toktogul). "A, yavrum, Kalık, beni dinle, akıl verirsem kulak ver" (KTFS 196).

Kulak sal- fiili genel olarak istekli gerçekleşen aktif bir duyu fiilidir.

Közün açıp kulak saldı. "Gözlerini açıp, kulak verdi" (ÇA II: 126).

Kulak sal- birleşik duyu fiili, genellikle algılayıcının eylemi istekli olarak başlatığı durumları betimler.

Daniyardın ırına kulak salıp, könülüm tolkup ırgalam. "Daniyar'ın şarkısına kulap verip, gönlüm neşelenip rahata ereyim" (ÇA I: 226).

Ayrıca halen devam etmekte olan işitsel algıyı da ifade etmektedir ve süreklilik esasına sahiptir.

Alıska köz cügürtüp, caandın bastap bara catkan küüsünö kulak salıp, Aliman katuu üşkürdü. "Uzağa göz atıp, yağmurun yavaşlayan melodisine kulak verip, Aliman ağır bir nefes aldı" (ÇA I: 320) *Közün açıp kulak saldı*. "Gözlerini açıp, dikkatle dinledi" (ÇA II: 126)

Kulak tür-, "kulak tutmak, kulak vermek, kulak asmak, dikkatlice dinlemek, büyük istekle dinlemek, beklediği bir şey dinlemek için kulak tutmak" anlamlarında kullanılan birleşik duyu fiilidir.

Maktasaŋ kulak türüp uguşat (Sıdıkbekov). "Övgü yağdırırsan dikatlice dinlerler". *Sırtka kulak türüp basa süylödü* (Osmonaliev). "(Bir yandan) dışarıya kulak verip, (diğer yandan da) yüksek sesle konuştu" (KTFS 196).

Bu fiil *kulak sal-* fiiliyle eşanlamlıdır ve aynı anlamsal özelliklei taşımaktadır. Tek farklılığı bazı durumlarda *kulak tür-* birleşik duyu fiili, ileriye yönelik, yani olası ses dalgalarına karşı, işitsel duyuların odaklandığı durumları da nitelemektedir. Genellikle de sonluluk anlamını içermiyor.

Acar ulam tışka kulak türöt (Cantöşev). "Acar hep dışarıya kulak veriyordu" (KTFS 196).

Bu deyimleşmiş fiillerin karşıtlarını da şu şekilde verebiliriz:

- ***Kulagına ilböö***, "kulak asmamak, dinlememek, duymamış gibi olmak, önem vermemek, kendi bildiklerini yapmak".

  Calınıp-calbarıp oyun kulagına ilbedi (Cantöşev). "Yalvara yalvara anlattıklarına kulak asmadı" (KTFS 194).

- ***Kulak capıruu***, "kulak tıkamak, bir şeyi duymazlıktan gelmek, sesini çıkarmamak".

  Aysuluu caman sözdördü aytıp albuuttanganda köp kişiler kulak capırıp kutuluşat (Cantöşev). "Aysuluu ağzına geleni söyleyip, sinirlenmeye başlayınca, çoğu insanlar kulak tıkayıp kurtulurlar".
  Men künökör, kulaktı capırıp, tili cok bir duduk boldum da kaldım (Elebaev). "Ben günahkar kulağımı tıkayıp, dilsiz oldum da kaldım" (KTFS 195).

- ***Kulak kakpoo***, "kulak ardı etmek, duymamış gibi yapmak, önem vermemek".

  Üy-üydön ugulgan zayıptardın küŋkülünö Batiyna kulak kagıp koygon cok. "Sıdıkbekov" "Konu komşu kadınlardan duyulan dedikoduları Batıyna kulak ardı etti, önemsemedi" (KTFS 195).

- ***Kulagının sırtınan ketüü***, "kulak asmamak, kulağına girmemek, dikkatlice dinlememek, önemsememek, unutmak".

  Capektin uzata çıgıp aytkan akılları, Berdinin kulagının sırtınan ketti (Cantöşev). "Capek'in uzatırken söylediği öğütleri, Berdi'nin kulağına girmedi" (KTFS 196).

Bu tür "dinlememek" anlamını taşıyan diğer bir fiil de Bazarkorgon ağzında raslanan *kıyıksıt-* fiilidir.

Kıyıksıt-, duymuyor gibi olmak, kulak asmamak.

Söz ukkusu kelvese, kıyıksıtat eken. "Söz dinlemek istemezse, kulak asmıyor" (KTDS 1302a)

Diğer duyu fiilleri gibi *tıŋşa-* fiili de fiilden fiil türeten *+ba* ekiyle birlikte *tıŋşaba-* şeklinde olumsuz anlamda kullanılmaktadır.

Tıŋşa- fiilinin ağızlarda raslanan *tıŋda-* şeklindeki yakın anlamlısı da vardır.

Tıŋda-, dikkatlice dinlemek, değerlendirerek dinlemek. Güney ağızında rastlanan duyu fiilidir.

Âkâlik sözümdü <u>tıŋda</u>. Ağabeylik sözümü dikkatle dinle. (KTDS 956)

Bir önceki *tıŋşa*-duyu fiilin yakın anlamlısıdır ve genellikle aynı anlamsal özellikleri taşımaktadır. Yani istemlilik ve süreklilik esaslarına sahip aktif duyu fiilidir.

Tablo 9. *Tıŋşa-* fiilinin ve diğer eşdeğerlerinin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Yükseklik	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
					Pasif	Aktif	Zihinsel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
tınşa-	+	+	n	±		+	+	±			+			+
tınşap cat-	+	+	n	-		+	+	-			+			+
tınşap cür-	+	+	n	-		+	+	-			+			+
tınşap tur-	+	+	n	-		+	+	-			+			+
tınşap kal-	+	+	n	-		+	+	-			+			+
tınnşap koy-	+	-	n	-		+	+	±			+			+
kulagına il-	+	±	n	+		+	+	+			+			+
kulak sal-	+	+	n	-		+	+	-			+			+
kulak tür-	+	+	n	-		+	+	-			+			+

(3) İkincil işitsel duyu fiilleri grubu

İkincil işitsel duyu fiilleri, çevremizde ses dalgalarını etkileyen titreşimlerin gerçekleştirdiği ve bu durumun işitsel duyu yoluyla algılandığını nitelemektedir. Kırgız Türkçesinde ikincil işitsel duyu fiillerinin türemiş ve birleşik fiiler şeklinde karşımıza çıktığını gözlemlemekteyiz. Birleşik fiiller, kulak yardımıyla algılanabilen ses dalgalarını veya işitme organını niteleyen kelimlerlerle çeşitli fiillerin birlikte dizimlenmesinden oluşan fiillerdir. Örneğin: *dabış çıgar-, dooşun çal- dabış sal-, ün çıgar-, ün kat-, ün sal-, kulak car-, kulak meeni car- kulak meeni tundur-* vs.

Diğer türemiş fiiller ise, genellikle aynı kelimelere isimden fiil türeten eklerin birleşimiyle oluşan türemiş fiillerdir. Örneğin: *dabışta-* "seslenmek", *ündö-* "ünlemek" vs. Bu tür ikincil işitsel duyu fiiller algılanan ses dalgalarını belirtmektedir. Diğer duyu fiillerinden farklılaştıran özelliklerden biri, bu tür fiillerin genellikle tireşimin algılayıcıya hitaben gerçekleşmesidir.

Dabışta-, "seslenmek, bağırmak" (KS 292). *Dabışta-* fiilinin günümüzde daha çok *ündö- dabış çıkar-*, *ün kat-* gibi eş anlamlıları yaygın kullanılmaktadır.

> <u>Dabış çıgat</u> *korkunuçtuu tarsıldap*. "Ses gelir hem de korkunç silah sesi" (PSkg 09/0605_16).

Ündö-, "ünlemek, ses çıkarmak, çağırmak".

Ak şumkar uçsa asmanga, Akılıŋ bolso <u>ündöp al</u>. "Doğan uçsa gök yüzüne, Aklın varsa seslenip çağır" (KTS 661).

Genellikle isteğe bağlı gerçekleşen aktif duyu fiilidir.

Münüşkör taptap aynıtsa, Muruntan algır can beren, Dalbaga kelbeyt <u>ündösö</u>. "Doğancı yanlış yön verse, Önceki avcı kuş dahi, Yeme gelmez seslense" (KTS 146). *Toktogul eldi emgekke, cakşılıkka <u>ündögön</u>.* "Toktogul halkı çalışamaya, iyiliğe çağıran" (KTS 116).

Kırgız Türkçesi sözlüklerinden ve bazı edebî eserlerinden tespit ettiğimiz ikicil birleşik işitsel duyu fiilleri ve örnekleri şunlardır:

Dabış çık-, "ses gelmek, ses duyulmak".

İsteğe bağlı olmayan pasif bir hareketliliği ifade eden duyu fiilidir.

Azırak ötüp, Mırzakul attan tüşmökçü boldu ele, narı caktan Ismaıldın kıykırgan <u>dabışı çıktı</u>. "Bir az geçip, Mırzakul attan inecekti ki, diğer taraftan İsmail"in bağıran sesi çıktı" (ÇA I: 387).

Bu fiil de isteğe bağlılık göstermez.

<u>Dabış çıksa</u> şekinem, daroo çepke bekinem. "Ses gelirse korkarım, Hemen kaleye gizlenirim" (PSkg 08/0528_12).

> *Dabış çıksa kapıl-tapıl eşikten, Azga sokpoy, toktop kalat cürögüm*. "Ses çıkarsa, patır kütür dışardan, Bir an için, kalbimin atışları durur" (PSkg 09/0630_11).

Dabış çık- birleşik fiili çatı ekleriyle de dizimlenmektedir ve aktif fiil durumuna geçmektedir. Örneğin:

Dabış çıgar-, "ses çıkarmak, seslenmek, ses vermek". İsteğe bağlı gerçekleşen aktif bir duyu fiilidir.

> *Birok, keede anın dabış çıgarganı cagımduu ugulup ketet*. "Ancak, onun bazen ses çıkarması, kulagına hoş gelir. (PSkg 09/0619_14)

Yardımcı fiillerle kullanımı bakımından *tıŋşa-* fiiliyle paralellik gösterir. *Cür-,tur-* gibi yardımcı fiillerle kullanıldığı zaman süreklilik anlamını kazanır ve sonluluk içermez.

Kulakka tol-, "ses duyulmak, ses gelmek".

Kulakka tol- birleşik fiili, yüksek bir ses dalgalarının duyulduğu durumları nitelemektedir. İsteğe bağlılık göstermeyen, pasif duyu fiilidir.

> *Te möngüdön beri çuurugan salaa-salaa suular ünü ugulbay küngö cıltıldayt, biri birine kuyuluşup beri kelgende gana şarkıragan dobuşu kulakka tolup, büt düynönü tübölük caŋırtıp turat*. "Ta buzuldan bu yana sesisizce uzanan sular güneşten parlıyor, biri birine bağlanan dere yatakları yakınlaştığında şarıldayan suyun sesi kulağa gelip, bütün dünyayı sonsuza denk yankılanmaktadır " (ÇA II: 29).

Ün çıgar-, "ünlemek, seslenmek, sesini çıkarak" Bu fiil, dabış çıgar- fiiliyle eş anlamlıdır ve aynı anlamsal özellikleri de paylaşmaktadır.

"*Aza kütkön üy tura" dep ırgılcıŋ bolo tüşököndö içkeriden koşok koşkon ün çıgat.* "Yas tutan evmiş", diye duraksadığında içeriden ağıt sesi gelir" (PSkg 08/0401_6)

Ün kat-, "seslenmek, ünlemek". Bu fiil de *ün çıgar*- fiiliyle eşanlamlıldır.

Şabdan baatır bir azga ıŋgaysız abalda tuncuray tüşüp <u>ün kattı</u>. "Şabdan bahadır bir an için duraksadı ve seslendi" (PSkg 10/0129_11)

Eşiktin aldına kelip <u>ün kattı</u> "Kapının önüne gelip seslendi". <u>Ün katçı</u>? İyip barat celinim, süt kuyulup zırkırayt, kaydasıŋ sen, botoyum, köp kakşatpay <u>ün katçı</u>, dep barattı boz ingen. "Seslen lütfen? Yelinim sütle doldu, süt akıtıp sızlıyor, nerdesin sen, yavrucuğum, diye sızlayıp gidiyordu deve ana" (ÇA I: 94).

Ün köş-, "sesiyle katılmak, devam etmekte olan ses dalgasına, ses çıkarak katılmak, sesiyle eşlik etmek, ses çıkarmak"

Sırtta canaşa köçödön koroz kıykırdı, aga ekinçi biri kanat kagıp, <u>ün koştu</u>. "Dışarıda yan sokaktan horoz öttü, ona ikincisi de kanat çırpıp, eşlik etti" (ÇA I: 386)

Kırgız Türkçesinde çok yüksek sesin algılandığını, kulağa hoş olmayan ses dalgalarının yaratıldığını ifade eden, *kulak meeni ce*-, *kulak meeni tundur*-, *kulak car*- gibi anlamca kaynaşmış fiiller de mevcuttur. Bu fiillerin farklı anlamsal özellikleri yükseklilik kriterine göre nitelenen sesin yüksek olması ve olumsuzluk anlamını içermesidir.

- ***Kulak-meeni caruu***, "rahatsızlık yaratacak derecede çok yüksek ses çıkarmak, çok gürültülü olmak"

  Baldar <u>kulak meni carıp</u> ışkırışıp da ciberişti (Cantöşev). "Çocuklar çok yüksek sesle gürültü çıkarıp ıslık da çaldılar" (KTFS 196)

- ***Kulak meeni tunduruu***, "çok yüksek ses dalgalarının algılanması".
  Küŋgürögön doolbas, Kulak meeni tundurdu ("Semetey"). " Davulun gürültüsü, Kulak zarını patlatacak gibiydi. (KTFS 196).
- ***Kulak caruu***, "çok yüksek bir seviyedeki ses dalgasının algılanması".
  Baka-şaka, tarsıldaklar kulak carat. " İnsan seslerinin gürültüsü, silah sesleri kulağı rahatsız ediyordu" (KTFS 196)

Tablo 10. Üçüncü grup işitel duyu fiilinin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Yükseklik	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
					Pasif	Aktif	Zihinsel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
Dabış çıgar-	+	-	n	-		+	+	-			+			+
Dabış çık-	-	±	n	-	+		+	-			+			+
Kulak car-	±	±	y	+		+	+	±			+			+
Kulakka tol-	±	+	y	-	+		+	-			+			+
Ün çıgar-	+	-	n	-		+	+	-			+			+
Ün kat-	+	-	n	-		+	+	-			+			+
Ün koş-	±	+	n	-		+	+	-			+			+

2.1.3.Kırgız Türkçesinde Tat Alma Duyu Fiilleri

2.1.3.1. Tat Alma Duyu Fiilleri

Genellikle yenilen veya içilen maddelerin ağzımıza alınmasıyla dil ve ağız yüzeyindeki tat duyumu hücreleri harekete geçmektedir ve bu hücreler bünyemizdeki sinir akımlarına katılarak algılanan bilgileri beyne iletmektedir. Tat duyumu alanında gerçekleşen bu algılama türünün dilbilimsel ifadelerini tat alma duyu fiilleri oluşturmaktadır. Örneğin:

> *Men da uşul ayda kımız içip, oorudan ayıktım ele.* "Ben de bu aylarda kımız içip, hastalıktan kurtulmuştum" (PSkg: 08/0905). *Erteŋ menen bir cumurtka, buuga bışkan kozu karın menen azıktanıp, artınan alma ce apelsın ceyt.* "Sabah bir yumurta, buharda pişen mantar yiyip, ardından da elme veya portakal yer" (PSkg: 09/1215)

Bu cümlelerdeki *iç-*, *azıktan- ce-* duyu fiilleri, tat duyularını uyaran eriyici cisimlerin algılandığını ifade etmektedir.

Kırgız Türkçesinde tat alma duyu fiillerinin çekirdek fiili "tat almak" anlamına gelen *daam tat-* fiilidir. *Daam tat-* fiili, en çok metinsel sıklığa sahip olan fiil olmazsa da, anlam itibarıyla Kırgız Türkçesindeki tüm tat alma duyu fiillerini kapsayan fiildir. Örneğin:

> *Bizge kelgender Kırgızdın uluttuk tamaktarınan daam tatıp, kadırluu konok bolup ketse deybiz.* "Bize gelenler Kırgız millî yemeklerinden yiyip, değerli misafirimiz olsa, deriz".

Bu cümlede *daam tat-* fiilinin tüm iyecek ve içecekleri kapsadığı gözlemlenmektedir. Bu fiile yakın anlamlı *tamaktan-, azıktan-, ookattan-* fiilleri vardır.

Aşıkça salmaktan arıluu üçün, ceŋil tamankar menen azıktanabız.

"Fazla kilolardan kurtulmak için, hafif yemeklerle besleniriz".

Kırgız Türkçesinde farklı sözcüklerle fiillerin birlikte dizimlenmesinden oluşan anlamca kaynaşmış birleşik tat duyu fiilleri da vardır. Bu fiiller farklı anlamsal özellikleri de taşımakla birlikte çok yaygın olarak kullanılan *tamak tat-daam sız-, şam şum et-, özök calga-, naar al-, naar tat-, ookat iç-, tuz tat-, cep iç-* gibi fiillerdir. Sadece "içmek" anlamlarını kapsayan *iç-*, *cut-*, *sor-* gibi fiiller de mevcuttur. Ayrıca Kırgız Türkçesinin farklı ağızlarında kullanlan *bört-*, *mangıt-* gibi tat alma duyu fiilleri de tespit edilmiştir.

Tat alma duyu fiillerinin diğer bir özelliği de dilbilgisel açısından çok esnek yapıya sahip olmasıdır. Tat duyu fiillerinin esas fiile tavsir anlamı katan yardımcı fiillerle kullanımı da yaygındır:

Biz bargandan kelgençe, mömö-cemiş menen azıktanıp cürdük. "Biz vardığımız günden gelene kadar, hep meyve ve sebzeyle beslendik" (FSkg 08/0902). *Kadimki turmuşta Kırgızdın suusunduktarın içip ele cüröbüz*. "Gerçek hayatımızda Kırgızların soğuk içeceklerini içiyoruz"(PSkg: 09/1124).

Cür- yardımcı fiili, birinci cümlede yapılan hareketliliğin (meyve ve sebze yeme işinin) belli bir süre içinde devam ettiğini, ikinci cümlede ise hareketliliğin (soğuk içecekleri içmenin) adet haline geldiğini ifade etmektedir.

Tat alma duyu fiillerinin farklı bir grubu da, ikincil tat alma duyu fiilleridir. Örneğin: *kemir- cala-* fiillerini ele alalım. "Kemirmek" anlamına gelen *kemir-* fiilinin asıl anlamı, sert bir şeyi dişleriyle azar azar koparmaktır, "yalamak" anlamına gelen *cala-* fiilinin asıl anlamı ise, dilini bir şeylerin üzerinden sürüp geçmektir. Ancak, bir

şeyleri kemirirken veya yalarken tat alma duyularımızın da uyarıldığının farkındayız. Bu tür algılamanın da uyarıcıları eriyen cisimlerdir. Bu fiil grubuna *çayna-*, *em-*, *kemir-*, *mülcü-*, *tişte-* gibi fiilleri de eklemek mümkündür. Örneğin:

Armanga içi cık tolup, Arstanıŋ parmagın cara çaynadı ("Manas"). "Arzuya içi tam dolup, Arslanın parmağını keserek çiğnedi" (KTS 61). *Cumuşçu kolundagı zagara nandın sınıgın tiştedi.* "İşçi elindeki mısır ekmeği dilimini ısırdı" (KTS 237).

Tat alma duyu fiillerini genel itibarıyla tüm hiyerarşi esaslarına göre değerlendirebiliriz. Görsel ve işitsel duyu fiillerinden farklı olan özelliği, tat alma duyu fiillerinin genellikle isteğe bağlı gerçekleşen ve aktif bir hareketlilik içeren fiiller olmasıdır. Ayrıca tat alma duyumunun uyarıcılarının ve uyarılanlarının, farklı bir değişle, eriyen cisimlerle, dil ve ağız yüzeyindeki hücrelerinin kesiştiği noktanın bünyemizde olması, tat duyu fiillerindeki temaslılığın fiziksel olduğunu göstermektedir. Demek ki tat duyu fiillerindeki diğer bir ortak özellik, temaslılığın fiziksel olmasıdır.

2.1.3.2. Hiyerarşi Esaslarına Göre Tat Alma Duyu Fiileri

Kırgız Türkçesi sözlüklerinden tespit edilen tat alma duyu fiillerin sözcüksel anlambilim açısından anlamsal özelliklerini dört ana grup altında inceleyeceğiz.

(1) Ce- fiil grubu

Azıktan-, 1.yemek yemek, yeme içme 2. Beslenmek.

Tamırları arkıluu ösümdüktör azıktanat, köktöp ösöt. "Bitkiler damırlarıyla beslenip, yeşerip büyürler"(KTS 24). *Ekinçi üç kündö nakta tooktun etin suuga bışırıp, tuz salbay azıktanat.*

"İkinci üç günde de sadece tavuk etini haşlayıp pişirip beslenir" (PSkg 09/1215_11).

Azıktan- tat duyu fiili, isteğe bağlı gerçekleşen aktif duyu fiilidir. Diğer tat fiillerinden farkliliği, alglayıcının beslenme alışkanlığına bağlı yeme içme hareketliliğini niteleyen durumlarda daha sık kullanılmasıdır.

Imırkay özöktöş iki süt menen azıktanıp torolot: biri – enenin sütü, ekincisi – eldin duhu. "Bebek birbiriyle sıkı bağları olan esas iki sütle beslenip büyür: biri – ana sütü, ikincisi – halkın ruhu (PSkg 08/0711_11).

Formasın kalıbında saktap cürüü üçün caaçılar açkarın alma cep, anan bir az kürüç kaşası menen azıktanıp turuştu. "Formlarını korumak için okçular, aç karnına elma yiyip, sonra pirinç unu yemekleriyle besleniyorlardı" (PSkg 09/1002_13)

Ce-, "yemek yeme, karın doyurma, yeme içme, yemek için kullanmak"

Tamak <u>ce</u>. "Yemek ye". *Biröönün toogun <u>cesen</u>, kaz bayla* (AS). "Birinin tavuğun yersen, kazını ver" (KTS 119).

Ce- fiili de isteklilik, süreklilik, hareketlilik içeren fiildir. Yardımcı fiillerle de kullanımı yaygındır.

- ***cep al-*** (< ce -p + al-)

  <u>Cep</u> al, uul, küç bolot . "Ye, oğul, güç verir" (PSkg 10/0223_12)

- ***cep cür-*** (<ce-p + cür-)

  Açkarın aşkabaktın tazalangan deneginden eki aş kaşık cep cüröbüz. "Aç karnına temizlenmiş iki yemek kaşığı kabak çekirdeği yiyiyoruz"

- ***cep kal-*** (<ce-p + kal-)

  Seyde da ezile bışkan koy etinin şorposunan içip, etinen cep kaldı. "Seyde da yumuşacık pişen koyun etinin çordasından içip, etinden de yedi"

- ***cep koy-*** (<ce-p + koy-)

  Cok, elden murun töö cep koyot. "Yok önce deve yiyiverir"(ÇA II: 37). *Cataarda süt kuyulgan çay iç ce alma cep koy, deyt vraç*. "Yatmadan önce sütlü çay iç veya elma ye, diyor doktor" (PSkg 08/0131_15).

- ***cep tur-*** (<ce-p + tur-)

  Köp cıldan beri önöktöş bolgon dostor çoguluşup baarlaşıp tamak cep turuşat. "Yıllardır samimi dost olan arkadaşlar buluşup sohbet ederler, yemek yerler"

Tamaktan-, "yemek yemek, yeme içme, beslenmek".

Bir tobu tetigi karagaydın tübündögü alaçıkka barıp tamaktana baştaştı. "Bir grubu oradaki çam ağacının altındaki küçük çadıra gidip, yemek yemeye başladılar" (KTS 573).

Tat-, 1. “dille bir şeylerin tadına bakmak”, 2. “yemek yemek, yeme içme, tadını denemek” (KTS 583). Kırgız Türkçesinde *tat-* fiilinin daha çok “yemek” anlamına gelen *tamak* kelimesiyle birlikte kullanımı yaygındır.

Bügün Uygur tamagınan tattım. Bugün Uygur yemeğinin tadına baktım.

Ayrıca *tat-* fiilinin “tat” anlamına gelen *daam* sözcüğüyle anlamca kaynaşmış birleşik fiil olarak *daam tat-* şeklinde kullamı da çok yaygındır (Bkz. Birleşik tat alma fiiller grubu).

Üygö kirip, daam tatıp çık (Ubukeev). “Eve girip yemek ye” (KTS 583).

Ookattan-, “yemek yemek”.

Es algıla! Ookattanıp alıp, kayra kirebiz (Baytemirov). “Dinlenin! Yemek yedikten sonra, tekrar gireriz” (KTS 467).

Tüştön-, öğle yemeğini yemek ve bir az dinlenmek, gündüz yeme içme, misafir olmak.

Kayra kelatkanda bizdikine kelip, tüştönö ket. “Tekrar dönerken bizimkine uğrayıp, öğlen yemeğini yiyip git” (KTS 634).

Kırgız Türkçesinin diyalektoloji sözlüklerinden “yemek” anlamına gelen *bört-* tat alma duyu fiili de tespit edilmiştir.

Bört-, “atıştırmak, yemek”. Çüy ağzında kullanılan duyu fiilidir.

Etti bir top börtüp çıktım. “Eti epeyce yedim çıktım” (KTDS 257b)

Tablo 11. *Ce-* fiilinin ve diğer eşdeğerlerinin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık		Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
				Pasif	Aktif	Zihinsel	Fiziksel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
azıktan-	+	+	-		+		+	+			+			+
ce-	+	+	-		+		+	+			+			+
cep cür-	+	+	-		+		+	±			+			+
cep koy-	+	+	-		+		+	+			+			+
tamaktan-	+	+	-		+		+	+			+			+
tat-	+	+	-		+		+	+			+			+
ookattan-	+	+	-		+		+	+			+			+

(2) Anlamca kaynaşmış tat alma duyu fiili grubu

Daam tat-*,* "yemek, içmek, bir şeyin tadına bakmak".

Üygö kirip, <u>daam tatıp çık</u>. "Eve girip, yemek ye de git" (KTS 583). *Kelgender dastorkondon daam tatışıp, gitara çertip, ırdaşıp, baarlaşıp oturuştu*. "Gelenler sofradan bir şeyler yiyip içip, gitar çalıp, şarkı söyleyip, sohbet edip oturdular" (PSkg: 09/0417).

Daam tat- fiili istemli olarak gerçekleşen aktif duyu fiilidir.

Kelgen konoktor uluttuk kaada-salttın negizinde dastorkondon daam tatıştı. "Gelen misafirler millî geleneklerin temelinde sofradan bir şeyler yiyip içtiler" (PSkg 09/0327).

Bu fiil ayrıca hem yeme içme anlamını, hem de normal bir düzeyde yemek veya tadına bakmak, atıştırmak anlamlarını da kapsamaktadır. Örneğin:

(1) *Ar birinen daam tatıp, ooz tiyip körüügö sunuş kılıp cattı.* "Her birinin tadına bakıp, denemesini teklif ediyordu (PSkg 09/0217).

(2) *Adatta cooluguşpagan din başçıları 2006-cılı Astanada cooluguşup, bir dastorkondon daam tatışıp, pikirleşken*. "Normalde buluşmayan din başkanları 2006 senesinde Astana'da buluşup, bir sofradan yemek yiyip, fikirleştiler" (PSkg 08/0912_14).

1.cümlede sadece "tadına bakmak" anlamında kullanılmış, 2.cümlede ise "bir öğün yemek yeme içme" anlamında kullanılmıştır.

Sonluluk anlamı itibarıyla değişkendir, olumsuzluk anlamını da genellikle içermez.

Çabarmandar toy eesinin üyünön daam tatkandan kiyin, bayagı konuktu bölüngön 62-üygö caygaştırıştı. "Ulaklar düğün sahibinin evinden yemek yendikten sonra, o misafiri ayrılan 62.eve yerleştirdiler" (PSkg 09/0130_14).

Bu cümlede sonluluk içermektedir, ancak yardımcı fiillerle kullanımlarında bu anlamsal özellik değişmektedir. Özellikle *cat- cür-* gibi yardımcı fiillere birlikte kullanımlarında sonlulluk anlamını içermemektedir.

Daam tat- duyu fiili dilgisel esnekliğe de sahiptir. Fiilden fiil türeten çeşitli yapım eklerle veya çeşitli yardımcı fiilerle dizimlenerek farklı anlamsal özelliklere sahip olan farklı tat alma eylemlerini da betimlemektedir:

- ***daam tattır***- (< daam tat- tır-)

  "ikram etmek, tadına baktırmak".

  Koşunalarını çakırıp çoŋ köcödön <u>daam tattırat</u>. "Komşularını çağırıp 'çoŋ köcö' yemeğinden ikram eder" (PSkg 08/1230_4)

- ***daam tatıp kör***- (< daam tatı-p + kör-)

  "tatına bakmak".

  Almaŋdan birdi ırgıtçı, <u>daamın tatıp</u> köröyün. "Elmandan bir tane verir misin, tadına bakayım" (PSkg)

  Bu birleşik fiil, istekli, anlık olarak gerçekleşen, sonluluk içeren aktif fiil durumundadır.

- ***daam tatıp kal***- (< daap tat-ı-p + kal-)

  "bir şeyler yemek, içmek".

  Üsönov, Madımarov gibi ülkön çinovnikter menen uçurundan bir <u>daam tatıp kalıptırsız</u>. "Üsönov, Madumarov gibi büyük siyasetçilerle zamanında birlikte yiyip içmişsiniz" (PSkg 09/0630_11)

  Kal- yardımcı fiili bu cümleye belli bir zaman içinde nitelenen hareketliliğin tesadüfen veya isteyerek yayıldığı ve sonlandığı anlamını kazandırmaktadır.

Diğer birleşik fiillerin de anlamsal özellikleri *daam tat*- fiilinin anlamsal özellikleriye parelellik sergilemektedir.

Daam tat- fiilinin eşanlamlısı olan *daam sız*- fiili de mevcuttur.

Daam sız-, "yemek yemek, bir şeyler yeme içme".

Kimdin <u>daamın sızsaŋ</u>, miŋ künü salam berip, oşol kişini sıylap cür. "Kimin yemeğini yemişsen, ona bin gün selam verip, hep saygı göster" (KTS 557). *Sabır tee kopton beri komşulaş caşagan Beyşenaalı karıyanıkına kündüzü baş bagıp, amançılıgın surap, <u>daam sızgan</u>.* "Sabır çoktandır komşu yaşayan Beyşenaalı ihtiyarın evine uğrayıp, sağlık sıhhatini sorup, bir şeyler yemişti" (PSkg 08/0527_16). *Aytıluu Kıtay tamagınan algaç colu <u>daam sızdık</u>.* "Ünlü Çin mutfağından ilk defa tattık" (PSkg 08/0905_17)

Bu örnek cümlelerdeki duyu fiilleri de, iyecek veya içecek bir şeylerin yenildiği ifade edilmektedir. Aktif bir hareketlilik, istekli gerçekleşen duyu fiilleridir.

Cıyından soŋ tülöökanada ayköldün arbagına bagıştalıp kuran okulup, <u>daam sızıldı</u>. "Toplantıdan sonra, alp yiğitin ruhuna kuran okunup, yemek yendi" (PSkg 08/0516_2). *Taŋdaydı tak etirgen <u>daam sızıp</u>, kaysı bir sırga kübö bolgondoy abalda turdum.* "Çok lezzetli yemeklerden tadıp, gizemli bir sırra şahit oluyor gibi hissettim" (PSkg 09/0710_13)

Daam sız- duyu fiilinin tek farklılığı olarak, *daam tat-* fiiline göre daha az kullanım alanlarına sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu da diğer eş anlamlısından daha az metinsel sıklığa sahip olduğunu belirtmektedir.

Naar al-, "yemek yemek, karın doyurmak".

Kün boyu oozuna naar albadı. "Bütün gün ağzına yemek koymadı". *Kara canım şaşpay naar alçı.* "Canım, acele etmeden bir şeyler ye, lütfen" (PSkg 09/0924_14)

Bu fiil de daam *tat-* fiilinde sıralan özelliklerinin hemen hemen hepsini barındırmaktadır. Ayrıca *naar al-* fiilininn dikkat çeken bir özelliğinin olduğunu gözlemledik. Bu özellik *naar al-* fiilinin daha çok *naar alba-* gibi olumsuz şeklinin kullanımın daha yaygın olmasıdır.

Bul mezgil aralarında anın caratı tanılbay, naar albay, tamçı suuga zar bolup azap tarttı. "Bu zaman zarfında onun yarası sarılmadan, bir şey yemeden, damla suya muhtaç olup azap çekti" (PSkg 08/0805_14).

Oşol tünü oozuna naar albagandıktan, alsırap kalgan ele. "O gece yemek yemediğinden, halsiz düşmüştü." *Urmattuu padışam, sizdin süyüktüü piliŋiz oozuna naar albay catat.* "Sayın Padışahım, sizin sevgili filiniz hiç yemek yemiyor" (PSkg 09/1016_7)

Naar al- duyu fiilinin *naar tat-* şeklindeki eşanlamlısı da kullanılmaktadır.

Naar tat- "yemek yemek, karın doyurmak" *Bizdikine kelip naar tatıp ketkile* "Bizim eve geliniz, yemeğimizden yiyiniz" (KOS 50). Bu fiilin eş anlamlısından farklılığı olumsuz hükmünün normal seyirde kullanılmasıdır.

Ooz tiy-, "ayak üstü bir şeylerin tadına bakmak veya ikram edilen içecek veya yiyeceklerden azıcık yemek".

Kelgen adam nandan ooz tiyip, şaşılıp kayra colgo çıktı. "Gelen adam ekmeğin tadına baktı ve acele tekrar yola çıktı". *Mından da*

ooz tiyip koy. "Bunun da tadına bakınız"(KOS 73). *Capardın üyünön ooz tiygizdim*. "Capar'ın evinde tadına baktırdım" (KOS 233).

Özök calga-: "atıştırmak, açlığı gidermek için bir şeyler atıştırmak, az bir miktarda yemek yeme içme".

Acar menen Kanıbek ataladan içip özök calgaştı."Acar ile Kanıbek un çorbasından içip, açlığı giderdiler" (KTS 479).

Bu fiilin özelliği, daha çok uzun zamanlık bir açlıktan sonra, açlığı bastırmak için yiyecek veya içecek bir şeylerin yendiğini veya içildiği durumlarda kullanılmasıdır.

Kiçineden nan cep, Eşi özök calgadı. "Az azdan ekmek yiyip, Eşi azıcık bir şey yemiş oldu"(KOS 89). *Üçööbüz cıyıp kelgen nandı bir üylüü kişi çay menen içip, özök calgadık* (Elebaev). "Üçümüzün topladığı ekmeği, bir aile çayla içip, atıştırdık" (KTFS 238).

Şam şum et-, bir az yemek yemek, açlığı gidermek, atıştırmak.

Men çala-bula şam-şum etip, mektepke çurkadım. "Ben azıcık bir şeyler atıştırıp, okula koşturdum" (KTS 726).

Şam şum et- duyu fiili de istemli gerçekleşen aktif bir hareketlilik içeren fiildir.

Kömür cüktööçülör, birdeme şam-şum etip catkanın körgön Andrey tigindeyden öŋülö karadı. "Kömür yükleyicilerin bir şeyler atıştırmakta olduklarını gören Andrey dalıp baktı" (KTFS 306).

Kırgız Türkçesi sözlüklerinden tespit ettiğimiz "tat alma" anlamına gelen mecazi anlamlı deyimler de vardır örnekleri de şunlardır:

- ***At calına kazan asuu***, "at üstünde giderken veya yolda giderken yol azığından yemek, açlığı gidermek".

At calına kazan as, balam, - dedi Ceerençe çeçen. "Yol azığından bir şeyler hazırla yiyelim, çocuğum, dedi söz ustası Ceerençe" (KTFS 41)

- ***Caagın ayruu***, "bir şeyleri çok doyuncaya kadar yemek, doya doya yeme içme".

  Kımızdın caagın ayrıdık. "Kımızdan doya doya içtik" (KTS 167).

- ***Oozunun çıgı kurgaboo***, "sürekli yemek yemek, peş peşe bir şeyler içip yemek, ağzı boş kalmamak".

  Bu senin emneŋ bar, degi oozuŋdun çığı kurgabayt. "Sana ne oldu, sürekli bir şeyler yiyip içiyorsun"(KFS 233).

- ***Tuz buyruu***, "yemek nasip olmak".

  Sizdin tamagıŋızdın tuzu buyrugan eken kelip kaldım. "Sizin sofranızdan yemek yemek nasipmiş ki geldik"

Kırgız Türkçesinde ayrıca bu tat duyu fiillerinin karşıt anlamlıları olan, "tat almamak" anlamını niteleyen anlamca kaynaşmış birleşik fiiller de vardır.

- ***Kekirtegin talga ilüü***, aç kalmak, yemek yememek".

  Anın kazanı oton tüşüp, kekirtegi talga ilingen. "Onun kazanı ocaktan inip (kazanı kaynamayıp), aç kalmıştı" (KTFS 152).

- \\ ***Kekirtegi talga asıluu***,

  Uşuntip soldoyup beker cürsöŋ kekirtegiŋ talga asılat. "Böyle işsiz gezersen, bir gün aç kalırsın" (KTFS 152).

- \\ ***Kıl kırkpoo***, "hiç bir şey yememek, hiç bir şey yiyemez duruma gelmek"

Kıl kırkpay üç kün töşöktö cattı. “Hiç bir şey yemeden üç gün yattı” (KTFS 210).

- \\ ***Oozuna alboo***, “içmemek, yememek, tadına bile bakmamak”.

  Al içkilikti oozuna albayt. “O içki hiç içmiyor” (KTFS 230).

Tablo 12. Anlamca kaynaşmış tat duyu fiillerin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık		Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
				Pasif	Aktif	Zihinsel	Fiziksel		Çktarımsal	Aktarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
Daam tat-	+	+	-		+		+	+			+			+
Naar al-	+	+	-		+		+	+			+			+
Naar alba-	+	+	+		+		+	+			+			+
Ooz tiy-	+	-	-		+		+	+			+			+
Özök calga-	+	+	-		+		+	+			+			+
Şam şum et-	+	±	-		+		+	+			+			+

(3) İçmek duyu fiilleri grubu

Cut-, “yutmak”. Diğer tat duyu fiilleri gibi istemli gerçekleşen aktif duyu fiilidir.

İdiş cok, kımızdı çanaçtap ele <u>cutuştu</u>. “Kap yok, kımızı tulumdan içtiler” (KST 223). *Aba <u>cuttum</u>, kımız içtim es aldım.* “Hava

aldım, kımız içtim dinlendim" (KTS 191). *Bulaktın közünö cata kalıp suudan cuttu.* "Pınar başına yatarak, sudan içti" (KTS 341).

Sonluluk esasına göre etkendir, temaslılık da fizikseldir.

Cut- tat duyu fiili yardımcı fiillerle de birlikte kullanılmaktadır.

- ***cutup al-*** (<cut-u-p + al-)

  Suu boyunça barayın, Suudan cutup alayın. "Su boyunca gideyim, Sudan içeyim"(KTS 223) *Akatap kettim, cürgülö suusun cutup alalı.* "Boğazım kurudu, haydi gidip içecek içelim (yutalım)" (KTS 54).

- ***cutup ciber-*** (< cut-u-p + ciber-)

  Aleksey Aleksandroviç bulaktın közünön koçuştap,suu süzüp alıp, anı kılk-kılk ettirip cutup ciberdi. "Aleksey Aleksandroviç pınardan avucuyla su aldı ve onu ses çıkararak yutuverdi" (KTS 396).

- ***cutup koy-*** (<cut-u-p + koy-)

  Çalkaya oturup, koroodoy ayaktı kötörüp, kımızdı bir kötörup cutup koydu. "Yaslanarak oturup, büyük bir kabı kaldırarak, kımızı bir kaldırışta içiverdi".

Cut- fiilinin anlamını niteleyen farklı anlamca kaynaşmış fiiller de vardır.

- ***Kulk ettirüü,*** "ses çıkararak yutmak, yutuvermek"

  Oozundagı kult ettire cuttu da, kayra tabakka kolun sundu. "Ağzındakini yutuverdi ve tekrar elini tabağa uzattı" (KTS 359).

- ***Kürmöp cutuu,*** ağzındakini çok ciynemeden yutkunarak yutağa geçirmek"

  Toktogul kar sugundu da, tez tez kürmöp cuttu. "Toktogul ağzına kar attı ve çabucak yutuverdi" (KTS 380).

- ***Kılt etip koyuu***, "bir az yutmak, bir az içki içmek"

  Keede caştar çoguluşup kılt etip koyuşat eken. "Bazen gençler toplanıp bir az içki içerlermiş"

Bu gruptaki diğer fiillerin de anlamsal özellikleri *cut-* fiiliyle paralellik göztermektedir.

İç-, "sıvı bir şeyleri içmek, sulu yemek yemek içmek, yutmak"

Cayloodogu biz içken, Baytal beenin bal kımız. (Osmonov). "Yaylada bizim içtiğimiz, Üç yaşındaki yılkının bal kımızı" (KTS 254). *Kımızdı kim içpesin, kızdı kim süybösün* (AS). "Kımızı kim içmesin, kızı kım sevmesın" (KTS 254). *Üydö eköö gana plitadgı çaynekti alıp kelip, çay içüügö kirişişti.* "Evde ikisi elektrikli ocaktaki çaydanlığı getirip, çay içmeye başladılar" (KTS 500). *Kımız içişti, arkı-berkini süylöştü.* "Kımız içtiler, havadan sudan konuştular" (ÇA I: 88).

Sor-, "emmek, dil ve dudakların yardımıyla bir şeyi içine çekmek, kuvvetlice emmek, somurmak, içmek".

Bala upçusun çop-çop sorup, memirep uktap da kaldı (Sasıkbaev). "Bebek emziği emerek, uykuya daldı". *İyip turgan ak emçek, Balkıldatıp sor, balam!* (Tokombaev). "Sütü akan memeden, büyük zevkle em, çocuğum". *Papirosun kayra kayra sorup, kolunan tüşürböyt*. Sigarasını tekrar tekrar içerek, elinden bırakmıyor" (KTS 537)

Şimir-, "içmek, tek seferde yutmak".

Akmat bergendi kaytarbay <u>şimirip</u> koyup gana, tamaktan batıra cep otura berdi. "Akmat ikramları geri çevirmeden yutarak, yemek yiyerek oturmaya devam etti". *Küçükbek çalaptı bir top <u>şimirgenden</u> kiyin esine kelet.* "Küçükbek ayrandan epeyce yuttuktan sonra kendine geldi" (KTS 731)

Uurta-, "tek seferde bitirmeden yudum yudum içmek, yudumlamak".

Arıktın ceeginde oturup, sol kolum menen suu <u>uurtap</u>, bir az es aldım. "Kanal kenarında oturup, sol elimle su yudumlayıp, bir az dinlendim" (KTS 652). *Alım nandan tiştep, çaydan <u>uurtadı</u>.* "Alım ekmekten alıp, çay yudumladı" (KTS 652).

Uurtap-tatuu, "yudum yudum içmek, az az içmek".

Uurtap-tatıp cürüp, Kökö da toyup algan. "Yudum yudum içerek, Kökö de doymuş"(KTS 652).

Kırgız Türkçesinin ağızlarında rastlanan "yutmak" anlamına gelen *maŋgıt*-tat alma duyu fiili de vardır.

Maŋgıt-, yutmak, üstüste içmek.

Çınıdagı kımızdı ulam <u>maŋgıtıp</u> kart kekirip koydu. "Kasedeki kımızı üst üste içip ses çıkararak geğirdi" (KTDS 1311b).

Tablo 13. *İç-* duyu tat duyu fiillerin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık		Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
				Pasif	Aktif	Zihinsel	Fiziksel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
Cut-	+	+	-		+		+	+			+			+
Cutup ciber-	+	-	-		+		+	+			+			+
Sor-	+	±	-		+		+	+			+			+
Şimir-	+	+	+		+		+	+			+			+
Uurta-	+	+	-		+		+	+			+			+
Mañgıt-	+	+	-		+		+	+			+			+

(3) İkincil tat duyu fiileri

Cala-, "yalamak, dilini sürmek, diliyle bir şeylerin tadına bakmak veya yalamak".

Askada bir too eçki cañı tuugan, Ulagın telçite albay calap turgan. (Şükürbekov). "Kayada bir dağ keçisi yeni doğmuş, Yavrusunu ayağa kaldırmak için yalayıp duruyordu" (KTS 177).

Cala- isteğe bağlı gerçekleşen aktif duyu fiilidir.

May karmagan parmagın calayt. "Bal tutan parmağını yalar (Harf. Yağ tutan parmağını yalar)" (AS). *Alima ece mööndögü sarı maydı surup çıgıp, aldı menen özü kiçine calap kördü.* "Alima abla

kırkbayır bağırsağından yapılan tulumda saklanan tereyağnı çıkarıp, önce kendisi yaladı (tadına bakmak için)."

Cala- fiilinin *calmala-* şeklindeki türemiş fiili de sık kullanıma sahiptır.

Calmala- "ağızla veya dille yalamak, yalayıp yutmak".

…kıçkıl maksımdı calmaladı "…ekşimsi bozayı yalayıp yuttu"(Aalı).

Calmala- duyu fiili de isteğe bağlı gerçekleşen aktif duyu fiilidir. Süreklilk açısından da etkendir.

Muzoo çiydin uçun calmalap turat. "Buzağı hasırın ucunu yalmalayıp duruyor" (KTS 180).

Çayna- "çiğnemek, yemeği veya başka ağza alınan bir şeyleri ezmek, ufalamak".

Çaynasa balday tatıgan, süt etten cardam berebiz. "Çiğnese bal gibi olan, taze yumuşak etten yardım veririz" (KTS 674) *Bir çaynasaŋ may çayna, bılçıldasın oozuŋda*. "Çiğneyeceksen yağ çiğne, ezilsin ağzında" (KTS 132).

Çayna- duyu fiili de sonluluk içermeyen, süreklilik, isteklilik esaslarına sahip duyu fiillerdendir.

Ismail tooktun etin üzüp-culkup, söögü menen bıçırata çaynap, Seydeden tamak kızganganday okuraya tikteyt. "İsmail tavuğun etin parçalayıp, kemiğiyle birlikte çiğneyip, Seyde'den yemek kıskanıyor gibi bakıyordu" (ÇA I: 373).

Bu fiilin *cat-*, *otur-*, *tur-* gibi yardımcı fiillerle de kullanımı yaygındır.

Boorsoktu tişinin dümbögü menen çaynap cattı. “”.Maydan *nanga çoŋ çoŋ süyköp, mülcüŋ mülcüŋ çaynap oturdu.* “Ekmeğe bol bol yağ sürüp, çiğneyerek oturdu”(KTS 441).

Em- “emmek, somurmak, meme veya emzikten süt emmek”.

Kop emse, içi köböt. “Çok emerse, karnı şişer” (KTS 761). *Bala upçusun çıgarbastan emip cattı*. “Çocuk emziğini bırakmadan emiyordu”

Kemir-*,* “kemirmek”.

Cün töşögün çokko cakın alıp kelip, cagcayıp oturgan biröö katkan örüktü kemirüüdö. “Yün döşeğini ateşe daha yakın yere getirip, yayılıp oturan biri kaysı kurusunu kemirmektedir” (KTS 171).

Mülcü-, “kemirmek”.

Kono catpay, kepke toyboyt. Söök mülcüböy etke toyboyt. “Yatılı kalmadan, lafa doyulmaz. Kemik kemirilmeden, ete doyulmaz ”(KOS 43). *Biriŋdi biriŋ mülcüdüŋ.* “Birbirinizi yediniz” (KOS 43).

Toy-, yemek v.s iyecek, içeceklerle karnını doyurma, açlığı tamamen gidermek, yeterince yeme içme, doya yemek.

Kursagı toygon soŋ, Dinar dalayga gül terdi. “Karnı doyduktan sonra, Dinar epeyce gezip çiçek topladı” (KTS 601).

Bu fiil de istemli gerçekleşen, sonluluk içeren aktif duyu fiilidir.

Enenin kolunan kız toyboyt, erdin kolunan kuş toyboyt (AS). “Anne eliyle kız doymaz, yiğit eliyle kuş doymaz” (KTS 601).

Toy- duyu fiilinin *oozuna kara suu kelüü, özögü kararuu*, *özögü ooruu*, *özögü üzö tartuu* gibi anlamca kaynaşmış deyimleşmiş karşıt anlamlıları da vardır.

- ***Oozuna kara suu keluu***, "çok acıkmak, açlıktan karnı ağrımak".

  Oozuma kara suu kelip, kıyındık menen dem alıp, küyügüp kettim. "Karnı zil çalıp, zor nefes alıp, acı çektim" (KTFS 230).

- ***Özögü kararuu***, "karnı zil çalmak, çok acıkmak", açlıktan halsiz düşmek".

  Emi ele çay içkenine karabastan, özögü kararıp, kezeginde tamşanıp koyot. "Bir az önce çay içse de, karnı zil çalıp, arada yutunmaktadır" (KTFS 238).

- ***Özögü üzö tartuu***, "çok acıkmak".

  Kökönün oozuna kara suu kelip, özögü üzö tartkansıdı. "Çok acıktığından, Kökö'nün karnı zil çaldı" (KTFS 238).

Tablo 14. İkincil tat duyu fiillerin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık		Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
				Pasif	Aktif	Zihinsel	Fiziksel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
Cala-	+	+	-		+		+	+			+			+
Çiyne-	+	+	-		+		+	+			+			+
Em-	+	±	-		+		+	+			+			+
Kemir-	+	+	±		+		+	+			+			+
Mülcü-	+	+	-		+		+	+			+			+

2.1.4. Kırgız Türkçesinde Koku Alma Duyu Fiilleri

2.1.4.1. Koku Alma Duyu Fiilleri

Mükemmel bir duyarlılığa sahip olan burun sayesinde algılanan duyumlar, koku duyu fiillerince dile getirilmektedir. Örneğin:

Kelinden kelçü cıpar güldün cıtı anın kolunan <u>cıttandı</u>. "Gelinin üzerideki mis koku, bu sefer onun elinden koktu" (ÇA I: 78).

Bul cerdin abası tabiyat buruksup, suusu da taptaza. "Buranın havası mis gibi doğa kokup, suyu da tertemiz". Bu cümlelerdeki *cıttandı* "koktu", *buruksup* "mıs gibi kokup" ifadeleri, koku duyularını uyaran buharlaşan cisimlerin algılandığını betimlemektedir. Bu tür koku alma duyu fiillerinin çekirdek eylemi de *cıttan-* "kokmak-" duyu fiilidir.

Ayıldın boz topuragı <u>cıttanıp</u>, balalıktı eske salat. "Köyün toprağı kokup, çoçukluğu hatırlatır".

Bu fiil grubuna *aŋkı-*, *cıtta-*, *iske-*, *buruksu-*, *sası-* gibi esas fiilleri, *murundu ördö-*, *kaŋılcarın car-*, *murdun car-* eklemek mümkündür.

Tuş-tarap kök calbırak, <u>aŋkıgan</u> gül (Aalı) "Her taraf yeşil yaprak, hoş kokan çiçekler"(KTS 83). *<u>Buruksugan</u> cemişterdin cıtı komnatanın içine tarap, <u>kaŋılcaardı carıp cibere cazdadı</u>.* "Hoş ve yoğun olan meyvelerin kokusu, odanın içini sarıp, çok keskin kokuyor" (KTS 281).

Algılama eylemelerinin en hasas duyularından olan koku alma duyusunu betimleyen koku duyu fiilleri belirttiğimiz tüm anlamsal özelliklere göre değerlendirilebilir niteliktedirler. Çoğu anlamsal özellikler fiillere göre farklılıklar sergilemektedir, ancak bu fiillerde de ortak özellikler temaslılığın zihinsel olması ve güvenilirlik ve tanıtsallık belirtilerine göre de doğrudan duyu söz konusudur.

2.1.4.2. Hiyerarşi Esaslarına Göre Koku Alma Duyu Fiilleri

Bu duyu fiillerin anlamsal özelliklerini de üç ana grup altında inceleyeceğiz. Birinci grupta "kokmak" anlamındaki temel fiiller, ikici grupta hoş koku niteleyen duyu fiilleri, üçüncü grupta da hoş olmayan koku niteleyen duyu fiilleri ele alınacaktır.

(1) Temel koku alma duyu fiilleri

Cıtta-, 1."burunla nefesi içe çekerek, bir nersenin kokusunu algılamak, koklamak.

Güldü <u>cıttap</u> karmap turduŋ kiçine, Oyloduŋ da, saldıŋ kitep içine (Nurkamal). "Çiçeği koklayıp elinde tuttun azıcık, Düşündün de, attın kitap içine".

2. "öperek şefkatla koklamak".

Saamayından sılap, <u>cıttap</u> kagılam, ötpösün dep ısık kündün aptabı (Osmonkul). "Kakülünden okşayarak, kokluyorum, gün geçmesin diye...". *Ata-enesi <u>cıttasa</u>, Anık çıgat kapası* (Toktogul) "Anne, baba şefkatle koklasa, Gider bütün kaygısı "(KTS 235).

Temel koku duyu fiillerinden biri olan *cıtta-* fiili anlam itibarıyla aktif duyu fiilidir.

<u>Cıttasaŋ</u> mookun kandırat, Cıparduu bürün açkanda (Togolok Moldo). "Koklarsan zevk verir, güzel kokulu çiçeğini açınca" (KTS 235).

Cıtta- fiili istemli olarak gerçekleşen, süreklilik açısından değişken duyu fiilidir.

Şıltoo kılıp çoçubasın degensip, Cakaŋdagı kızıl güldön cıttadım. "Bahane edip korkmasın dercesine, yakandaki kırmızı gülden kokladım" (KTS 143). *Balasın kısa kuçaktap, Başınan <u>cıttayt</u> calbarıp*. "Çocuğunu sıkı kucaklayıp, Başından kokluyor yalvara" (KTS 178).

Cıtta- tat duyu fiili dilbilgisel esnekliğe de sahiptir ve yardımcı fiillerle de birlikte kullanılmaktadır.

- ***cıttap al-*** (<cıtta-p + al-)

Menin baktım, menin baylıgım, naristeni cıttap aldı. "Benim bahtım, benim hazinem, diye bebeği kokladı"

- ***cıttap cür-*** (< cıtta-p + cür-)

  Aynaştan kat menen birge kelgen saymaluu yüz aarçusun estegen sayın cıttap cüröt. "Aynaş'tan mektupla birlikte gelen keşteli bez mendilin hatırladıkça kokluyor"

- ***cıttap koy-*** (<cıtta-p + koy-)

  Balasın kısa kuçaktap, başınan cıttap koyot. "Çocuğunu sıkı kucaklayıp, başından da kokluyor"

- ***cıttap tur-*** **(<cıtta-p tur-)**

  Çoŋ ene kagılıp-sogulup, neberesin cıttap turat. "Babaanne torununu şımartıp kokluyordu"

Bu fiilin fiilden fiil türeten –n- ekiyle genişletilmiş *cıttan-* şeklindeki kullanını da yaygındır.

Cıttan- "kokmak".

Şıyrak, baş kuykalap, küyküm <u>cıttanıp</u> oturuşat. "Kesilen hayvanın ayak ve başının tüylerini yakıp, yanık kokup oturuyorlar" (KTS 357).

Cıttan- duyu fiili genelikle isteğe bağlılık göstermeden, çevremizi saran algılanır durumdaki kokuların uyardığı duyuları betimlemektedir ve pasif duyu fiili konumundadır.

Kız degen atır, gül cıttanıp turuş kerek. Tameki cıttanıp catasıŋ, dep aytpadıbı? "Kızlar parfüm, çiçek kokmalı. Sigara kokuyorsun, demedi mi?" (PSkg 09/1229_12)

Cıttan- fiili yardımcı fiillerle de dizimlenmektedir.

- ***cıttanıp kal-*** (<cıtta-n-ı-p + kal-)

  Cıparduu bürün açkanda, mookum kandırıp terbel gül cıttanıp kalat. "Güzel kokulu tomurcuğun açınca, rahatlatıp çevre çiçek kokar".

- ***cıttanıp tur-*** (<cıtta-n-ı-p tur-)

  Caz kelip, mekteptin alma bagı, açılgan gül cıttanıp turdu. "İlkbahar gelip, okulun elma bahçesin açmış çıçek kokuyordu"

Cıttan- duyu fiilinin *murun ördöö* şeklindeki deyimleşmiş eş anlamlısı da vardır.

Murun ördöö, "bir nesnenin kokusunu algılamak, kokusunu duymak, burun boşluklarını dolduran bir koku duymak".

Buruksugan çöptün cıtı murun ördöp, Kandaydır körünbögön selkilerdi, *İzdeymin, aytış için "Meni kör" dep*. (Eraliev) "Güzel kokan çimenin kokusu buruna gelip, ". *Kudaya tobo, köz aldıma elesteter menen koşo cıt da kelgenin karasaŋ murundu ördöp.* "Tanrıya tövbe, göz önünde canlandırır canlandırmaz kokusunun da duyulduğuna bak, burun boşluklarını doldurup" (PSkg 09/1117_13)

İske-, "koklamak, solumak" *Cayloonun cıtın iskeymin* (Beyşenaliev; KTS 252b). *İske*- fiili de aktif duyu fiillerinden biridir.

Cıtın iskep, özön tolgon güldördün, Al tarapta calgız kaldıŋ sen özüŋ. "Kokusunu soluyup, vadiyi kaplayan çiçeklerin, O tarafta yalnız kaldın sen kendin". *Gülünü berse bir iskep, çekeŋe tagıp*

algın. "Çiçeğini verirse bir koklayıp, alnına takıp takıştır" (KOS 304).

Genellikle isteğe bağlı gerçekleşen, sonluluk içeren duyu fiillerindendir.

Nebere cıtın iskep, bul caşoonun rahatın körüüdö. "Torun kokusunu koklayıp, bu hayatın güzelliğini görmektedir" (PSkg 09/1008_2). *Bir nariste körüp, oşonun cıtın iskep baktıluu.* "Bebekli olup, onun kokusunu koklayıp mutlu".

Bazı fiilden fiil türeten eklerle dizimlendiği zamanlarda isteğe bağlılık göstermemektedir. Örneğin: *isket-* (<iste-t-).

Canı çıkkan caş ıraŋdın cıtın murunga isketip cel sogot. "Yeni çıkmış taze çimenin kokusunu burna solutup yel esiyor".

Bu cümlede isteğe bağlı olmadan gerçekleşen algılama soz konusudur.

İske- duyu fiili *al-, kal-, koy-, cür-* gibi yardımcı fiillerle de dizimlenmektedir. *Al-*, *kal-*, *koy-* yardımcı fiillerle kullanımlarında algılanan eylemin sonlandığını, *cür-* yardımcı fiiliyle kullanımında ise, algılanan eylemin devam etmekte olduğu ve adet haline geldiği nitelenmektedir.

- ***iskep al-*** (< iske-p + al-)

  Özünçö abanı iskep-iskep aldı. "Kendince havayı derin derin soludu" (PSkg 09/1117_13).

- ***iskep cür-*** (< iske-p + cür-)

  İskep cüröm özüŋ bergen saymaluu ak cooluktu. "Koklarım hep, verdiğin nakışlı beyaz tülbendini".

- ***iskep kal-*** (< iske-p + kal-)

Orto caşap, nebere cıtın <u>iskep kalsam</u> da, eneni eŋseyt ekensiŋ

"Orta yaşa gelip, torun kokusunu koklasan da, anneyi ararmışsın" (PSkg09/0403-17).

- ***iskep koy-*** (< iske-p + koy-)

Ayımgul canından boytoyup uktap catkan naristeni asta iskep koydu. "Ayımgul, yanında mışıl uyuyan bebeği kokladı" (news.org.kitep/aigwl/03.htm).

İske- fiilinin *iskebe-, iskey alba-* şeklinde olumsuz fiil hükmünde kullanımı mevcuttur, ancak çok yaygın olarak kullanılmamaktadır.

Kırgız Türkçesi ağızlarında "koklamak" anlamlarını taşıyan *süysün-*, *şüyküm-* gibi koku duyu fiilleri de vardır.

Süysün-, "koklamak"

Süysünüp cebey koydu, süyrü sırganı berveyle koy. "Koklayarak yemedi, uzun küpeyi vermeyin" (KTDS 831b).

Şüyküm-, bebeği, küçük çocuğu koklamak, sevmek.

Kel, şüyküm kılıp koyoyun. "Gel, bir koklayım" (KTDS 1137b)

Kırgız Türkçesinde kokunun keskin olduğunu niteleyen anlamca kaynaşmış fiiller da vardır:

- ***Kaŋılcaarın caruu***, "keskin kokulu (burun dokularını etkileyen) bir kokunun burna gelmesi, çok kokmak, çok keskin koku duymak ve kokudan etkilenmek".

Buruksugan cemişterdin cıtı komnatanın içine tarap, <u>kaŋılcardı carıp ciberdi</u>.(Beyşenaliev). "Çok hoş olan meyvelerin kokusu, odanın içini sarıp, çok keskin kokuyordu".

Kıçkıl cıt çabandın <u>kaŋılcaarın cara berdi</u>.("Çalkan") "Ekşimsi koku çobanın burun dokularına kadar etkiledi" (KTFS 144).

- ***Kaŋşaarın caruu***, "bir önceki *kaŋılcaarın caruu* deyimiyle eş anlamlıdır"
  Buruksugan cıpar cıt Toybaydın kaŋşaarın carıp ciberdi (Kaimov).
  "Hoş ve güzel koku Toybay'ın burnunu sardı" (KTFS 144).
- ***Murdun caruu***, Bir şeylerinin kokusunun burna ağır bir etki vermesi, çok ağır kokmak.
  Biz üygö kirgende uuz kımızdın cıtı murundu cardı. "Biz eve girdiğimizde, taze at sütünün ağır bir kokusu çok kokuyordu." (KTFS 220)

Tablo 15. Asıl koku alma duyu fiillerin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık		Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
				Pasif	Aktif	Zihinsel	Fiziksel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
Cıtta-	+	±	-		+	+		±			+			+
Cıttap al-	+	-	-		+	+		+			+			+
Cıttan-	-	+	-	+		+		-			+			+
Cıttanıp cür-	+	+	-	+		+		-			+			+
Cıttanıp kal-	-	+	-	+		+		+			+			+
Cıttanıp tur-	+	+	-	+		+		-			+			+
İske-	+	+	-		+	+		-			+			+

(2) Hoş koku niteleyen duyu fiilleri

Aŋkı-, "hoş bir koku kokmak, güzel koku çıkarmak, hoş bir kokunun yayılıp etrafı sarması".

Koştordo bolso, ot cagılıp, tütündör burkurap, mayluu tamaktardın cıtı aŋkıyt. "Çiftliklerde ise, ateş yakılıp duman yükselip, yağlı yemeğin güzel kokusu etrafı sardı" (KTS 122).

Aŋkı- duyu fiili isteğe bağlılık göstermeyen pasif duyu fiilidir.

Bizdin ayıldın içi iyun ayında buruksugan ciyde cıttanıp aŋkıp turçu. "Bizim köyün içi haziran ayında etkili kokulu iğdenin hoş kokusuyla sarılırdı" (PSkg 09/0217_15).

Zihinsel bir temaslılık içeren, sonluluk ve olumsuzluk içermeyen duyu fiilidir.

Artıkça tündögü camgırdan kiyin özöndün abası aŋkıp, köŋüldü termetet. "Özellikle gece yağmurundan sonra vadinin havası hoş kokup, gönül eğlendiriyor" (KTS 62). *Kıştaktın bak-daragı düpüyüp, andan kelgen cel ezile bışkan almanın şiresin aŋkıtat.* "Köyün ağaçları yükselip, oradan esen yel, olgunlaşan elmaların tatlı kokusunu yayıyor" (KTS 732).

Dilbilgisel açıdan da esnek yapıya sahiptir. *Aŋkı*- duyu fiili, *kal*-, *tur*- gibi yardımcı fiillerle yaygın olarak dizimlenmektedir.

- ***aŋkıp kal***- (< cıtta-p + cür-)

  Bahçedeki sirenler güldöp, tuş tarap aŋkıp kaldı. "Bahçedeki lavantalar çiçek açıp, her taraf güzel kokuyor"

- ***aŋkıp tur***- (<cıtta-p + koy-)

  Bukettegi roza güldün cıtı menen, bölmönün içi aŋkıp turat. "Bir buket gülün kokusuyla, odanın içi güzel kokuyordu"

Aŋkı- duyu fiiliyle eş anlamlı olan *burkura*- fiili de yaygın kullanılmaktadır ve aynı anlamsal özellikleri sergilemektedir.

Burkura- güzel kokmak, hoş koku çıkarmak.

Köŋül açat cıttasaŋ, Burkurap cıtı almanın. "Gönül açar koklarsan, Hoş kokusu elmanın". *Cıparday cıtı burkuragan güldüü çöptör.* "Çok güzel kokan çiçek açan bitkiler" (KTS 122).

Buruksu-, "kokmak, keskin bir koku kokmak".

Calbızdın cıtı buruksuyt. "Nanenin kokusu kokuyordu" (KTS 123a) *Camgırga cuungan caşıl ıraŋ caş çöptördün cıtı buruksudu.* "Yağmurla yıkanan yeşil çimenler kokusu koktu" (ÇA I: 83). *Karapaga östürülgön gül, buruksup turar ele.* "Seramik saksıda yetiştirilen çiçek, güzel kokardı" (KTS 287).

Buruksu- fiili isteğe bağlılık göstermeyen pasif duyu fiilidir.

Koygon tamaktardın cıtı buruksup, dele şirin dele sonun. "Konulan yemeklerin kokusu güzel kokup, çok tatlı ve çok lezzetli gibi" (KTS 721).

Bazen *buruksu*- ifadesi keskin, yoğun kokuları da nitelemekte de kullanılmaktadır.

Kımızdın cıtı buruksup, çanaçtın içinde kıcıldap kaynayt go? "Kımızın kokusu gelip, tulum içinde olgunlaşıyor" (KTS 388).

Buruksu- duyu fiilinin bazen olumsuz kokuları da betimlediğine raslanmaktadır.

Oozunan içkilik buruksup, sögünüp sagıngan keypin estep ireenciyt. "Ağzından içki kokan, küfür eden suratını hatırlayıp iğrendi" (PSkg 09/0129_15).

Burulda-, bir şeyin kokusu gelmek, güzel kokmak.

Balam, içkiŋ kelip turabı, Mında bozonun cıtı buruldayt (Toktogul). "Evladım, içmek mi istiyorsun, Burada bozanın kokusu geliyor" (KTS 123) *Alma baktan bışkan almanın cıtı buruldap turdu.* "Elma bağından olgunlaşan elmanın güzel kokusu geliyordu". *Erte cazdan keç küzgö çeyin mında gül cıtı buruksup, mömö-cemişterdin isi aŋkıp turat*. "İlk baharın ilk günlerinden itibaren, sonbahar sonuna kadar burada çiçek kokusu kokup, meyvelerin kokusu da kokar" (PSkg08/0516_10).

Burunda- duyu fiili isteğe bağlılık göstermeyen pasif bir hareketlilik içeren, süreklilik esasına sahip fiillerdendir.

Arık boyloy öskön calbız cıtı buruldayt. "Kanal kenarında yetişen nanenin kokusu kokuyor". *Kofenin üç-tört talı eç daamı cok suunu cıtı buruksugan, içkende köŋüldü kötörgön içimdikke aylanttı.* "Kahvenin üç tört tanesi tadı olmayan suyu, güzel kokan, içince morali yükselten içeceğe dönüştürür". *Kazanga salıngan ar türkün ottordun buruldagan cıtı kelet.* "Kazana atılan türlü sebzelerin hoş kokusu geliyor".

Tablo 16. Hoş koku niteleyen duyu fiillerin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık		Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
				Pasif	Aktif	Zihinsel	Fiziksel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
Aŋkı-	-	+	-	+		+		+			+			+
Aŋkıp tur-	-	+	-	+		+		-			+			+
Aŋkıp ket-	-	-	-	+		+		+			+			+
Buruksu-	-	+	-	+		+		+			+			+
Burulda-	±	+	-	+		+		+			+			+

(3) Hoş olmayan koku duyu fiilleri

Kırgız Türkçesindeki hoş olmayan kokuyu niteleyen duyu fiilleri aynı anlamsal özellikleri sergilemektedirler. Bu fiiller genellikle isteğe bağlılık göstermeyen, olumsuzluk ve sonluluk içeren pasif duyu fiillerdir. Ayrıca bu fiiller olumsuzluk anlamını içerdiklerinden dolayı, *-ba* olumsuzluk ekiyle kullanımları sık rastlanmamaktadır. Sözlükleden tespit ettiğimiz hoş olmayan duyu fiilleri ve örnekleri şunlardır:

Bıksı-, "kokuşmak, kötü koku çıkarmak, is kokmak" (KTS 313).

Peçkanın otu küyböy, bölmönün içi bıksıdı. "Sobanın ateşi tutuşmadı ve odanın içi is koktu".

Bükşü-, "kokuşmak, kötü kokmak".

Üydün içi <u>bükşügön</u> teri cıttanat. “Evin içi kokuşmuş deri kokuyordu” (Aalı; KTS 128)

Bılık-, “kokuşmak, kötü kokmak”.

Üydün içi <u>bılıgıp</u> ketti. “Evin içi kötü koktu” (KTS 132).

***Kaŋırsı-*,** “ağır bir yanık kokusu gelmek, kokmak”.

Mıltık tars etkende, darının <u>kaŋırsıgan</u> cıtı murundu ördöy berdi. “Tüfek ateşlenince, ilaçın yanık gibi ağır kokusu koktu” (KTS 281).

Koŋursu-, “fena kokmak, yanık kokusu gelmek”.

Iras ele murduma <u>koŋursugan</u> cıt kelet (Bayalinov). “Evet burnuma kötü koku geliyor” (KTS 331). *Bomba carılgansıp darının kuykum cıtı <u>koŋursup</u>, murdumdu cardı* (Sasıkbaev) “Bomba patlamış gibi ilacın kokusu kokup, burnumun direğine kadar etkiledi” (KTS 331).

Külümçü cıttan-, “pis kokmak, küf kokmak, bozulmuş bir yemek gibi kokmak”.

Mehanikalık sehtin içinde... <u>külümçü</u> <u>cıttanıp</u> <u>turat</u> (“Kırgızstan ayaldarı”). “Elektirik aletleri olan küçük iş yerinde... küf kokusu var” (KTS 375).

Sası-, “bunaltıcı ağır ve pis kokmak, çürük kokmak” (KTS 522).

Al sumkanın içindegi caşılçalar çirip <u>sasıp ketiptir</u>. “O çantanın içindeki yeşillikler çürüyüp kokuşmuş”.

Kırgız Türkçesi ağızlarında rastlanan “bozuk kokmak” anlamına gelen *ıstan*- koku duyu fiili de vardır.

Istan-, “bozuk kokmak”.

Göştü tuzdavapsıŋar ıstanıp kalıptır. “Ete tuz atmamışsınız, bozuk kokaya başlamış.” (KTDS 1159a)

Tablo 17. Hoş olmayan koku niteleyen duyu fiillerinin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık		Sonluluk	Güvenilir-lik			Tanıtsallık		
				Pasif	Aktif	Zihinsel	Fiziksel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
Bıksı-	-	±	+	+		+		±			+			+
Bükşü-	-	±	+	+		+		±			+			+
Koŋursu-	-	±	+	+		+		±			+			+
Sası-	-	±	+	+		+		±			+			+

2.1.5. Kırgız Türkçesinde Dokunma Duyu Fiilleri

2.1.5.1. Dokunma Duyu Fiilleri

Deri dokularına basınç veya herhangi bir temas sonucu oluşan duyumlarla ilgili eylemler, dokunma fiillerince dile getirilmektedir. Bu fiillerin çekirdek eylemi *karma-* “tutmak, dokunmak”, *tiy-* “değmek, dokunmak” fiilleridir.

Kimdir biröö bilegimden kapşıra <u>karmap</u>, sındırıp ciberçüdöy boldu.

“Birisi bileğimden sert tutup, kırıverecek gibi oldu” (ÇA I: 218).

Kolunan ketmeni ırgıp, butuna tiydi. "Elinden kazması fırlayıp, bacağına değdi" (KTS 752)

Bünyemizdeki fiziksel temas sonucu algılanan dokunma duyu fiillerine *öp*- "öpmek", *sıla*- "okşamak", *sıypala*-"el gezdirmek" gibi vb. şefkatlilik içeren dokunma duyu fiilleri de vardır.

Calınduu ilebine çıday albay, calbarıp maŋdayından öbör elem.
"Nur yüzünün çekiciliğine dayanamadan, yalvarıp yakarıp alnından öperdim" (KTS 419).

Türt- "itmek", *töpöşt*- "üst üste vurmak", *ur*- "vurmak", *muşta*- "yumruk atmak" gibi vb. fiil türlerini de dokunma fiilleri olarak değerlendirmemiz mümkündür. Bu fiillerin *kol kötör*- // *kol tiygiz*-, *bir koy*- gibi anlamca kaynaşmış birleşik dokunma duyu fiilleri de mevcuttur. Bu fiillerin anlamsal özelliklerinin tek farklılığı olumsuz anlam içermesidir. Yani bu fiiller genellikle takdir edilmeyen hareketliliği nitelemektedir. Dolayısıyla da bu eylemler özellikle büyüklere karşı yapıldığı takdirde Kırgız toplumu tarafından olumsuz karşılanmakta ve ayıplanmaktadır. Bu olumsuz anlam içeren dokunma duyu fiillerinin ortak özelliklerindendir.

Fiziksel bir temasın algılandığını niteleyen dokunma duyu fiilleri, genellikle belirlenen tüm hiyerarşi esaslarına göre değerlendirilebilir özelliktedir. Bu fiillerin anlamsal özelliklerinin tat duyu fiillerine göre, birbirinden çok farklılıklar gösterdikleri gözlemlenmektedir. Ortak özellikleri ise, temaslılığın fiziksel olmasıdır ve çoğu fiillerin de hedeflilik anlamını içermesidir.

2.1.5.2. Hiyerarşi Esaslarına Göre Dokunma Duyu Fiilleri

Dokunma duyu fiillerinin anlamsal özelliklerini üç grup altında inceleyeceğiz: (1) temel dokunma duyu fiilleri (2) şefkat içeren dokunma duyu fiilleri (3) şiddet içeren dokunma duyu fiilleri.

(1) Temel dokunma duyu fiilleri

Bas- "basmak, bastırmak". Kırgız Türkçesinde *bas*- fiili çok anlamlı fiillerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk anlamı da "yürümek" anlamıdır. Ancak *bas*- fiilinin "basmak, bir yere doğru vücut ağırlığını vererek bastırmak, elleriyle bastırmak" anlamları duyu fiili olarak ele almamızı sağlamaktadır.

> *Töbösünön bekem <u>basıp</u>, kapkagın kötörbös kıl.* "Tepesinden sıkıca bastırıp, kapağını kaldıramaz hale getir" (KTS 89).

Bas- dokunma duyu fiili istemli gerçekleşen aktif fiildir.

> *Sultanmurat çooçup oygonup, öŋün tüşün bilbey bakırgança biröönün mahorka cıttangan salmaktuu tuuruk alakanı caagın kabıştıra <u>bastı</u>.* "Sultanmurat uykusundan telaşla uyanıp, daha kendisine gelip bağırmasına kalmadan, birisinin tütün kokan ağır ve çatlamış elleri yanaklarına sert bir şekilde değdi" (ÇA II: 218).

Bas- fiilde deri dokularına olan basıncı nitelemektedir ve fiziksel temas söz konusudur. Bu duyu fiili hedeflilik ve sonluluk de içemektedir.

> *Bir ubakta <u>basa kalçuday</u> akşırayıp, maga karap kaldı.* "Bir anda üzerime atlayıp bastıracak gibi sinirli gözlerle bana baktı" (KTS 37).
>
> *Eki naristesin alma telme ööp cıttap <u>booruna bastı</u>.* "İki bebeğini sırayla öperek koklayıp sımsıkı kucakladı" (KTS 47).

Bas- fiilinde süreklilik esası *tur*- yardımcı fiiliyle dizimlendiği zaman etkinleşmektedir.

Bardık küçü menen omurtkaların kapşıra basıp turdu. "Bütün gücüyle omurgalarını adeta yapıştıra bastırdı"

Çırpı-, "çok az değip geçmek, hafifçe temas edip geçmek".

Aşım ırgıtkan toburçak çımçıktın oŋ kanatının uçun çırpıp öttü. "Aşımın attığı kozalak serçenin sağ kanadına hafif deyip geçti" (KTS 719).

Bu fiilin *bas*- fiilinden farklı tek özelliği isteğe bağlılık göstermemesidir.

Kanıbek turup caktandan dalı menen çırtıp ketti. "Kanıbek kalkarken omuzu deyip geçti".

Çokun- "sağ elini alnına ve iki omzuna değdirmek, istavroz çıkarnak". Bu fiil de istemli olarak gerçekleşen aktif fiildir.

Daarı-, (el) bir şeyin üzerinden hafifçe temas edip geçmek, hafifçe değmek".

Sırt cagınan daarısa, İçinde ötü carılat "Manas". "Sırtına hafifçe değerse, İçindeki safra kesesi patlar" (TS 145).

Çırpı- duyu fiiliyle eş anlamlıdır.

Kabırgala-, kaburga kemiklerinin üzerine dokunmak, el sürmek.

Kabırgalap çımçışuu "Kaburga üzerine dokunarak çimdikleşmek" (KTS 258).

Metinsel sıklığa sahip olmayan *kabırgala*- duyu fiili de istemli gerçekleşen, hedeflilik içeren aktif duyu fiilidir.

Kak- "1.çakmak, 2.vurmak, çarpmak, hafifçe el gezdirmek"

Aytılgan üydün eşigin kaksam, tabış cok. "Söylenen evin kapısını vursam, ses seda yok" (KTS 268).

Bu fiil de istemli gerçekleşen, hedeflilik içeren aktif duyu fiilidir. *Kak-* fiili, *cür- cat-* gibi yardımcı fiillerle dizimlendiğinde süreklilik etkinleşmektedir ve sonluluk içermemektedir.

Ayalının kataal turmuşta ısıkka küyüp, suukka toŋgon kolu komuzdun nazık telin nazik kagıp catkanın körüp oturdu. "Hanımının ağır hayatta (harf. sıcağa yanıp, soğuğa donan) çok çekmiş ellerinin kopuzun ince tellerine nazikçe vurmakta olduğunu görüyordu" (ÇA I: 94).

Karma-, "elleriyle veya bir şeylerin yardımıyla tutmak".

*Kolunan kısa karmap, alkış ayttı*m. "Elinden sıkı tutup, teşekkür ettim" (KTS 289).

Dokunma duyu fiilinin çekirdek fiillerinden olan *karma-* duyu fiili, istemli gerçekleşen aktif duyu fiillerdendir.

Toktogul selt dey tüşüp, eki kolu menen apçıy karmadı (Aalı). "Toktogul korktu da, iki eliyle sıkı tuttu" (KTS 56).

Diğer dokunma duyu fiillerinde olduğu gibi, *karma-* fiili de belli bir hedefe doğru odaklanan hareketliliği nitelemektedir.

Sulay ene Abazdı kımtıy karmap özünö tarttı. "Sulay anne, Avaz'ı tutup, kendine çekti" (KTS 277). *Tamırın karmasam, araŋ ele kagıp catat*. "Damarından tutsam, kalp atışları yavaşlamış" (KTS 268).

Her iki cümlede hedef vardır. Birinde hedef Avazsa, diğerinde de damar ana hedeflerdir. Dolayısıyla *karma-* fiili ve diğer dokunma fiilleri de hedeflilik anlamını

içermektedir. Ayrıca dokunma duyusuyla algılanan diğer eylemler birlikte sonluluk içermektedir.

> *Toobay Açakeydin kolun kısa karmadı da arıştay basıp tışka çıktı* (Abdumomunov) "Toobay, Açakey'in elini sıkı tuttu da, hızla adım atıp dışarıya çıktı" (KTS 64).

Karma- duyu fiili metinsel sıklığa ve dilbilgisel esnekliği sahiptir.

> *Caydan beri canınday körüp katıp cürgön kitep kabın oşol sıyaluu kolu menen bekem karmap, bala uşu tapta coldo karap turgandır*. "Yazdan itibaren canı gibi görüp sakladığı çantasını kirlenmiş elleriyle sıkı tutup, çocuk yolu gözlüyordur" (ÇA II: 68). *Bala kayra oturdu da, dürbüsün közünö karmadı*. "Çocuk tekrar oturdu da, dürbünün gözüne tuttu" (ÇA II: 25). *Cıgılsaŋ nardan cıgıl, buylasın karmay cıgıl* (AS). "Düşersen deveden düş, burunsağın tutarak düş" (KTS 116).

Karma- duyu fiilinin yardımcı fiillerle kullanımı da yaygındır.

- *karmap al*- (< karma-p + al-)

  > *Karşı çıgıp columan, karmap aldı koluman* ("Kedeykan"). "Yolumdun karşısından çıkarak, tutuverdi elimden" (KTS 213).

- *karmap kal*- (< karma-p + kal-)

  > *Oŋdonup tura kaçkança Kıçan köynögünün eteginen burmay karmap kaldı* (Beyşenaliev). "Üzerini düzeltip kaçana kadar, Kıçan elbisesinin eteğinden tuttu" (KTS 212).

- *karmap koy*- (< karma-p + koy-)

Kerimahun açuusuna çıdabay, bıypıygan murdun karmap-karmap koydu (Cantöşev). "Kerimahun sinirlenerek, küçük burnunu sıkı sıkı tuttu" (KTS 131).

- *karmap tur* (<karma- + tur-)

Caŋgak bışıp, kabıktarı carılıp, Araŋ-araŋ karmap turat sabagı. "Ceviz olgunlaşıp, kabuğu açılmış, Zar zor tutuyor dalı" (KTS 257).

Karma- fiili olumsuz şekliyle de kullanılmaktadır. Örneğin:

Bult berip karmatpay koldon çıga cönödü ("Çalkan"). "Kaçarak tutturmadan elden kopup gidiyor" (KTS 119). *Suudan çıkan balıktay kolgo karmalbay cılpıldayt*. "Sudan çıkmış balık gibi elle tutulmuyor cıvıklaşmış" (KTS 232).

Karma- fiilinin fiilden fiil türeten eklerle de kullanımına çok sık rastlamak mümkündür.

Alda aylanıp, sogulup keteyin balam ay, bir kolu menen vagondun tutkasın karmanıp boyun sırtka taştap, tumagın bulgalap koştoşup ötüp bara catkan eken. "Canım kurban ola, canım oğlum, bir eliyle vagonun kapı kolunu tutup, gövdesini dışarıya doğru bırakıp, şapkasını sallayıp vedalaşarak geçip gidiyordu" (ÇA I: 287).

Tayatam özü dayıma kol karmaşıp uçuraşkanda, kişinin baş barmagın karmap uçuraşat. "Dedem kendisi her zaman el sıkışıp selamlaşırken, insanın baş parmağından tutarak selamlaşır" (ÇA II: 34).

Coodurap Dilvar ün katpay uyaŋ, Kolunda gülün karmalap ulam (Abdıramanov). "Yüzünden nur dökülüp Dilvar sessizce, Elindeki çiçeğe tekrar tekrar dokunuyor" (KTS 215).

Bu türemiş fiillerden *karmala-* fiili, süreklilik açısından farklılık sergilemektedir.

Dinar kitepti karmalap tursa, koluna sırtı kalıŋ depter urundu. "Dinar kitaba dokunup duruken, eline kalın dışlı defter çarptı" (KTS 289).

Kabırgasın karmalap, Sanap cüröt semizin. "Kaburgasına dokunarak, Bakıyor semizliğine" (KTS 289).

Karma- duyu fiili bazı anlamca kaynaşmış fiillerin temelini de oluşturmaktadır.

- ***Kuran karmoo***, "inançlara göre, bir şeylerin doğruluğuna inandırmak için, Kur'an-ı Kerim'e el basarak yemin etmek, Kur'an çarpsın demek".

  Men bul işten akmın dep, Kuran karmadı. "Bu işte benim suçum yok diye, Kur'an kitabı yemin etti" (KTFS 198).

- ***Öpkösün koluna karmoo***, "yersizce kendi kendini övmek, abartılı bir şekilde kendinden söz etmek, övünmek".

  Öpkösün koluna karmap, kecee kelip ketti. "Kendisini överek, dün uğradı".

- ***Sap karmoo***, bir işi yapmak için, duyduklarını, gördüklerini veya farklı nedenleri öne sürmek, bahane olarak kullanmak (işi belli nedenlere dayatmak).

  Menin bayagı aytkandarındı sap karmap alıptır. "Benin önceki dediklerimi öne sürmektedir"

- ***Söz karmatuu***, "söz vermiş olmak, bir işi yapmak zorunda kalmak, mecbur olmak".

  Kızımdı saga berem dep, Karmatıp sözün koygonu (Malikov). "Kızımdı sana veririm diye, Sözünü verdi tutuldu" (KTFS 253)

- ***Söök karmoo***, "cesedi yıkama ve kefenleme işine katılmak".

- ***Tal karmoo***, "tam güvenmek, ümit etmek, ümit bağlamak".

  Atasının tal karmagan uulu sen eleŋ degende men uyala tüştüm ("Ala-Too"). "Babasının ümit bağladığı oğlu sen idin

dediğinde ben utandım". *Tal karmap cürgön kişisi Asan ele* ("Ala-Too"). "güvendiği adamı Asan idi" (KTFS 263) vd.

Karma- duyu fiili anlam genişlemesi açısından da çok esnek yapıya sahiptir:

- "avlamak"

  Bügün şumkar bir tülkü, eki koyon karmadı. "Bugün şahin bir tilki, iki tavşan yakaladı". *Balık karmoo üçün, kanalga bardık* "Balık tutmak (avlamak) için, dereye gittik ".

- "mücadele vermek"

  Ay-cıldap apıgışıp karmaşuuga, Ayabaym aylım senden bardık küçüm (Malikov) "Aylarca yıllarca büyük zevkle mücadele vermeye, esirgemem köyüm senden tam gücümü" (KTS 32).

- "tutuklamak, tutuklanmak"

  Ayıpsız karmap sot kılıp, Aydaganda kerbezim (Toktogul). "Suçsuz yere tutuklanıp, yargılanıp götürüldüğüm zamanım" (KTS 53). *Kanıbek karmalıp, Sibirge aydalıp ketken imiş* (Cantöşev). "Kanıbek tutuklanıp, Sibirya'ya gönderilmiş" (KTS 249).

- "barındırmak, tutmak"

  Uuldardı uzatış üçün ar bir kolhoz culungan attardı sarayga karmap.. kütüp kalıştı (Sıdıkbekov) "Yiğitleri göndermek için, her bir kolhoz güçlü atları ahırda barındırıp... gütmeye başladılar" (KTS 222).

- "ele almak"

Kazal cazıp berüügö, kalamımdı karmadım (Togolok Moldo) "*Gazel yazıp vermek için, kalemi ele aldım* "(KTS 261).

- "bir şeyin kenarını süslemek için bastırmak"

  Ceektep manat karmatıp, Ak kiyiz basıp kımdatıp ("Manas") Kenarına çuha bastırıp, Ak keçe ile tutturup (KTS 236).

- "esir düşen"

  Karmalgan caradardı es aldırıp, zastavada surak kıldı barıp (Ümörailev) "Esir düşen yaralıyı dinlendirip, merkeze götürüp sorguya çekti" (KTS 239).

- "yakalamak"

  Dagdaarıp kıynalıp turuşkanda, artınan baydın kuugunçuları.. bulardı karmap alışat (Bayalinov). "Bitkin düşüp, yorgun argın oturduklarında peşinden gelen köyün ağasının adamları .. onları yakalarlar" (KTS 145).

- "dövüşmek, kapışmak"

  Bir it kelip karışkır menen karmaştı, Borbuydan alıp koyo berbey carmaştı (Borbugulov). "Bir it gelip kurtla kapıştı, Boğazından yalalayıp, bırakmadan yapıştı " (KTS 108).

- "bekletilmek"

  Çek arada bir topko karmaştı "Sınırda bir hayli beklettiler".

Kımtı-, "sıkmak, tıkamak, "sıkı örtmek"; *kımtıy karma*- "sım sıkı tutunmak" (KOS II 455).

...kerbetke catkızıp, üşüp kalbasın dep ayak-başın kımtılap tonun cabat... "… yatağa yatırıp, üşümesin diye, üstünü başını iyice sararak üzerine kürkünü örter…" (ÇA II: 33).

Bu fiil de, *karma-* fiilinin anlamsal özellikleriyle benzer özellikleri sergilemektedir.

Tapta-*,* "şefkatle hafifçe üst üste vurmak, okşamak.

Tanabay corgonun calın tarap, omuroosun ulam-ulam taptap – Közgö körünöör künüŋ bügün, -dep kübüröp turdut. "Tanabay atın yelesini tarayıp, göğsünü okşayıp, kendini gösterer günün bugün, diye kendi kendine konuşuyordu" (ÇA I: 66).

Tapta- fiili *i*stemlilik, hedeflilik, süreklilik anlamları açısından etken aktif duyu fiilidir.

Balanı taptap uktattı. "Çocuğu şefkatle okşayarak uyuttu"

Tiy[1]**-**, "değmek, çarpmak"

Taş tiydi. "Taş değdi" *Tayak tiydi.* "Sopa değdi" (KTS 595). *Kolu uktap catkan balaga tiyip ketti*. "Eli uyuyan çocuğa değiverdi".

Dokunma duyu fiillerinin temel fiillerinden olan *tiy-* fiili isteğe bağlılık göstermeyen, ancak aktif bir hareketliliği içeren duyu fiilidir.

Anın kolu başına katuu tiyip, közü karaŋgılap ketti. "Onun eli başına sertce değerek, kendini kötü hissetti".

Diğer dokunma duyu fiillerinden farklı olarak, isteğe bağlı olmayan hareketliliği nitelendirdiği durumlarda hedeflilik anlamını içermemektedir.

[1] tiy- fiilinin KTS sözlüğünde 15 anlamı verilmiştir. İlk anlamı da değmek ve dokunmaktır. Bkz. KTS (1969: 594-595

Başına kelip taş tiyip, Tilden kaldı özörüp. "Başına taş çarpıp, Kendini kaybetti bayılıp" (KTS 479). *Töküştün butu mışıkka tiyip itirkeyi kelip ketti.* "Töküş'ün ayagı kediye değerek ürperti verdi" (KTS 253).

Süreklilik anlamını da genellikle içermemektedir.

Top başına tiyip, başka cakka ırgıp ketti. "Top başına çarpıp, başka bir tarafa sekti". *Tiy-* duyu fiili sonluluk içeren fiildir. *Kerme toonun kelin kızı, Tiyip kaçıp şoktonot*. "Yüksek dağın kız ve gelinleri, Dokunup kaçıp şımarıyor" (KTS 733).

Ancak yardımcı fiillerle kullanımlarında yardımcı fiillerin kazandırdıkları anlamlarına göre değişim sergilemektedir. Özellikle de *cat- cür-* yardımcı fiillerle dizimlendiğinde süreklilk artmaktadır ve sonluluk da içermektedir.

Ene karaŋgılıkta koluna emne tiyip catkanın bile albadı. "Anne karanlıkta eline sürekli ne değmekte olduğunu bilemedi".

Tiy- dilbilgisel açıdan esnek bir yapıya sahip duyu fiillerdendir. Kırgız Türkçesinde *tiy-* duyu fiili mecazi anlamlarıyla birlikte metinsel sıklığa sahiptir ve bir çok anlamca kaynaşmış fiillerin de temelini oluşturmaktadır. Bu fiilin "dokunmak" anlamını koruyarak oluşturduğu bu anlamca kaynaşmış fiillerin örnekleri şunlardır:

- ***Arının uyguna tiyüü*** // ***cılandın uyguna tiyüü***, "sinirine dokunmak, çok şiddetli bir biçimde öfkelendirmek".

  Babaevin kılmıştuu işterin gazetaga cazıp koyobuz dep, kabarçılar aarının uyguna tiyip alışkan eken. "Babaev'in suçlarını gazeteye yazarız diye, haberciler sinirine dokunmuşlar" (KTFS 21)
- ***Bezine tiyüü***, "bezdirmek, sinirine dokunmak, sinirini bozmak".

Bezine tiyip ayta baştadı. "Sinirine dokunup, söylemeye başladı" (KTFS 60).

- ***Bıçaktay tiyüü***, "içine dokunmak, canını sıkmak".
  Tamaşaga cootkonu menen alardın aytkandarı maga bıçaktay tiydi. "Şakaya getirse de onların dedikleri benim içime dokundu" (KTFS 74).
- ***Cürögünö tiyüü***, "midesine dokunmak, iştahı kesilmek, içini bayıltmak".
  Semiz kuyruk cürögünö tiyip ketti. "Semiz kuyruk midesine dokundu" (KTFS 113).
- ***Kököygö kök taştay tiyüü***, "bezdirmek, bıktırmak, usandırmak".
  Handın zulumduğu kököygö kök taştay tiydi. "Hanın zulmü bezdirdi" (KTFS 182)
- ***Kölökösü tiyüü***, "yardımı dokunmak, faydası dokunmak".
  Tilegim tilep bir cürgön, Tayata tiybeyt bele kölököm. "Dua edip birlikte gezen, Dede faydam dokunmaz mıydı" (KTFS 184).
- ***Kıçıgına tiyüü***, "birisine takılarak sinirine dokunmak, tepesini attırmak".
  Tamaşa iretinde biri birinin kıçıgına tiyişip, kızıraŋdap alışçu. "Şakaya getirip birbirine takılarak sinirlerine dokunup, öfkelenirlerdi" (KTFS 213).

Bu anlamca kaynaşmış fiillerde mecazi anlam söz konusudur ve temaslılık zihinseldir. *Bıçaktay tiy-*, *cürögünö tiy-* ve *kölökösü tiy-* birleşik fiillerinde isteğe bağlılık yoktur. Birisinin farkında olmadan söylediği söz, bir diğerine (*bıçaktay tiy-)* içine dokunabilir, veya birinin farkında olmadan, bir diğerine (*kölökösü tiy-*) yardımı dokunmuş olabilir. Diğer fiiller genellikle isteklilik ve hedeflilik anlamlarını içenen aktif birleşik fiillerdir.

Ayrıca *tiy-* fiilinin temelini oluşturduğu, ancak farklı anlamların kazandırıldığı anlamca kaynaşmış fiil grupları da vardır. Örneğin: *butu butuna tiyböö* "çok çabuk, hiç durmadan hareket etmek, rahat durmamak", *kırgıyday tiyüü* "çekinmeden saldırmak", *murdu menen bir tiyüü // tumşugu menen bir tiyüü* "kaba

davranmak, sert bir davranışta bulunmak", *tili tiyüü* "dil uzatmak", *tumşugu taşka tiyüü* "umduğunu bulamamak, hayal kırıklığına uğramak" vd.

Tiy- fiilinin fiilden fiil türeten eklerle oluşturduğu, *tiygiz-* "değmek, dokunmak, dokundurmak" dokunma duyu fiilinin kullanımı da yaygındır.

Balanın ısıtmalaganın karoo üçün, oŋ kolun maŋdayına tiygizdi.

"Çocuğun ateşine bakmak için, sağ elini alnına değdirdi".

Tiygiz- duyu fiili, anlam itibarıya hedeflilik ve sonluluk içeren, istekli gerçekleşen aktif fiildir.

Tiygiz- fiilinin temelini oluşturduğu anlamca kaynaşmış birleşik fiiller de vardır:

- ***Kol tiygizüü,*** "1.bir işe katkıda bulunmak, yardım etmek, el katmak".

  Erteli keç işke kol tiygize koyup cürsöŋ, üyröngönüŋ özüŋ için.

  "Sabah akşam el katarsan, öğrendiklerin kendin içindir" (KTS 769).

  2.birisine el kaldırmak, vurmak".

  Sakalduu kişige kol tiygizgeniŋ uyat. "Büyük birisine el kaldırman ayıptır" (KTFS 160)

- ***Söz tiygizüü,*** "dil uzatmak, laf attırmak, laf işittirmek".

  Keede senin çogooldoguŋ maga da söz tiygizip cüröt. (KTS 968)

  "Bazen senin kabalığın bana da laf işittirmektedir".

- ***Til tiygizüü,*** "dil uzatmak".

  Bu işke baardık okuuçular kol tiygizişti. "Bu işi tüm öğrenciler eleştirdiler".

Tiy-, *tiygiz-* duyu fiillerinin olumsuz hükmü *-ba* ekiyle veya *yok* kelimesiyle birlikte dizimlenerek oluşmaktadır.

Omuroolop bir tiybe özünşö karap turganda. "İte kaka bir çarpma, sadece bakıp durana" (KTS 464). *Oygonup ketpesin dep,*

balaga tiygizgenibiz cok. “Uyanmasın diye, çocuğa dokundurmadık”. *Alıŋ cetpese tiybey ele koyboysuŋbu?* “Gücün yetmezse, dokunmasaydın” (KTS 594).

Tiy- fiili yardımcı fiillerle kullanımı açısından *karma*- fiiliyle benzerlik sergilemektedir.

Kırgız ağızlarında rastlanan duyu fiillerinden *uşta*- duyu fiilini bu grup altında sıralamak mümkündür.

Uşta-, “tutmak”. Batken ağzında rastlanan fiildir.

Towoktu uştap ke, soyovuz. “Tavuktu tut da gel, keseriz” (KTDS 976a)

Tablo 18. Temel dokunma duyu fiillerinin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Hedeflilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
						Pasif	Aktif	Fiziksel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
bas-	+	+	+	-	-		+	+	+			+			+
çırpı-	±	-	±	-	-	±		+	+			+			+
daarı-	±	-	±	-	-	±		+	+			+			+
kabırgala-	+	+	+	-	+		+	+	-			+			+
karma-	+	-	+	-	-		+	+	+			+			+
karmala-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+
karmap tur-	+	-	+	-	-		+	+	+			+			+
karmap koy-	+	±	+	-	-		+	+	-			+			+
tiy-	±		±	-	-		+	+	+			+			+

(2) Şefkat içeren dokunma duyu fiilleri

Aymala-, "koklayarak öpmek".

Çoŋ ene kagılıp-sogulup neberesin aymaladı. "Babaanne yalvarıp yakarıp torununu koklayarak öptü" (KTS 29).

Aymala- duyu fiili isteğe bağlı gerçekleşen, süreklilik ve hedeflilik anlamını içeren aktif duyu fiilidir.

Ak mamaŋdı aymalap, Emdim ele eneke. "Memenizi koklayarak öperek, Emmiştim, annem" (KTS 29).

Öp-, "öpmek, saygı ve sevgisini belirtmek amacıyla dudaklarını değdirmek".

Kubanıp balam keldi dep, Kunaktap ööp betimden. "Sevinip çocuğum geldi diye, öpüp yüzümden" (KTS 486).

Öp- duyu fiili süreklilik, hedeflilik, duygusallık içeren aktif fiildir.

Çın enelik erdigiŋe bagınıp, Kelçi eneke maŋdayıŋan öböyün. "Gerçek annelik erdemliliğine boyun eğip, Gelsene anne, alnından öpeyim" (KTS 763).

Öp- fiilinin fiilden fiil yapma ekleriyle türetilmiş olan *öpkülö*- fiili de yaygın bir kullanım alanına sahiptir.

Öpkülö- "peşe peşe öpmek, üst üste öpmek".

Irgıp barıp enesin kuçaktap, Öpkülödü alkımınan cıttadı. "Hoplayarak annesini kucaklayıp, Peş peşe öperek boğazından kokladı" (KTS 486). *Isman kuçaktaşkan eki böbögün kökölötö kötörüp, öpkülöp ciberdi.* "Isman kucaklaşan iki bebeğini havaya kaldırıp, peşpeşe öpüverdi" (KTS 486).

Öpkülö- duyu fiilinin esas kökü olan *öp*- fiilinden farklılığı süreklilik anlamını içermesidir.

Birinen sala biri kuçaktap öpkülöşüp, bakırıp ıylaşat. "Herkes peşpeşe kucaklayıp öpüşürler ve bağıra bağıra ağlarlar (KOS 99). *Kısa-kısa kuçaktap, öpkülöp ciberdim.* "Sıkı sıkı kucaklayıp, peşpeşe öpüverdi" (KOS 99)

Sıla-, elle hafifçe dokunmak, hafifçe temas etmek, sıvazlamak, okşamak.

Magdırap catkan böböktün maŋdayın Cıpar sıladı (Bökönbaev). "Mışıl mışıl uyuyan bebeğin alınından Cıpar okşadı" (KTS 559)

Kırgız Türkçesinde *sıla*- duyu fiili anlam itibarıyla istekli aktif duyu fiilidir.

Colulay zuu koydum da, cüzümdögü ılaydı aarçınıp, çaçımdı sıladım. "Hemen gaza basıp yola çıktım da, yüzümdeki çamuru silerek saşımı sıvazladım" (ÇA II: 317).

Sıla- fiili dilbilgisel esnekliğe sahiptir ve yardımcı fiillerle dizimlenmektedir. İstemlilik ve süreklilik esasları daha çok yardımcı fiillerle birlikte kullanımlarında etkinleşmektedir. Örneğin:

Sultanmurat akırın töş çöntögündögü cüzarçını karmalap sılap cattı. "Sultanmurat yavaşça cebindeki mendili tutarak sıvazlıyordu" (ÇA II: 217).

Bu cümlede *sılap cattı* ifadesi 'sıvazlamak, hafifçe el sürmek, yavaş yavaş el gezdirmek' anlamında kullanılıp, eylemin isteyerek yapıldığı ve devamlılığı olan bir hareketlilik anlatıldığı anlaşılmaktadır.

Sılap koyçu corgonu, saga ılımtalap turat. "Okşayabilir misin atı, seni sevdi" (ÇA I: 80).

Sıla- duyu fiil de yaygın bir şekilde kullanıma sahiptir.

Akırettik kurbum dep, Aruukenin saamayın akırın karmap sıladı. "Ahiretlik eşim diye, Aruuke'nin saçlarından hafifçe okşadı" ("Manas") (KTS 39). *Men tokoydu çabık çöptöy aralap, birin çaçınan sılap, birin moyun söŋgögünön taptap, kayrat berip, ses berip ötöör elem*. "Ben ormanı biçilen otlar üzerinden geçer gibi gezip, birinin saçından, birinin de gövdesinden okşayıp, moral verip, etkileyip geçerdim" (ÇA II: 37).

Sıypala-, el gezdirerek dokunmak, el sürmek.

Marcan bir koluna kuuray karmap, bir kolu menen kolomtonu tappay <u>sıypaladı</u> (Cantöşev). “Marcan bir eline kurumuş dal alıp, diğer eliyle ocağı arayıp el gezdirdi”. *Cerdi sıypalasam, koluma bir bodur taş ilindi* (Bayalinov). “Yere el sürdüğümde, elime bir taş geldi” (KTS 558).

Bu fiilin de *sıla-* fiilinden farklılığı süreklilik esasına göre etken olması ve sonluluk anlamını içermesidir.

Kırgız ağızlarında kullanınan şefkat içeren *kıyıkta-* duyu fiili de vardır.

Kıyıkta-, gıdıklamak. Çüy ağzında rastlanan aktif duyu fiilidir.

Kıyıktasa külüp kalıptır. “Gıdıklanınca, gülüyormuş” (KTDS 590).

Tablo 19. Şefkat içeren dokunmak duyu fiillerinin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Hedeflilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
						Pasif	Aktif	Fiziksel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
aymala-	+	+	+	+	-		+	+	-			+			+
öp-	+	-	+	+	-		+	+	+			+			+
öpkülö-	+	+	+	+	-		+	+	-			+			+
sıla-	+	+	+	+	-		+	+	+			+			+
sıypala-	±	+	+	+	-		+	+	+			+			+

(2) Şiddet içeren dokunma duyu fiilleri

Şiddet içeren dokunma duyu fiilleri anlamsal özellikleri açısından paralellik sergilemektedir. Bu fiillerin hareketlilik durumu, kontrolu gerçekleşen algılayı temel almaktadır ve aktif olarak belirlenmektedir. Zamansal boyutları açısından da, *cöölö-*, *culmala- töpöştö-* fiilleri hariç, diğer duyu fiilleri anlık bir hareketlilik sergilemektedirler. Bu anlık duyu fiilleri aynı zamanda sonluluk da içermektedir. Önceki sıralanan üç fiil ise, süreklilik içeren, sonluluk anlamı etkin olmayan fiillerdir. Bu anlamsal özellikler, fiillerin yardımcı fiillerle dizimlendikleri zamanlarda, yardımcı fiillerin esas fiillere kattığı anlamlara ve kullanıldığı bağlam içerindeki durumlara göre değişkenlik gösterebilirler.

Dokunma duyu fiillerinde alıcı noktalarla algılanan durumun kesiştiği nokta vücudunuzun belli bölgelerinde oluşmaktadır ve temaslılık diğer dokunma duyu fiillerinde olduğu gibi zihinseldir. Ayrıca siddet içeren duyu fiillerinin psikolojik durumları içerdiği gözlemlenmektedir ve özelliklerinden dolayı duygusallık içermektedirler. Kırgız Türkçesi sözlüklerinden tespit ettiğimiz şiddet içeren dokunma duyu fiilleri ve örnekleri şunlardır:

Cöölö-, "bir şeyi veya birisini sırtı veya omuzuyla itmek, itiş kakış yapmak (geçmeye çalışmak için)".

> *Dosun <u>cöölöp</u> öttü.* "Arkadaşını iterek geçti" (KTS 119). *Akim <u>cöölöp</u> eşikti közdöy umtuldu.* "Vali itiş kakış kapıya doğru yöneldi" (KTS 119). *Eldi <u>cöölöy</u> kirip, tribunanın aldına cetip aldım.* "Kalabalığı ite kaka girerek, tribünün önüne ulaştım " (KTS 119).

Culmala-, çeşitli yerlerden elleriyle tutarak çekmek, yolmak, bir yerlerinden tutarak çekiştirmek, silkelemek.

Kazancı.. suurdu mıcıkkan ayuday bolup, Üköydü culmalap.. bakırat (Aalı). "Kazancı... dağ sıçanını hırpalayan ayı gibi, Üköy'ü elleriyle çekiştirip... bağırıyor" (KTS 221) *Kız oynoy ketti ceŋesin culmalap* (Ümötaliev). "Kız oyuna daldı yengesini çekiştirip" (KTS 221)

Süz-, "çarpmak, başıyla çarpmak".

Közü bözörgön tam süzöt. "(Harf) Gözü bulanak olan duvara çarpar" (KTS 550). *Al sır körsötpöy barıp, Bolottu süzüp ketti*. "O sır vermeden gidip Bolot'a çarpıp geşti".

Sok-, "vurmak, elle hızla vurmak, çarpmak".

Temirdi kızuusunda sok (AS). "Demire sıcakken vur" (KTS 534). *Bul colu da kolu menen bir soktu*. "Bu sefer de eliyle tokat attı".

Muşta- "yumruk atmak".

Katuu muştasa kerek, dalortom oorup kalıptır. "Çok sert vurmuş, sırtım ağrıyor" (KTS 469).

Türt-, "itmek".

Bir ubakta Camila meni kabırgaga türtüp Daniyardı karay közün kısıp, külüp koydu. "Bir ara Camila kaburgama dürtüp Daniyar'ı gösterip göz işareti yaptı ve güldü." (ÇA I: 217).

Tep-, "tepmek, ayağıyla vurmak, dövmek".

Ceti muştap bir tepse, Kala berem tura albay. "Yedi kez yumruk atıp, bir teperse, Kalırım tekrar kalkamadan" (KTS 590).

Töpöştö-, "üst üste vurmak, dayakla vurmak, dayak atmak".

Ança mınça töpöştöp koyot. "Ara sıra dayak atar" (KTS 613). *Agası inisin töpöştöp, kayra apasınan caza tarktan*. "Ağabeyi küçük kardeşine vurup, sonra annesinden ceza yemişti" (ÇA II 138).

Ur-, "vurmak, dövmek, dayak atmak".

Adilet bolsoŋ tekşerçi, Kedeydi baylar urganın. "Adaletli isen incelesene, Yoksulu zenginlerin dövdüğünü" (KTS 647). *Adamdı urup cazaloo tuura emes*. "İnsana vurarak cezalandırmak yanlıştır".

Bazen *ur*- duyu fiilinin anlamının *cıga koy*-, *kök ala kıluu*, *kök ala koyduy suyuu, kızıl koydoy soy*- gibi eş anlamlı deyimleşmiş fiillerce de nitelendirildiğine rastlamak mümkündür.

- ***Cıga koy***-, "vurmak, yere sermek".
  Aşımdın kolu tüz eken, cıga koydu. "Aşım'ın eli tam hedefi tutmuş, vurarak yere serdi"
- ***Kök ala koydoy soyuu***, "çok kötü dövmek, çok şiddet uygulamak".
  Ayıldın een baştarı keçee künü starçındı kok ala koydoy soyuptur. "Köyün çeteleri dün köyün muhtarını iyice dövmüşler" (KTFS 181).
- \\ ***Kızıl koydoy soyuu***,
  Cetken kaçanaak neme ele, kızıl koydoy soygula. "Kaçmayı çok seven kişi idi, iyice dövünüz" (KTFS 181).
- \\ ***Kök ala kıluu***,
  Kök bet adam eken kök ala kılgıla. "Burnunun dikine giden kişiymiş, iyice dövünüz".

Ur- duyu fiilinin, *urgula- uruş-* "kavga etmek", *urun-* "çarpmak" gibi türemiş fiilleri de vardır.

> *Eki tuugan uruşat, ertesinde tabışat*. "İki kardeş kavga eder, ertesi gün barışırlar" (KTS 565).

Yardımcı fiillerle de dizimlenir.

> *Izaalanıp turgan Sapar munu ukkanda urup ciberdi*. "Zaten bunalıp duran Sapar, onu duyunca tokat attı". *Al mezgilde urup cürüp okutkanın aytat.* "O zamanlar vurarak, eğittiklerini söylüyor".

Şiddet içeren dokunma duyu fiillerinin anlamca kaynaşmış birleşik fiil grupları da mevcuttur. Örneğin: *kol tiygiz-* anlamca kaynaşmış birleşik fiilinin "el kaldırmak, vurmak" anlamları açısından bu fiil grubunda değerlendirmek mümkündür.

Kol tiygizüü, "birine el kaldırmak, vurmak, dövmek"

> *Sakalduu kişige kol tiygizgeniŋ uyat.* "Yaşlı birisine el kaldırman çok ayıptır" (KTFS 160).

Olumsuzluk anlamını içeren *kol tiygiz-* birleşik fiilinin diğer anlamsal özellikleri de *tiygiz-* duyu fiiliyle paralellik göstermektedir. *Kol tiygiz-* fiili, "el kaldırmak" anlamıyla kullanımında *kol kötör-* "el kaldırmak" fiiliyle eş anlamlılık sergilemektedir.

Kol kötörüü, "el kaldırmak".

> *Kança kılgan menen tardındı okşoyt, köl kötörö algan cok*. "Ne yapsa da, çekindi galiba el kaldıramadı" (KTFS 159).

Kol kötör- birleşik duyu fiili de, istemli gerçekleşen, hedeflilik ve sonluluk içeren aktif fiildir.

Bul colu özün toktoto albay köl kötördü. "Bu sefer kendine hakim olamayıp el kaldırdı".

Kırgız Türkçesinde büyüklere karşılık vermek amaçlı "el kaldırmak" da *kol kayrı-, kol kaytar-* gibi farklı anlamca kaynaşmış birleşik duyu fiillerle ifade edilmektedir.

- ***Kol kayruu***, "çoğunlukla büyükler vurunca veya tokat atınca, karşılık vermek, el kaldırmak, vurmak".

  Muratka kol kayruu kayda, kol kayrısa da Kocomkulga küçü kaydan cetet. "Murat için karşılık vermek hayaldir, el kaldırsa da Kocomkul'a gücü yetmez ki".

- ***Kol kaytaruu***, "büyüklere karşı, karşılık vererek el kaldırmak".

  Aga kol kaytara algan cok. "Ona karşı el kaldıramadı"(KTFS 159).

  Kol kayrı- birleşik fiiliyle eş anlamlıdır. *Karşılaşa ketkende, Kol kayırbay kim çıgar* ("Manas"). "Karşı karşıya gelince, El kaldırmadan kim durur" (KTS 324).

Bu cümlelerdeki her iki fiil de, kontrolu yapılan hareketliliği nitelemektedir ve aktif fiillerdir. Diğer anlamsal özellikleri şu şekildedir: Zamansal boyutlar anlıktır, temaslılık zihinseldir, istemlilik, duygusallık ve sonluluk içemektedir.

Kırgız ağızlarında rastlanan şiddet içeren *tüy-* duyu fiili vardır.

Tüy-, vurmak, el kaldırmak. Pamir Kırgızlarında kullanılan duyu aktif duyu fiilidir.

Ol onun tövösügö tüydü. "O onun tepesine vurdu" (KTDS 945a)

Tablo 20. Şiddet içeren dokunmak duyu fiili grubunun anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Hedeflilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
						Pasif	Aktif	Fiziksel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
cöölö-	+	+	+	+	±		+	+	-			+			+
culmala-	+	+	+	+	+		+	+	-			+			+
muşta-	+	-	+	+	+		+	+	+			+			+
süz-	+	-	+	+	+		+	+	+			+			+
töpöştö-	+	+	+	+	+		+	+	-			+			+
kol kayrı-	±	-	+	+	+		+	+	+			+			+
ur-	+	-	+	+	+		+	+	+			+			+
urıp cat-	+	+	+	+	+		+	+	-			+			+
urup ciber-	+	-	+	+	+		+	+	+			+			+

2.2. Kırgız Türkçesinde Bileşik Duyu Fiilleri

Birleşik duyular fizyolojik olarak belli bir alıcı tarafından algılanmamış olup, değişik bölümlerin bir araya gelmesinden edinilen duyulardır. Yani yukarıda temel duyular olarak ele aldığımız belli bir alıcı tarafından alınıp, belli bir iletici tarafından beyindeki dil merkezine iletilen görme, işitme, tad alma, koku alma ve dokunma duyularının dışında olan duyusal algılama hareketliliğini birleşik duyular olarak ele alacağız.

Önceki bölümlerde de ele aldığımız gibi, belli bir durumun veya hareketliliğin algılanması aynı zamanda bir anlamın da algılanması anlamına

gelmektedir. Bu anlamları ifade etmek için dilimizi, onun içinde de duyu fiillerini kullanmaktayız. Değişik fizyolojik sistemlerin (onun içinde diğer duyu organlarımızın da) bir arada çalışması sonucu algılanan duyuları ise, birleşik duyu fiilleriyle ifade etmekteyiz.

Bilinç altında algılanan birleşik duyuları ifade eden bu fiilleri iki grup altında incelememiz mümkündür. Bunlar sezgiye dayalı çevremizin algılanmasını niteleyen sezgi duyu fiilleri ve kendi bünyemizdeki hareketliliğin algılanması durumlarını niteleyen vücut durum duyu fiilleridir.

2.2.1.**Kırgız Türkçesinde Sezgi Duyu Fiilleri**

2.2.1.1. **Sezgi Duyu Fiilleri**

Sözcüksel anlam bilim açısından sezgi duyu fiillerine dayalı bir çalışma tespit edilmemiştir. Sadece Levin'in adı geçen çalışmasındaki fiiller listesinde şu fiillerin adı geçmektedir: sense "idrak etmek, sezmek", perceive "anlamak, farkına varmak, sezmek", scen "sezmek, kokusunu almak" (Levin 1993: 186-187). Taranan kaynaklardan tespit ettiğimiz sezgiye dayalı birleşik duyu fiilleri sayıca çok fazla değildir. Ancak bu fiiller geniş bir kullanım alanına sahiptirler. Kırgız Türkçesinde bu tür fiillerin çekirdek eylemi *sez*- fiilidir. Bu fiil türlerine *baamda*- "fark etmek, farkına varmak", *bayka*- "fark etmek, hissetmek" *tuy*- "hissetmek", fiillerini de eklemek mümkündür.

Birleşik sezgi duyu fiili grubu diğer duyu fiillerine göre, farklı bir durum sergileyen fiillerdir. Bu gruptaki duyu fiilleri çoğu kullanım alanlarında birbirlerinin eş anlamlısı olabilmektedirler. Ayrıca, *bayka*- ve *baamda*- duyu fiillerinin, bazı kullanım alanlarında görsel duyu fiilleriyle sınırları örtüşmektedir. Örneğin: bu

fiillerin "dikkatlice bakmak", "gözetlemek" anlamlarında da kullanımları mevcuttur. Bu da birleşik duyu fiillerin, diğer duyu fiillerle de sıkı ilişkiler içerisinde olduğunu göstermektedir.

2.2.1.2. Hiyerarşi Esaslarına Göre Sezgi Duyu Fiilleri

Baamda-, "fark etmek, hissetmek, dikkatle izlemek".

Kekse karı, balanın oyun <u>baamday koydu</u>. "İhtiyar Kekse çocuğun düşüncesini anladı" (KTS 74). "*Oŋtoyluu go*" *dep <u>baamdagan</u> cerge tünöp kalışka tura keldi.* "Burası uygundur diye, hissettiğimiz yere gecelemeye mecbur kaldık"(KOS 89).

Baamda- fiilinin anlamsal özellikleri kullanım alanlarına göre farklılık sergilemektedir. Öncelikle bu fiilin "fark etmek" ve "hissetmek" anlamlarını ele alalım. Bu fiil hareketlilik açısından genellikle pasif duyu fiildir.

Bul işti Nurbektin casaganın <u>baamdadı</u>. "Bu işi Nurbek'in yaptığını hissetti".

Baamda- fiilinin nitelendirdiği hareketlilik isteğe bağlılık göstermez.

Kiteptin ordunda cok ekenin <u>baamdadım</u>. "Kitabın yerinde olmadığını fark ettim".

Algınan hereketliliğin zamansal boyutlarına göre *baamda-* fiili genellikle anlıktır.

Atçan birinin kele catkanın <u>baamdadı</u>. "Atlı birinin yaklaşmakta olduğunu fark etti".

Baamda- fiilinin nitelendirdiği eylemlerde algının sonlandığı da gözlemlenmektedir.

Bu anlamsal özellikler *baada*- fiilinin "izlemek, dikkatle bakmak" anlamlarından farklılık sergilemektedir.

> *Baamdap, baykay oturgan Emil tigini cazgay meelep başka attı.* "Dikkatle izleyen Emil, ona tam nişan alıp başından vurdu" (KTS 487).

Bu tür kullanımlarında isteklilik ve aktif bir hareketlilik söz konusudur. Ayrıca süreklilik de etkinleşmektedir. Belli bir zaman dilimi içerisindeki izlenim nitelendirilmektedir.

Bu anlamsal özellikler *baamda*- fiilinin *baamdap kara*- şeklindeki kullanımı ve bazı *otur- cür*- gibi yardımcı fiillerle kullanımları için de geçerlidir.

> *Al mektepke bargan mezgilden beri baamdap cürgön eken*. "O okula geldiğinden itibaren dikkatle izliyormuş".

Baamda- duyu fiilinin *baamdap kara*- şeklindeki kullanımı görme duyusunun yardımıyla çevredeki bir olgunun algılanması, gözlemlenmesi durumunu ifade ederken kullanılmaktadır. Ayrıca dikkatlice bakmak anlamlarında da kullanılır.

> *Aksaamay özön taraptı <u>baamdap karap cattı</u>.* "Aksaamay vadi tarafna dikkatlice bakıyordu".

Bu tür istemli gerçekleşen eylemlerde hedeflilik anlamıda ortaya çıkmaktadır. Çünkü bu eylemler algılanırken duyularımızın belli bir hedefe doğru odaklanması söz konusudur.

Baamda- fiili "izlemek" anlamlarında kullanımlarında sonluluk da içermektedir. Ayrıca bu fiil, duygusallık ve olumsuzluk anlamları açısından etken değildir.

Bayka-, "fark etmek, dikkat etmek, ihtiyatlı davranmak" (KS 102).

Siler eki caktı <u>baykap</u>, iştey bergile. "Sizler etrafa dikkat ederek, çalışmaya devam edin" (KTS 78).

Bayka- fiili anlamsal özellikleri açısından eş anlamlısı olan *baamda-* fiiliyle parelellik sergilemektedir. "Fark etmek, hissetmek" anlamlarını nitelendirdiği durumlarda *bayka-* fiili, isteğe bağlı olmayan, sonluluk içeren, anlık ve pasif fiildir.

Bir tünörüp algan soŋ, oŋoy menen cazılbasın <u>baykap kalgan</u> Tügöl, Sapardı özünö çakırıp aldı. "Bir gücendikten sonra, kolaylıkla yüz vermeyeceğini hisseden Tügöl, Saparı kendine çağırdı" (KTS 24).

Bacaktap süylöp turgan Samtırkan <u>baykay koydu</u>. "Gülüp kunuşmakta olan Samtırkan fark etti" (KTS 77).

"İzlemek, dikkatle bakmak" anlamları nitelendirdiği durumlarda ise, istemlilik, süreklilik içeren aktif bir fiil konumundadır.

Baykap körüp montacdarın maktaşat. "Dikkatle izleyip, montajlarını övdüler" (KTS 78).

Bir nesnenin, olayın veya bir hareketliliğin algılanması görme ve diğer duyuların yardımıyla gerçekleştiği niteleyen *bayka-* fiilinin kullanım alanı belli bir ölçüde görsel duyu fiillerin de sınırlarıyla da örtüşmektedir. Örneğin:

(1) bir nesnenin görünür yerde olduğunu fark etmek:

Sumkanın stoldun aldında turganın <u>baykadı</u>. "Çantanın masanın altında olduğunu fark etti."

(2) çevredeki olayların görsel yollardan algılanması:

Köçö boyundagı çoŋ bayterektin tübündö türgan eldi baykadı. "Sokak kenarındaki büyük ağacın altında duran insanları fark etti" (KTS 79).

Bayka- fiili duygusallık ve olumsuzluk anlamları içermemektedir.

Alardın karap kalışkanın Andrey emi baykadı. "Onların izlemekte olduğunu Andrey yeni fark etti" (KTS 113).

Kırgız Türkçesindeki çoğu fiiller gibi *bayka-* fiilinin de, hareketliliğin tüm özellikleriyle ifade edilebilmesi amacıya, farklı yardımcı fiillerle birlikte kullanımı mevcuttur. Örneğin: *baykap kal-* "fark etmek, ansızın görmek,", *baykap tur-,* "izlemek, gözlemlemek", *baykay koy-* "tesadüfen fark etmek, anlamak", *baykay cür-* "devamlı izlemek, gözlemek" şekillerinde kullanımları yaygındır. Ayrıca *bayka-* duyu fiilinin temelinde betimlenen olayların zamansal boyutları da çok farklılıklar göstermektedir. Örneğin: *baykay cür-*, *baykap tur-* süreklilik esasları etkendir, *baykap kal-*, *baykay koy-* fiillerinde ise süreç anlıktır.

- ***baykap cür-*** (< bayka- p + cur-)

  Baykap cüröm senin özüŋdü, ak kuuday cumşak münözüŋdü. "Fark ederek izliyorum seni, kuğu gibi yumuşak inceliklerini"

- ***baykap kal-*** (< bayka- p + kal-)

  Al caŋılgandığın baykap kaldı. "O yanıldığını fark etti"

- ***baykap koy-*** (< bayka- p + koy-)

  Neberesinin maşina-düköndün canında turganın körüp, birdemeden ulam tomsorup kalganın baykay koydu Momun. "Torununun seyyar satıcının dükkân arabasının yanında durduğunu gördü ve onun nedense umutsuz bir duruma düştüğünü fark etti".

- ***baykap tur***- (< bayka- p + tur-)

  Caak eti bılbırak, denesi boş abışkanın keypinen küyüttün belgisi açık ele baykalıp turat. "Çenesi düşüp, bünyesi yıpranan ihtiyarın yüzünden acının işareti fark ediliyordu " (KTS 131).

Bayka- fiilinin -ba olumsuzluk ekiyle birlikte *baykaba*- şeklinde olumsuz fiil hükmünde de kullanılmaktadır.

Baykabadınarbı, keçee coldo çıkdıktı aytıp kıçıgına tiydim. "Fark etmediniz mi, dün yolda gerçeği söyleyip, sinirine dokundum" (KTFS 213). Ança mınçanı köp baykaday cürö berçü. "Ufak tefek şeyleri fark etmezdi".

Sez- I. Duyularımızın yardımıyla bir şeyleri fark etmek, hissetmek, sezmek.

Dabıştı sezet "Sesi fark etti". *Isık suuktu sezet* "Sıcağı soğuğu hissetmek" (KTS 525)

Sez- fiili haretketlilik anlamına göre pasif bir duyu fiilidir. Algılayıcı duyuların vasıtasıyla çevresindeki hareketliliği idrak etmektedir. Örneğin:

Kulagım, cürögüm, akılım menen poezddin ıraktan kele catkanın tamanım menen tamdın astı biliner-bilinbes solkuldaganınan sezip cattım. "Kulağım, yüreğim, aklımla trenin uzaktan gelmekte olduğunu, evin tabanından gelen belli belirsiz titreşimden hissediyordum" (ÇA II: 285).

Sez- fiili genellikle isteğe bağlılık göstermeksizin gerçekleşmektedir. Dolayısıyla *sez*- fiili isteme bağlılık göstermeyen ve sonluluk içeren duy fiilidir.

Ünündö kısıngandık bar, birok kermek kakşıgı da sezildi "Sesinden bir az çekingenlik belli olsa da, sözlerinden ekşi bir paylama hissedildi" (ÇA II: 317).

Sez- fiilinin anlamsal boyutu anlıktır. Ancak *cür-*, *otur-* gibi yardımci fiillerle dizimlendikleri zaman süreklilik söz konusudur ve sonluluk içermemektedir.

Atası canında catkanın, eköö een talaada tünöp kalışkanın, azır közün açsa köktön uçup turgan cıldızdardı körörün al tuyuk sezip cattı... "Babasının yanında yattığını, ikisinin ıssız bir ovada tünekliklerini, şimdi gözlerini açarsa, gökte uçuşan yıldızları göreceğini, o hissediyordu… " (ÇA II 148).

Sez- fiili çok yaygın kullanım alanına da sahiptir ve anlam genişlemeleri açısından da esnektir:

- "anlamak"

  Mambetkul öz ayıbın sezer menen Salık dosu menen caraşkısı keldi (Kaimov) "Mambetkul kendi suçunu anlar anlamaz, Salık ile barışmak istedi" (KTS 525).

- "fark etmek"

  Enesi Cıldızkandı karap, anın türün baykadı. Eç kanday kapalıktın şegin sezgen cok (Baytemirov) "Annesi Cıldızkan'ın yüzüne bakarak, onun durumunu inceledi. Üzüntüden hiçbir eser olmadığını fark etti" (KTS 525)

- "bilmek"

  Özüŋdü er sezseŋ, biröönü şer sez "Kendini er bilirsen, başkasını arslan bil" (AS). *Mınday kadamı menen Türkiya NATOdogu uyumdaşı AKŞga moyun tolgop, özdörü dercava*

sezişken bir katar "vaşingtonçul"evropalık mamleketterden ayırmalanıp, öz ayıbınözü sokkon,öz aldınça regionaldık dercava ekendigin iş cüzündö dalildey aldı. "Bu adımıyla Türkiye NATO'daki müfettiki ABD'ye uymadan, kendilerini büyük güç olarak bilen bazı "washintongcu" Avrupa ülkelerinden farklı olarak, kendi başına bölgesel güce sahip bir ülke olduğunu kanıtladı" http://news.org.kg/kitep/ educate/swilqm.htm

- "etkilenmek"

  Kara-Baltadagı avtoremonttoçu zavod düynölük krizisti con terisi menen sezüüdö "Kara Balta'daki araba tamiri fabrikası dünyada yaşanan krizden çok etkilenmektedir" (http://kg.zaman.com.kg/load=detay&link=1094)

- "görmek, yaşamak"

  *"Cut" bolgonun biz malçılar gana sezbesek mamleket cana koomçuluk sezgen da cok "*Yokluk*"* yüzünü sadece biz çobanlar gördük, devlet ve halk yaşamadı (www.nssr-central-asiya/newspaper/Ayil Ajary 2.pdf)

- "düşünmek"

  Özüŋdü nastrenyam beş dep sez "Kendini moralim çok yüksek diye düşün" *(*apendi.akipress.org/archive/index)

- "gibi görünmek"

  Colooçular ulam cakındagan sayın alardı izderi cerge dana tüşüp, özdörü bir-eki kadam şiltese, alkaktın sırtına attap, uşundan arı ketip kalçuday sezilet (ÇA I: 196). "Yolcular yaklaştıkça, onların izleri yerde daha belirgin olup, kendileri de daha bir iki adım atsalar, çizgiden dışarı adım atıp, buradan geçip gidecek gibi sezilmektedir".

Tuy-, 1. “hissetmek, farkına varmak, anlamak”.

Aŋgıça artımdan cakındap keleatkanıŋardı tuydum (“Ala-Too”) “O sırada arkamdan yaklaşmakta olduğunu hissettim”.

2. “algılamak, belli bir uyartıyı duymak, sezmek (KTS 617).

Ayaldın sezimi anın adaşpaganın tuyundu. “Kadının hisleri onun yolunu kaybetmediğini sezdi” (ÇA I: 82).

Tuy- fiilinin diğer eş anlamlılarından farklılığı “izlemek” ve “dikkatle bakmak” gibi anlamlarda kullanumı rastlanmamaktadır. *Tuy*- fiili hareketlilik anlamı bakımından pasif fiildir. İsteklilik, hedeflilik, duygusallık, olumsuzluk anlamları açısından etken değildir. Algının zamansal boyutuna göre sonluluk anlamına sahiptir.

Kandaydır bir caysız söz bar ekenin Tanabay tuydu, birok Ibrayımdın kelgen cumuşunan daana bile albadı. “Kötü bir konunun söz konusu olacağını Tanabay hissetti, ancak İbrahim’in neden geldiğini tam bilemedi” (ÇA I: 89).

Metinsel sıklığı açısından da *baamda*-, *bayka*- fiillerine göre az kullanım alanına sahiptir.

Tablo 21. Sezgi duyu fiillerinin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Hedeflilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
						Pasif	Aktif	Zihinsel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
baamda-	±	-	-	-	-	+		+	+			+			+
baamdap kara-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+
bayka-	±	-	-	-	-	+		+	+			+			+
baykap cür-	+	+	+	-	-		+	+	-			+			+
baykap koy-	±	-	-	-	-	+		+	+			+			+
sez-	±	-	-	-	-	+		+	+			+			+
Sezip cat-	±	+	+	-	-		+	+	-			+			+

2.2.2. **Kırgız Türkçesinde Vücut Durum Duyu Fiilleri**

Durum duyularının alıcıları organizmayı duruş halinden, kendi bölüm ve organlarının durumundan, hareket veya hareketsizlik halinden ve bedenin yer içindeki durumundan haberdar eder (Koptagel-İlal 1991: 22). Bu hareketlilikler durum duyu fiilleri vasıtasıyla ifade edilmektedir. Bu bölümde kendi bünyekideki hareketliliği temsil eden farklı fiil gruplarını ele alacağız.

Kırgız Türkçesinde bünyemizde sezilen ağrı duyumlarını ifade eden duyu fiilleri mevcuttur. Bu grubun çekirdek fiili ooruu "ağrımak" fiilidir.

Parmağımdın uçu abdan ootup catat. "Parmağımın ucu çok çok acıyor".

Vücut durum duyu fiilleri de anlamsal özellikleri açısından paralellik sergilemektdir. Bu fiiller şuurla kotrol edilmeyen ve özel çaba içermeyen algılayı temel almaktadır ve pasif bir hareketlilik içermektedir. Zamansal boyutları değişkendir, özellikle yardımcı fiillerle kullanımlarından süreklilik içerir ve sonlukluk içermez. Ancak anlık duyu fiilleri, sonluluk içermektedir. Vücut durum duyu fiillerinde temaslılık zihinseldir. Genellikle ağrı duyumlarının şiddetine göre olumsuzluk içerir.

Ayrıca bünyemizdeki ağrı duyumlarının, psikolojimizi etkilediği durumları içerdiği de gözlemlenmektedir ve bu da duygusallık anlamını ortaya çıkarmaktadır. Kırgız Türkçesi sözlüklerinden tespit ettiğimiz şiddet içeren dokunma duyu fiilleri ve örnekleri şunlardır:

Açış-, yanık acısına benzer bir acının etkisini duyu organlarımızın hissetmesi, yanmak.

> *Dinardın közdörünün kıçıktarı açışıp, karekterin çaş çaydı* (Sıdıkbekov). "Dinar'ın gözlerinin kenarları yanıp, gözleri sulandı" (KTS 116) *Açış-* süreklilik içeren pasif duyu fiilidir. *Kolum stoldun kırına tiyip açışıp ketti*. "Elim masanın kenarın çarpıp, acıdı".

Bu cümledeki yardımcı fiille kullanımında ise, hareketlilik anlık ve sonluluk da içermektedir.

Sızda-, şiddetli bir acı hissetmek, sızlamak.

> *Ene öydö boloyun degende beli sızdap ketti* (Baytemirov) "Ana yukarı kalkmaya çalışırken beli çok acıdı" (KTS 557)

Tızılda-, sızlamak (Örneğin: acıdığında, çok üşüdüğünde vs.).

Ayaz küüsün çalat: bet çımırap, kulak tızıldayt (Kaimov) "Soğuk estirir: yüz soğuktan üşüyüp kızarıp, kulak sızlıyordu" (KTS 635)

Çımıra-, bir şeyden etkilendiği zaman yüzde veya bünyenin diğer bölgelerine yaşanan hareketlilik, karıncalanmak.

Çarçagan buttarı çımırap, canı cırgap baratat (Baytemirov) "Yorulmuş ayakları karıncalanıp, bünyesi rahatlığa dalıyordu". *Stoldu bek çapkandıktan tız-tız çımıray tüşkön alakanı bir azdan kiyin ısıy baştadı* (Sıdıkbekov). "Masaya sert vurduğundan uyuşan avcu, çok geçmeden ısınmaya başladı" (KTS 716).

Ooru-, 1. acımak, sızlamak, dayanması güç bir acı hissetmek.

Bütkön boyum kol tiygizbey, oorup kalıptır. "Tüm vücudum ağrıyor"

2. hastalanmak (KTS 469)

Uyu- "uyuşmak".

Uyugan ceri basılıp, Umaçtay közü açılıp. "Uyuşan yeri düzelip, Gözü dört açılıp" (KTS 655).

Kırgız Türkçesinde anlamca kaynaşmış birleşik fiillerle ifade edilen vücut durum fiillerinin kullanımı da çok yaygındır. Bu tip fiiller genel itibarıyla bazı kaynaklarda her ne kadar tepki fiilleri olarak ele alınsa da, vücudumuzun ruhsal durumundan haberdar eden özelliğinden dolayı, vücut durum fiilleri bölümünde de ele almamızı sağlamaktadır. Ayrıca bu fiiller, bünyemizdeki duyusal bilgilerin algılanmasını temsil eden fiillerdir. Örneğin: *cürögü kısıluu* "yüreği sıkışmak", *azat boyu tik turuu* "korkuya kapılamak". *Cürögüm kısıldı* ifadesinden kalp atışlarının düzensizliği veya kalp sıkıntısı gibi vücut sağlığındaki bir rahatsızlık algıladığını

anlamak mümkündür. *Cürögü kısıluu* deyiminin "çok üzüntü duymak" anlamında metaforik kullanımı da mevcuttur.

Azat boyu tik turuu, "tesadüfen, beklenmedik bir an korkuya kapılmak, çok korkmak, tüm vücudu korku sarmak, titremek" anlamlarında kullanılır.

> *Tigiledin öltüröbüz degenein ugup, azat boyu tik turdu.* "Onların öldüreceğiz dediklerini duyunca, tüm vücudunu korku sardı" (KTFS 23).

Bu anlamca kaynaşmış birleşik fiilde de bünyemizde yaşanan bir hareketlilik nitelenmektedir. Bu fiilin ayrıca *azat boyu dürküröö, azat boyu kaltıldoo, bütkön boyu dürküröö* gibi eş anlamlıları da vardır. Bu fiiller de aynı anlamı ve aynı anlamsal özellikleri taşımaktadır.

Kırgız Türkçesi sözlüklerinden tespit edilen anlamca kaynaşmış diğer vucut durum duyu fiilleri ve örnekleri şunlardır:

- ***Başı aylanuu***, 1."başı dönmek" bir anda başı dönmek, halsizleşmek, kendisini kötü hissetmek.

  > *Çaalıkkanda , baş aylana bergende, Ümüt dagı alga bas deyt şıbırap* (Aalı) "Yorulup, başı dönerken, ümit ona ilerle diye fısıldar "

  2."bir işi yaparken, bir konuyu çözümlerken vs. çok düşünmek, bunalmak, karar verememek.

  > *Mınday kabardı ukkandan beri Kümüştün başı aylandı.* (KTFS 53) "O haberi duyduktan bu yana, Kümüş'ün kafası karıştı"

- \\ ***Başı maŋ boluu***,

  > *Alima ecenin başı maŋ boldu* (Abdukarimov) "Alima ablanın kafası karıştı". (KTFS 53)

- ***Başı sınuu***, "çok şiddetli bir şekilde başı ağrımak, dayanılması güç baş ağrısı çekmek "

  > Başım sınıp turat. "Başım çok ağrıyor" (KTFS 59).

- ***Canı közünö körünüü***, 1.“canı boğazına gelmek”, çok acı duymak, vücudun bir yeri şiddetli bir şekilde ağrımak, ağrıya dayanmakta zorlanmak, canı yanmak.

  Caandan uukkan koy-eçkiler Kanıbekti tebelep say-söögün sızdatıp, canı közünö körünüp cattı (Cantöşev). “Yağmurdan etkilenip koşuşturan koyun ve keçiler Kanıbek’i ezip geçip, canını okuttu, Kanıbek’in canı boğazına geldi”. *Kalmurattın cürok-booru mıkçılıp canı közünö körünö kalıp catkanday boldu* (Abdukarimov). “Kalmurat’ın kalbi sıkışıp, canı ağzına geliyor gibiydi” (KTFS 91)

  2. “çok korkmak, yüreği ağzına gelmek.

  Aşuular ulam cakındagap, Karaçaldın canı közünö körünö baştadı.(Cantöşev). “Geçide yaklaştıkça, Karaçal’ın yüreği ağzına gelmeye başladı ” (KTFS 91).

- \\ ***Közünö canı körünüü***,

  Semetey suuga çömülüp, Közünö canı körünüp.(“Semetey”). “Semetey suya batıp, yüreği ağzına geldi”(KTFS 91).

- ***Közü ala çakmak boluu,*** veya ***közü tunaruu***, “gözü kararmak”, gözü dönmek, bulanık görmek, bayılacak gibi olmak.

  Közüm ala çakmak bolup, bir kişi eki kişi, eki kişi on kişi bolup göründü. (“Ala-Too”). “Gözlerim kararıp, bir kişi iki, iki kişi on kişi gibi göründü” 2. Çok sarhoş olmak. (KTFS 171).

- ***Közü karaŋgıloo***, “gözü kararmak” baş dönmesi veya hafif baygınlık nedeniyle iyi görememek, bulanık görmek, görme duyusu kötüleşmek.

  Alım ketip,közüm karaŋgılap baratat. (Abdukaimov). “Gücüm tükenip, gözlerim kararmaya başladı” 2. Fenalaşmak, bayılmaya başlamak. *Közü karaŋgılap, at calın mıkçıp, tiştenip cıgılboogo tırıştı* (Osmonaliev) “Gözü kararıp, at yelesini tutup, sarılıp düşmemeye çalıştı” (KTFS 173)

- ***Köŋülü karaŋgıloo***, “gözü kararmak”, hastalıktan halsiz düşmek, başı dönmek.

  Toktoguldun köŋülü karaŋgılap, es-üçün bilbey kaldı (Aalı) .“Toktogul’un gözleri kararıp, bayıldı”. (KTFS 185)

- ***Özün koyorgo cer tappoo***, "vücudunun bir yerinin acısından dolayı çok acı çekmek, kıvranmak".

  Aynagüldün içi oorup, özün koyorgo cer tappay, kurgan kızdın çıypıyı çıkanda, üydökülör konoktu unutup koyuştu. ("Ala-Too"). "Aynagül'ün karnı ağrıyıp, kıvranıp, sancısı artınca, evdekiler misafiri unuttular. (KTFS 239)

Tablo 22. Vücut durum duyu fiillerinin anlamsal özellikleri

Fiiller	İsteklilik	Süreklilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Temaslılık	Sonluluk	Güvenilirlik			Tanıtsallık		
					Pasif	Aktif	Zihinsel		Aktarımsal	Çıkarımsal	Edinimsel	Öğrenimsel	Tahminsel	Katılımsal
açış-	-	+	±	+	+		+	±			+			+
sızda-	-	±	±	+	+		+	±			+			+
tızılda-	-	±	±	+	+		+	±			+			+
ooru-		±	±	+	+		+	±			+			+
uyu-	-	±	±	+	+		+	±			+			+
Azat boyu tik tur-	-	-	+	+	+		+	-			+			+
Közü karŋgıla-	-	±	±	±	+		+	±			+			+

III. BÖLÜM KIRGIZ TÜRKÇESİNDE ANLAMLARI VE ANLAM İLİŞKİLERİ AÇISINDAN DUYU FİİLLERİ

3.1 Anlam ve Anlam Olayları

Anlam (meaning), anlambilimin temelini oluşturan terimdir. Bu terim hakkında birçok düşünür ve dil bilimi uzmanlar tarafından yapılan sayısız yaklaşımlar vardır. Bizim inceleme konumuza yakın ve ışık tutabilecek yorumlar yapısal anlambilim ve mantıksal anlambilim yaklaşımlarıdır. İnsan zihin gücünü ön planda tutan idrak anlambilimsel yaklaşımla, Gädenfors'a göre "anlam, muhtemel dünyalarda gerçek olmayan şartları zihnî modelde kavramlaştırmadır" (Erdem 2003: 3). Saussure ve onun bakış açısını izleyen yapısalcı anlambilimciler ise bir kelimenin anlamının, dilde diğer kelimelerle ortaya çıktığını ifade etmişler. Bunlar dilin belli bir dönemdeki dizgesini oluşan öğeler arasındaki ilişkilere öncelik vererek, sözcüklerin anlamlarını oluşturan öğeler arasındaki ayırıcı özellikleri saptamaya, bunlar arasındaki ilişkileri belirlemeye çalışmışlardır (Kıran 2002: 240).

Anlam ilişkileri dilin var oluşumundan bu yana, tüm dillerde oluşa gelen bir doğal bir oluşumdur. Belli bir dilin söz varlığındaki kelimeler arasında karşılıklı ilişkiler insanların düşünsel etkinliğinin sayesinde gelişebilir ve aklımızın gücüyle yönlendirilebilir. Özellikle de yeni kelimelerin yeni anlamlar kazanmasında veya kelimelerin kullanıma bağlı olarak yeni anlamlarda kullanılmasında bireylerin algılama ve anlamlama süreçlerinin önemi büyüktür. Fransız anlambilimci Tamba-Mecz dilsel anlamlamanın iki temel özelliğini belirlemiştir: "bir yanda "anlama ilişkin dilsel deneyim"in ve bunun "örnekçe"sinin üstlendiği görev ve öte yandan "anlambilimsel tümleme süreçlerinin" rolü. Bunların bir arada işlev görmesi, anlamlı biçimlerin özerkliliğini, "dizge" ve "kullanım" içindeki gösterilenler arasındaki

bağıntıları belirleyerek, dillerin olanak tanıdığı simgesel ve anlamsal alışverişlerin düzenlenmesiyle aynı anda, bunların öğretilmesi ve belleğe yerleştirilmesini sağlar" (Tamba-Mecz 1988: 61).

Dilsel biçimler ve anlamlar arasındaki ilişkilerin incelenmesinde kelime veya işaretleri tanımlama süreci de önemlidir. Kırgız dilbilimci Ömüraliyeva'nın yaklaşımına göre, psikolojik tanım sürecinin basamakları şu şekildedir: " Birinci basamak, sezmektir. Başka bir değişle, insanoğlunun görmek, duymak, tat almak gibi vs. hisleri sayesinde bilgiler, beyine aktarılır ve belleğe kaydedilir. Bazı tanımlar tekrarlanmanın neticesinde benzerlik veya farklılık duyumlarını verir. Bunun gibi bir çok varlıkları, hareketlilikleri insan hisleriyle algılar ve onları belleğe kaydeder veya algılanan uyaranları analiz eder. Analiz ve çağrışım bağlantıların sonucunda da yeni bir kullanım meydana gelir.

Psikolojik tanımın ikinci basamağı, tanımaktır, bu sezmek sürecinin neticesidir. Bu aşamada insan algılananlar üzerinde yorumlar yapar, karşılaştırır, çeşitli isimleri aynı veya farklı durumlara sokarak değerlendirir, ortak noktaları ve faklılıkları belirler, hatta ortak noktada olanların da bazılarının ayırıcı özelliklerini tespit eder vs.

Tanımın en son aşaması da, anlamlamadır. Bu süreç, sezme, fark etme, hatırlama gibi vs. prosedürlere bağlı olarak gerçekleşen, dış dünyadaki isimlerin, nesnelerin, olguların anlamını, onların arasındaki ortak noktaları veya farklılıkları ortaya koyan düşünme formülüdür. Aynı zamanda anlamlandırma hayat tecrübelerimizin sayesinde, ifadelerin eski anlamlarını netleştirerek, onları geliştirerek yeni anlamları kazandıran süreçtir. Bu sürecin tarihsel boyutu da vardır (yılların tecrübesiyle de yeni anlamlar kazandırılır). Bu anlamlamanın gelişme,

genişleme, anlam değişimleri gibi prosedürleri, dili biçimsel ve anlamsal ve diğer alanlarda hareketliliğe iten en önemli etkendir" (Ömüraliyeva 2001: 13). Bu tür etkenler, bir yandan bir dilin değişmez anlam öğelerini tanımlarken, diğer yandan da dil mekanizmasını harekete geçirmektedir ve bazen de dilin mevcut söz varlığındaki sözcüklerin yeni anlamlar kazanmasına veya anlam kaymalarına yol açmaktadır. Bunun dışında sözcüğün anlamsal evrimini çok karmaşık boyutlara da götürür. Temel anlam olarak işlev gören bir sözcük, zamanla yan anlam sözcüğü boyutuna dönüşebilir, veya bunun tersi bir durum da söz konusudur. Yani yan anlamda yer alan sözcükler temel anlama doğru değişim gösterebilir. Hatta bazı sözcükler zamanla tamamen kullanılmaz duruma gelir.

Bir kelimeye yüklediğimiz değişik anlamlar, bazen anlamın kodlanma derecelerine de bağlıdır. Anlam farklılıklarının kaynaklarından birinin kodlama olduğuna değinen Filizok (2001), çalışmasında Todorov'un dilbilimsel, kültürel, ferdî olmak üzere üç anlam kodlama derecesi belirttiğini dile getirmiştir: "Baykuş" kelimesinin dilbilimsel kodlaması, lügatteki anlamına denktir. "Baykuş" kelimesi, ayrıca halk inançlarına göre uğursuzluğu ifade eder. Bu çağrışımı, kültürel kodlamadır. Bunlardan ayrı olarak bir kişiye şahsî çağrışımlarına bağlı olarak "baykuş" kelimesi oturduğu eski evi hatırlatabilir. Bu ferdî bir kodlamadır (Filizok 2001: 103).

Anlam ve anlam ilişkileri çerçevesini sınırlandırmak veya belli bir sözcük ve sözcük birimlerinin türlerini belirlemek oldukça zordur. Örneğin: "*göz*" kelimesinin ilk anlamı "görme organı" olarak bilinmektedir. Bu kelimenin temel anlamının dışında günümüzde değişik anlamlarda kullanıldığını, türemiş ve değimleşmiş sözcük birimlerine temel olduğunu görmek mümkündür: gözlük, gözlükçü, görmek,

gözden geçirmek, göz kamaştırmak, gözden düşmek, göz koymak, göz dikmek, göz ardı etmek, gözden gönülden çıkarmak, gözüne çarpmak, gözüne ilişmek, gözünü alamamak, gözünü ayırmamak, gözünü dikmek, gözcü, gözdağı, göz dişi, göz demiri, göz ağrısı, vs. Bu örnekler "göz" kelimesinin çerçevesinde genişleyen anlamlar olmasına rağmen, zaman zaman birbirleriyle yakın anlamları veya birbirlerine uzak düşen anlamları taşımaktadır. Mesela göz koymak, göz dikmek belli bir ölçüde eşanlamlıdır, aynı zamanda gözden gönülden çıkarmak, göz ardı etmek gibi deyimlere zıt anlamlıdır.

3.2 **Anlam Türlerine Göre Duyu Fiilleri**

Bu bölümde de sözcüksel anlambilim temelinde duyu fiillerinin bağlılık gösterdiği anlam türleri ele alınacaktır. Ancak duyu fiillerinin anlam türlerine girmeden önce, her bir alt bölümün konusuna uygun olarak seçtiğimiz ve sınıflandırdığımız anlam türlerinin kısaca tanımlamalarına ve değerlendirmelerine yer verilecektir.

Belli bir dilin sözvarlığının anlamsal özelliklerini ve çeşitliliğini belirlerken çoğu araştırmlar, temel anlam, yan anlam, mecazi anlam, metin anlam gibi vs. anlam türlerine değinmişlerdir.

Bu çalışmamızda edindiğimiz bilgilerin çerçevesinde duyu fiillerindeki anlam türlerini şu iki ana başlık altında inceleyeceğiz: esas anlamlı duyu fiilleri ve mecazi anlamlı duyu fiiller.

3.2.1 Esas Anlamlı Duyu Fiiller

Belli bir dilde yer alan sözcüklerin çoğunlukla temel anlamı ve anlatımda gerçekleştirdiği işlevlerine göre yan anlamları vardır. Bu çalışmada esas anlamlı sözcükler olarak, temel anlamlı ve anlamı değiştiren ve kalıcı anlam kazandıran yapım eklerinin kelime hazinemize kazandırdığı yan anlamlı sözcükler ele alınacaktır.

Anlambilim kitaplarında çok çeşitli anlam türleri üzerinde durulmuştur ve birçok dilbilimci tarafından da temel anlam ve yan anlam konuları da farklı yorumlanmıştır. Doğan Günay *Sözcükbilimine Giriş* adlı yapıtında düz anlam ve yan anlam terimleriyle andığı temel ve yan anlam terimlerini şöyle açıklar: "Bir sözcedeki anlam oluşumu açısından sözcüklerle ilgili iki tür anlamdan söz edebiliriz: düz anlam ve yan anlam. Düz anlam bir sözcüğün birinci anlamıdır, sözlükteki tanımıdır. Düz anlam, bir dilsel gösterge ile göstergesi arasındaki ilişkidir. Yan anlam ise, bir sözcüğün sürekli anlamsal öğelerine ya da düz anlamına, kullanım sırasında katılan ve alıcıların tümünce algılanmayan (ya da aynı biçimde algılanmayan), ikincil kavramlara, imgelere, öznel izlenimlere vb. ilişkin olan duygusal, coşkusal ikincil anlamdır. Yan anlam, bir sözcükle ilgili çağrışımsal değerleri ve değişebilir anlamları belirtir. Yan anlam, belli bir durum içinde, sözcüğe yüklenen özel değeri belirtir" (Günay 2007: 69).

Temel anlam teriminin "hakikî" anlam terimiyle eş anlamlı olduğunu, yan anlam teriminin de "mecazi anlam" teriminden daha geniş bir kavram olduğunu belirten Filizok, bu terimleri şu şekilde değerlendirmiştir:

"Anlambilimde temel anlam, bir dil işaretini gözlenebilir dünyanın bir nesne sınıfıyla birleştiren ilişki olarak tanımlanmaktadır. Bu işaret, dilin kullanımında işaret

ettiği nesne sınıfını zihinde canlandırma gücüne sahiptir. Çınar kelimesi (işareti) çınar olarak düşünülen bütün bir özdeş nesneler sınıfını gösterebilir.

Yan anlam, bir kelimenin temel anlamı yanında ifade ettiği ikinci derecedeki anlamlardır. Kelimenin fertlere, gruplara, bağlama yani kullanım yerine ve zamanına göre değişen ikinci dereceden, duygusal, ilhama bağlı anlamlarıdır...

Kelimelerin yan anlam kazanmasının temel olarak dört sebebi vardır: İnsanın psikolojik yapısı, hayâl etme yeteneği; sosyal çevre; ferdî yaşantılar; kelimeler ve cümleler arası ilişkilerdir" (Filizok 2001: 130).

Bu değerlendirmelere göre, sözcüğün temel ve yan anlam ölmak üzere iki anlamı vardır. Temel anlam basit tanımıyla bir ifadenin ilk akla gelen anlamıdır. Bu temel anlam dışındaki tüm anlamlar yan anlam olarak ele alınır. Bu sınıflandırmaya yakın görüşteki diğer bir anlambilimci Doğan Aksan da, temel anlamı bir göstergenin belli bir dönemde insan zihninde canlandırdığı kavram olarak almaktadır ve bu temel anlam dışındaki anlamları yan anlam olarak geniş bir çerçeve içinde bir araya getirmek yanlış olmayacağını ileri sürmüştür (Aksan 1999: 50-60)

Genel itibarıyla bu görüşlere yani, sözcüğün temel iki anlamının olduğuna katılmak mümkündür. Ancak, burada belirtilmesi gereken bir nokta daha vardır. Bu yapım eklerinin kelime kök ya da gövdelerine gelerek kökün ve gövdenin anlamına yakın anlamlar oluşturması gerçeğidir. Bu yolla kazınılan kelimeleri anlamları çoğu zaman anlam türleri açısından değerlendirmelerin kapsam alanına alınmamıştır. Biz bu tür sözcüklerin temel anlamlı sözcüklerin bir türü olarak ele alınması görüşündeyiz. Dolayısıyla bu çalışmamızda *bakın-*, *görün-* gibi yapım eklerlerini alan türemiş duyu fiilleri de temel anlamlı duyu fiilleri başlığı altında inceleyeceğiz.

Kırgız Türkçesindeki temel anlamlı duyu fiiller şu şekilde sıralanabilir:

Temel anlamlı görsel duyu fiilleri:

Akmala,- 'uzaktan bakmak, gözetlemek'; *akşıy*,- 'nefretle bakmak'; *akıraŋda*-, nefretle bakmak, sevmediğini belirterek bakmak, bakışlarıyla sevmediğini belirtmek; *baamda*-, fark etmek, dikkat etmek; *bakıray*-, şaşkınlıkla bakmak, canlı bakışlarla veya gözünü dört açarak bakmak; *bayka*-, takip etmek, gözetmek; dikkat etmek; ihtiyatlı davranmak; *kara*-, bakmak, her yandan bakmak, dikkat etmek, birisine bakmak, gözlemek; *közömöldö*-, gözetlemek, takip etmek; *kör*-, görmek; *körgöz*-, göstermek, bildirmek, sezdirmek; *körsöt-,* göstermek, bildirmek, sezdirmek; *mara*-, bakmak, dikkatle devamlı bir şekilde bakmak, cesur (ezip geçecek gibi) bir bakış açısıyla bakmak; *tikte*-, birini veya bir şeyi bakmak, hiç göz kırmadan bakmak vd.

Temel anlamlı işitme duyu fiilleri:

Kaŋırışta-, cazdım uguu düşük bir seviyede ses almak, iyi duyamamak *uk*-, *tıŋşa* "dinle", *eşit*- "dinle"*tıŋşa*-, çok dikkatli dinlemek, iyice işitmek için kulak vermek vd.

Temel anlamlı tat alma duyu fiilleri:

Daamdan-, tadını almak, tadına bakmak, tadı gelmek; *cala*-, yalamak, dilini sürmek, diliyle bir şeylerin tadına bakmak veya yalamak; *calmala-,* ağızla veya dille yalamak, yalayıp yutmak; *iç*-, içmek; *naardaş*-, birlikte yemek yemek, karın doyurmak; *sor*-, "emmek" dil ve dudakların yardımıyla bir şeyi içine çekmek, kuvvetlice emmek, somurmak; *tatı* -, "tadı gelmek, tatlanmak; *tat*-, 1. dille tadına bakmak. 2. yemek, içmek, denemek; *toy*-, yemek v.s iyecek, içeceklerle karnını doyurma, açlığı gidermek, yeterince yemek, içmek vd.

Temel anlamlı koku alma duyu fiilleri:

Aŋkı-, hoş bir koku kokmak; *buruksu*-, kokmak, keskin bir koku kokmak, güzel kokmak; *burulda*-, bir nersenin kokusu gelmek, güzel kokmak; bıksı-, kokuşmak, kötü koku çıkarmak; *cıtta*-, 1.burunla nefesi içe çekerek, bir nersenin kokusunu algılamak 2. öperek şefkatle koklamak; *iske*-, koklamak; *koŋursu*-, fena kokmak, yanık kokusu gelmek; *sası*-, bunaltıcı ağır ve pis kokmak, çürük kokmak vd.

Temel anlamlı dokunma duyu fiilleri:

Culmala-, çeşitli yerlerden elleriyle tutarak çekmek (yolmak), bir yerlerinden tutarak çekiştirmek, silkelemek; *kabırgala*-, kaburga kemiklerinin üzerine dokunmak, el sürmek; *karma*-, bir şeyleri elle tutmak, elde bulundurmak, ele almak; *il*-, hızla eline alıp götürmek, çeviklıkle almak; *sıypala*-, el gezdirerek dokunmak, el sürmek; *sıla*-, elle hafifçe dokunmak, hafifçe temas etmek, okşamak vd.

Temel anlamlı birleşik duyu fiilleri:

Bayka-, fark etmek, sezmek, *sez*- duyularımızın yardımıyla bir şeyleri fark etmek, hissetmek, sezmek; *tuy*-, 1. hissetmek, farkına varmak, anlamak 2. algılamak, belli bir uyartıyı duymak; *açış*- yanık sına benzer bir nın etkisini duyu organlarımızın yardımıyla hissetmek; *sızda*- şiddetli hissetmek, sızlamak; *çımıra*-, bir şeyden etkilendiği zaman yüzde veya bünyenin diğer bölgelerine yaşanan hareketlilik; *titre*- ‘titremek’ *tızılda*- sızlamak vd.

3.2.2 Mecazi Anlamlı Duyu Fiilleri

Temel anlam, söz varlığının anlamsal çeşitliliğinin sadece bir tür olduğu bir önceki bölümden anlaşılmaktadır. Bu temel anlamın üzerinde gelişen diğer anlam olguları veya yeni anlamlar yan anlamları oluşturmaktadır. Bir kelime farklı bir anlamda kullanıldığında mecazî anlamı oluşturmaktadır. Bu tür anlamlar sözcüğün çağrışım ilişkilerine dayalı olarak gerçekleşmektedir. Örneğin: *tuz* "kokusuz, suda eriyen yiyeceklerde kullanılan maddedir", *tat-* "yemek yeme, tadına bakmak" anlamlarındaki bir eylemdir. Tuz sözcüğü mecazi anlam kazanarak bir söz diziminde yer almaktadır ve "yemek yeme, tadına bakmak, misafir olmak" anlamlarına gelen *tuz tatuu* deyimini oluşturmaktadır. Duyu fiillerinde *daam tatuu, közgö uruu*, *közünö çaldıguu*, *köz cügürtüü*, *kulak saluu*, *kulak türü, özök calgoo* gibi deyimleşmiş fiiller de mevcuttur.

Bir dilin kelime haznesinin genişlemesinde ve çok anlamlılığın oluşumunda mecazi anlamlı sözcüklerin de önemi büyüktür. Anlam genişlemelerinin bir çeşit yollarını oluşturan metonimi ve metafor sözcükleri de bu tür özelliğe sahiptir ve mecazi anlamlı kelimelerin de iki önemli türünü oluşturmaktadır.

3.2.2.1 Duyu Fiillerinde Metaforlar

Eski retorik çalışmalarından beri ele alınan bu terim en çok dilbilimciler ve mantık bilimciler tarafından çok sık ele alınan alanlar arası bir kavramdır. Metaforlar hakkında yapılmış çalışmaları giriş bölümünde özetleyen Melek Erdem, *Türkmen Türkçesinde Metaforlar* adlı çalışmasında metafor kavramını detaylı bir şekilde ele almıştır:

"Metafor idrak biliminde bir konuşma figürü olduğu gibi, zihnî süreç olarak da kabul edilir. Bir kavram alanından bir kavramın (model veya şemanın) diğer bir alandan bir kavram üzerinde haritasının çıkarılması sürecidir" (Erdem 2003:20). Erdem, Persson'in metaforların çok anlamlılığın yaratılmasında ciddî öneme sahip olduğu görüşünü belirterek, Levinson'un metaforla ilgili yaklaşımları değerlendirdiği tasnifini şu şekilde vermiştir (2003: 20):

(1) Karşılaştırmalı teori: Metaforlar, benzerliğin silinmiş veya gizlenmiş hükümleri ile benzerdir. Türkçe için düşünürsek benzetme edatının, benzetme yönünün ve kendisine benzeyenin kaldırılması, gizlenmesi veya silinmiş olması neticesi metafor olarak düşünülür.

(2) Etkileme (interaction) teorisi: Metaforlar, bir metaforik ifadenin (veya odağın) bir başka gerçek ifade (veya çerçeve) içine gömülmüş olduğu linguistik ifadelerin özel kullanımlarıdır, bir şekilde "odak"ın anlamı "çerçeve"nin anlamı ile birbirini etkiler ve değişir".

Metafor terimini deyim aktarması olarak Doğan Aksan'a göre, "deyim aktarması sözcüğün dile getirdiği kavramla, onun gösterilen'iyla bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak sözcüğü o kavrama aktarma olayıdır" (Aksan 2007: 183)

Kırgız Türkçesinde metaforlar ile ilgili yapılan kapsamlı çalışma A.Saparbaev'e aittir. Metaforik kavramları çok anlamlılık başlığı altında mecazî anlamların bir türü olarak ele alan Saparbaev, metaforları sözcük anlamlarının genişlemesinin, gelişmesinin yani çok anlamlılığın yaratılmasının bir çeşit yolunu oluşturduğunu ve aynı zamanda metaforların dilde mecazî anlamları da

yarattıklarını belirmiştir (Saparbaev 1997: 51-61). Metaforların insanların, hayvanların ve doğadaki olayların şekli rengi gibi vs. özelliklerinin veya fiilî karakterlerinin benzerliklerinden meydan geldiklerini belirtir. Ayrıca kavramların iç ve dış benzerliklerin temelinde oluşan psikolojik süreçten bahseder ve bu süreç içerisinde belli bir zaman esnasında algılananların, önceden depolanmış bilgi veya etkiler ile karşılaştırılarak yeni anlamların ortaya çıktığını belirtmiştir (Saparbaev 1997: 62). Metaforun sadece dil malzemesi değil, günlük konuşmada ve edebî eserlerde de yaygın kullanılan belirten Ömüralieva'ya göre ise, isimlerin, olayların, eylemlerin dış benzerliklerine ve insan oğlunun düşüncesine, ikinci bir benzer nesnelerle karşılaştırma kabiliyetine göre metaforalar oluşur (Ömüralieva 2001: 31) Örneğin *karek* "göz bebeği", 1.düz anlamda: göz ortasında bulunan siyah nokta. Ama *Kagılayın karekti, aman-esen körömbü* cümlesinde mecazi anlamda kullanıldı ve bu cumlede *karek* 'çocuğu veya çok yakını, çok seven birisi' anlamındadır.

Kırgız Türkçesinde duyu fiillerinde de metaforik kullanımlar yaygındır:

(1) *Capar attanganda, dabışı cok kanatsız uçkan kündün nuru masterskoydun çıgış terezesinen canı ele <u>şıkaalagan</u> ele* "Capar çıkarken, sessiz kanatsız uçan güneşin nuru iş yerinin doğu penceresinden yeni yeni bakmıştı" (KTLF 59).

Bu cümlede "baktı" anlamındaki *şıkaala-* duyu fiili metaforik olarak "güneş nurunun odaya girdiğini" anlatmak için kullanılmıştır. Birkaç örnek daha verelim.

(2) *Cazuuçunun asıl baa döölöttörünün canduu şiresi menen azırkı kündün poeziyası da <u>azıktanıp</u> <u>catkanı</u> talaşsız çındık.* "Yazarın değerli eserlerinin taze şerbeti ile günümüzün lirik eserlerinin de beslenmekte oldukları tartışmasız bir gerçek " (Izaat 7).

(3) *Bügünkü senin baskan kadamıŋa, Büt düynö kubanıçtuu kulak türdü* "Bugün senin attığın adımlara, Bütün dünya kulak verdi".

(4) *Adam balası ötköndögü cetpey kalgandarına üşkürünüp, keyip algandı cakşı köröt* "İnsan oğlu geçmişte elde edemediklerine oflayıp, kederlenmeyi sever" (ÇA II: 75).

(5) *Parijden Lui Aragon kol bulgadı, Bilsin dep büt cer cüzü ündögönü* ."Paris'ten Lui Aragon el sağladı, Bilsin diye tüm dünya seslendi" (Izaat 101).

(6) *Kış kamın cayda körüp adam tügül, Çıçkan da dan taşıyt dep uyasına* "Kışa yazın hazırlık görüp (insan dursun,) sıçan bile tahıl taşır derler yuvasına".

(7) *Aydın küŋürt şoolası karaygan toolordun conun muzdak calayt.* "Ay ışığı karanlık dağların tepesini (hrf. soğuk soğuk yalıyordu) ışıklandırdı (ÇA II: 365).

2.1.2.2. Duyu Fiillerinde Metonimiler

"Mağrupi'nin Şiirlerinde Metonimi" adlı makalesinde, metonimi konusu üzerinde eski retorik incelemelerinden beri durulmuş olduğunu belirten Melek Erdem, metonimi kavramını, "bir kavramın ilgili veya bağlantılı olduğu başka bir kavram vasıtasıyla anlatılması" şeklinde tanımlamıştır (Erdem 2004b: 57).

Metonimi kavramını "ad aktarması" terimiyle ele alan Doğan Aksan'a göre, söz sanatlarından biri olan bu anlam olayı, anlatılmak istenen kavram kullanılmadan, onunla ilgili, ilişkisi bulunan bir başka kavramla dile getirilmesi yoluyla gerçekleşir (Aksan 1998: 69). Metonimi basit tanımıyla, zihni temellere dayalı olarak bir

nesnenin, varlığın niteliğinin veya bir hareketliliğin belli bir niteliğinin ilişkisi olan farklı bir kavramla anlatılmasıdır. Tüm dillerde görülen bu anlam olayı, tüm sözcük türlerinde de rastlanan söz sanatlarındandır.

Duyu fiillerinde bir hareketliliğin özelliğini daha da güçlü ve canlı anlatabilmek amacıyla metonimik yolların kullanımı söz konusudur. Birçok dilde olduğu gibi Kırgız Türkçesindeki duyu fiillerinde de bu tür anlatımlar mevcuttur. Örneğin: "yemek yemek" anlamındaki *tamaktan-* sözcüğünün yerine *kursağın toyguzuu, naar aluu, daam tatuu, tuz tatuu* gibi deyimler kullanılır. "Dinlemek" anlamına gelen *uk-* duyu fiilinin ise *kulak saluu, kulak türü* gibi sözcük birimleriyle anlatımı yaygındır. "Görünmek" anlamına gelen *körün-* eylemini anlatmak için *közgö urunu, közgö çaldıguu* anlam birimciklerini kullanılarak metonimik aktarmadan yararlanılmaktadır.

Kırgız Türkçesindeki duyu fiillerinin çoğunluğunun bu tür metonimik aktarmaları bulunmaktadır:

Baykoo yerine *nazar saluu*

Karoo yerine *köz cügürtüü, köz saluu*

Körünüü yerine *közgö uruu, közünö çaldığuu*

Tamaktanuu yerine *naar aluu, daam sızuu, tuz tatuu*

Uruu yerine *kol tiygizüü* gibi vs. kavramlar çok kullanılmaktadır.

Bazı duyu fiillerinin yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, birden çok aktarmalarla karşılandığı da izlenmektedir. Ayrıca aktarmaların bu türünde daha çok deyim niteliği taşıyan anlam birimciklerinden yararlanıldığı da belirtmemiz gereken noktalardan biridir.

3.3. Anlam İlişkilerine Göre Duyu Fiilleri

Anlambilim çalışmalarında anlam ilişkileri açısından birçok değişik kategoriler mevcuttur. Geleneksel olarak çoğu araştırmlar çokanlamlılık, eşanlamlılık (synonymy), alt anlamlılık (hyponymy), zıt anlamlılık (antonymy) gibi vs. anlam ilişkilerine değinmişlerdir. Örneğin: Palmer "*Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi* " adlı çalışmasında anlam ilişkileri konusunu "Kelime yapısı" bölümünde ele almış ve eşanlamlılık, çokanlamlılık ve eşadlılık, bağdaşmazlık, altanlamlılık, zıtanlamlılık olmak üzere anlam ilişkilerinin 5 kategorisinden bahsetmiştir. Doğan Aksan *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi (Ankara 1999)* adlı çalışmasında çokanlamlılık, eşadlılık, eşanlamlılık, tersanlamlılık gibi alt başlıklar kapsamında anlam ilişkilerinden söz etmiştir. Doğan Günay da *Sözcükbilimine Giriş* adlı eserinde sözcüksel birimler arasındaki anlamsal ilişkileri Saussure'nin görüşlerinden yola çıkarak değerlendirmiştir. Günay'a göre, dilsel birimler arasında bütün-parça ve eşdeğerlilik ya da karşıtlık gibi iki tür ilişki söz konusudur ve bu ilişkilere bağlı olarak altanlamlılık, üstanlamlılık, eşanlamlılık ve karşıt anlamlılık ilişkilerinden söz edilebilir. Bizde bu bölümde, ele aldığımız duyu fiillerinin eşanlamlılık, karşıt anlamlılık ve altanlamlılık olmak üzere üç esas ilişkilerinden söz edeceğiz.

1.3.1. Duyu Fiillerde Eşanlamlılık

Tamba-Mecz'in tanımına göre, "gündelik kullanım içinde, farklı biçimler sunan, ama özdeş ya da benzer anlamı olan ve aynı biçimbilimsel-sözdizimsel konumu paylaşan sözcüklere eşanlamlı sözcükler denir (1988: 95). Sözlük yazarlarına göre pek çok kelime grubunun aynı anlama sahip olduğunu belirten Palmer' e göre, İngilizcedeki eşanlamlılık (synonymy) kelimesi, 'anlamın aynılığı'nı

ifade etmek için kullanılmaktadır (Palmer 2001: 75). Lyons'a göre de, "iki ya da daha çok biçim aynı anlamla çağrıştırılablir (örneğin *saklamak: gizlemek, buyuk: iri*). Bu durumda söz konusu sözcükler eşanlamlıdır" (Lyons 1983: 363).

Dilbilimci Zeynel Kıran'ın tanımıyla, "iki ya da çok sayıda gösterenin bir tek gösterilene göndermede bulunmasına eşanlamlılık denir" (Kıran 2002: 246). Aynı semantik boyutu paylaşan, iki ya da daha çok sözcüklerin aynı kavramı tanımlaması/karşılaması eşanlamlılıktır.

Bütün dillerde görüldüğü gibi söz varlılığın zenginliğini gösteren eşanlamlılık Kırgız Türkçesinde de sık görülen anlam olaylarından biridir. Özellikle fiilleri göz önünden geçirecek olursak, pek çok eş anlamlı duyu fiillerine de rastlamak mümkündür. Çoğu ikili olmak üzere, bir çok sözcük gruplarını oluşturan eşanlamlı duyu fiilleri şunlardır:

(1) *akmala-*, *közömöldö-*.

(2) *akşıy-*, *akıraŋda-*.

(3) *kara-*, *mara-* , *tikte-*.

(4) *uk-* , *tıŋşa-*, *kulak sal-*, *eşit-*, *sözgö konok ber-*, *kulak tür-*.

(5) *cala-*, *calmala-*.

(6) *Ce-*, *naar al-*, *iç-*, *sız-*, *daam sız-*, *tuz tat-*, *tat-*.

(7) *aŋkı-*, *buruksu-*, *burulda-*.

(8) *bıksı-*, *bılcı-*, *bükşü-*, *bılık-*, *sası-*.

(9) *cıtta-*, *iske-*.

(10) *koŋursu-*, *külümçü cıtta*n-.

1.numaradaki *akmala-* ve *közömöldö-* duyu fiilleri "gözetlemek, takip etmek" anlamında aynı anlam alanını paylaşmaktadır. 2.7. ve 9. örneklerde sözcüklerin temel

anlamları anlamsal eşdeğerliğe sahiptirler. 3.örnekteki *kara*-, *tikte*-, *mara*- gibi fiillerin de anlamsal özdeşlik ilişkileri vardır. Ancak Doğan Aksan'ın belirttiği gibi "…her dilde, bu arada Türkçede görülen bir olgu, eşanlamlılar arasında bir yaşam savaşı olduğu, hele tam eşanlamlı niteliği taşıyan öğelerde bunun daha çok gerçekleştiğidir. Dilde ister yerli, ister yabancı kökenli olsun, bu türden eşanlamlılardan birinin zaman içinde silinip unutulduğu görülür." (Doğan 1999:128). 3.örnekteki mara- fiili bu tur unutulmaya yüz tutmuş eşanlamlılardan biridir. Bir zamanlar "bakmak" anlamına gelen *kara*- fiiliyle aynı anlamsal özelikleri taşıyor ve aynı konumu paylaşıyorsa, günümüzde daha çok destanlarda, tarihi eserlerde ve sözlüklerde rastlanır ve yerini de *kara*-, *tikte*- gibi eşanlamlarına bırakmıştır. 4.örnekteki "dinlemek" anlamına gelen *eşit*- fiili de *mara*- fiiliyle aynı konumdadır. Ancak *eşit*- fiilinin son zamanlarda, Türkiye Türkçesinin Kırgızistan'da da yaygın bir şekilde kullanımının etkisiyle, yeniden hayata tutunmaya başlayan sözcüklerden biri olduğu izlenmektedir. Hatta yerli basında da yer almaya başlamıştır. Örneğin:

Kiyin anı Buryatiyadagı bir lagerde kaza boldu dep <u>eşittik</u> "Daha sonra onu Buryatiya'daki bir kampta öldü diye işittik"

6. örnekteki "bir şeyler yemek" anlamına gelen *naar al*- duyu fiili de gittikçe kullanımı azalan sözcüklerden biridir. Aynı eşanlamlı sözcük grubunda bulunan *şam şum et*- duyu fiili de daha çok konuşma dilinde yaygın kullanıma sahiptir. Kırgız Türkçesinde diğer sözcük türlerinde farklı olarak eşanlamlı eylemlerde kullanım alanına, kullanım zamanlarına göre de farlılıklar gösteren durumları gözlemek mümkündür. Örneğin: 6. örnekteki "yemek" anlamına gelen *tuz tat*-: duyu fiili, geçmişte olanı veya gelecekte olacak bir olasılıktan bahsederken daha çok kullanılır:

Üyünö bardım, tuzunu tattım “evine gittim, yemeğini yedim” veya *Bir kün baramın, tutuŋdan tatamın* “bir gün gelirim, yemeğini yerim”.

Ancak bu eylem bulunan zaman içinde yapıldığında daha çok tamak *iç-*, *ce-* gibi diğer eşanlamlıları kullanılmaktadır.

Tamak ceyli. Tamak içip catabız. “Yemek yiyelim, Yemek yiyoruz”.

Diğer örnekler de genel itibariyle eşanlamlı muamelesi görebilen sözcük gruplarını oluşturmaktadır.

Fiil gruplarındaki eşanlamlılıktan söz ederken belirtilmesi gereken konuların biri fiillerin anlam genişlemeleri konusunda çok esnek bir özelliğe sahip olmalarıdır. Dolayısıyla tam eşanlamlı görülen sözcük veya sözcük birimlerinin farklı kullanımlarında farklılıklar göstermesi söz konusudur. Çoğu zaman yaptıkları çağrışımlar bakımından da faklılıklar gösterirler. Dolayısıyla eşanlamlıları tıpatıp aynısı olarak ele almak yanıltıcı yaklaşım olabileceği de dikkate alınması lazımdır. Bu çalışmamızda da daha çok anlamca yakınlık durumları dikkate alınmıştır.

3.2.2. Duyu Fiillerde Karşıt Anlamlılık

Karşıt anlamlılık, anlamları birbirinin karşıtı olan bağdaşmaz sözcükleri temsil eden anlamsal ilşkilerin diğer bir türüdür. Karsıtlıklar ise, bir dilin söz varlığı içinde aynı semantik boyutu paylaşan karşıt anlamlı sözcüklerdir. Örneğin: *ömür* “ömür”: *ölüm* “ölüm”, *ısık* “sıcak”: *suuk* “soğuk”, *cakşılık* “iyilik”: *camandık* “kötülük”. Bu karşıtlık çiftleri her ne kadar birbirine ters bir anlam içeriyor olsalar da, aynı zamanda ortak bir semantik boyuta da sahiptirler. Ortak özellikleri karşıtlık çiftlerin aynı kelime türlerine ait olmalarıdır. Ölüm ve ömür, insan hayatıyla ilgili

kavramlardır, sıcak ve soğuk ise, ısı değerleriyle ilgili kavramlardır. Karşıtlık çiftleri dilin oldukça doğal bir gelişiminden oluşan özelliklerinden biridir ve dilin yapısını oluşturan önemli unsurlardandır.

Anlambiliminde karşıtlık terimi ilk kez John Lyons'un 1963'te yayınlanan *Structural Semantics* adlı çalışmasında antonım teriminin sinonimi olmaktan çıkmış ve antonimleri de içine alan bir anlam bilim kavramı haline gelmiş olduğunu belirten Sağlık (2007), *Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar Aşağı:Yukarı Sözcükleri* adlı yayınlanmamış doktora tezinde karşıtlıklar konusunu sön derece detaylı bir şekilde ele almıştır. Bu çalışmada hem karşıtlıklar hakkında yapılmış çalışmalar özetlenmiş, hem de karşıtlık çiftlerinin özellikleri ve türleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

Sağlık'a göre, iyi bir karşıtlık çifti tek bir semantik boyutu paylaşan, paylaştıkları bu semantik boyutun orta noktasından eşit uzaklıkta olan ve önermesiz bakımından birbiriyle çok iyi uyuşan iki karşıttan oluşur (Sağlık 2007: 8).

Bütün dillerin sözcük gruplarında olduğu gibi, Kırgız Türkçesinin eylemler ve onun içinde duyu fiilleri grubunda da, diğer gruplara göre nispeten sınırlı sayıda olsa da, karşıt anlamları olan sözcükler mevcuttur. Örneğin "güzel kokmak" anlamındaki *aŋkı*-, buruksu-, *burulda*- gibi duyu fiillerinin karşıt anlamlıları olarak, "kötü, pis kokmak" anlamına gelen *bıksı*-, *bılcı*-, *bükşü*-, *bılık*-, *sası*-, *koŋursu*- gibi eşanlamlı sözcük gruplarının kullanıldığı görülmektedir.

Fiillerinin karşıtanlamlığından söz ederken, birbirleriyle yakından ilgili olan duyu fiillerini farklılaştıran en ince semantik öğeleri de dikkate almamız, karşıtlık ilişkilerini daha derinden incelememize yardımcı olacaktır. Bu hususta hareket ederesek öncelikle karşıtlık ilişkilerindeki mühtemel kriteri belirlememiz lazım. Ele aldığımız duyu fiilleri için "olumlu ve olumsuzluk",

“takdir edilen ve takdir edilmeyen” ve “hoş ve hoş olmayan, tatsız”, “algılanan ve algılanmayan” gibi kriterlerden söz etmek mümkündür.

Fiillerin çoğunluğun anlamsal özellikleri temelinde olumlu ve olumsuz kullanımlarını da birer karşıt anlamlı fiiller olarak değerlendirmek mümkündür. Burada “olumluluk” ve “olumsuzluk” ölçütleri temelinde bir eylemin olumlusu ve olumsuzu arasındaki ilişkilendirme karşıtlık durumu ortaya koymaktadır: *uk-: ukpa, kör-: körbö-, sası-: sasıba-, cıttan-: cıttanba-, akıray-: akırayba-, iske-: iskebe-, kara-: karaba-, tikte-: tiktebe-, kulak sal-: kulak salba-*.vs. Bunlar fiil grubundaki karşıt kavramlar arsındaki en sık ve yaygın kullanılan karşıtlık ilişkilerine sahiptirler ve algılamanın gerçekleşip gerçekleşmediği hareketliliğini de yansıtmaktadırlar. Bu tür anlamsal ilişkiler çoğu kaynaklarda biçimsel karşıtlıklar veya biçimsel karşıt anlamlılar olarak değerlendirilmektedir (Aksan 1999; Günay 2007; Lyons 1977; Sağlık 2007)

Duyu fiilerindeki karşıtanlamlılığın diğer bir türü de *körün-*: *közdön kayım bol-* çiftlerinin semantik özellikleri arasındaki ilişkidir. Bu karşıt çiftlerin birincisi, görünür ve algılanır durumdadır, ikinci çiftti ise, algılanan durumdan algılanmaz duruma doğru değişim göstererek “algılanmaz” duruma gelmiş durumdadır. “Algılanır” ve “algılanmaz” durumları belli bir ölçüt türü olarak ele alırsak bu örneğin de yeterli derecede karşıt anlamlı olduklarını belitmemiz mümkündür.

Anlam bakımından karşıt durumda olan farklı bir fiil grubu olarak *kılgırıp kara-*: *akşıray-* gibi duyu fiillerinin anlamsal ilşkilerini değerlendirebiliriz. Bu örnekleri “hoş ve hoş olmayan, tatsız” ölçütlerine göre ele alırsak, zıt anlamlılık ilişkilerini daha belirgin biçimde ortaya koya biliriz.

“güzel ve sevecan bir bakışla bakmak” anlamına gelen *kılgırıp kara-* fiili ile “kötü gözle veya nefretle bakmak” anlamına gelen *akıray-* fiilinin arasında ilişki, güzellik ve kötülük arasındaki karşıtlığı içinde barındırmaktadır. Aynı zamanda kültürel değerlere göre de “hoş olan” takdir edilendir “hoş olayan” ise takdir edilmeyendir.

Aŋkı- “güzel kokmak”: *sası-* “kötü kokmak” karşıtlık çiftleri de iyi ve kötü arasındaki semantik ilişkileri içermektedir ve dolayısıyla birisi “hoş olan” birisi de “hoş olmayan” çiftlerdendir.

Söz varlığındaki sözcükler bir çok boyutta zıt anlamlı olarak değerlendirmemizi sağlamaktadır. *Isık ısık iç-*, “sıcak sıcak yemek” *cıluu ce-*, “ılık yemek” *muzdak ce-* “soğuk yemek” gibi fiillerin ısı nitelikleriyle birlikte kullanımlarında da, bunlar arasında da karşıtlık ilişkisi kurulabilir. Her bir anlambirimciği bütün bir leksikal parça olarak değerlendirirsek ayrı ayrı zıt özelliği içermektedirler. Ayrıca bu tür karşıtsal ilişkileri olan eylemleri nispeten derecelendirilebilen karşıtanlamlı duyu fiilleri olarak nitelendirebiliriz.

Kırgız Türkçesinde karşıtlık çiftlerinin birini oluşuran, yani tamamlayıcı rolu üslenen ve karşıtlık ilişkileri sağlayan duyu fiillerin de kullanımı çok yaygındır. Örneğin *uk-* “dinlemek” duyu fiili, *süylö-* “konuşmak” fiilinin karşıtanlamlısıdır. *Akmala-*: *aldıda cür-, közömöldö-*: *aldıda bas-* gibi çiftlerin karşıtlık ilişkileri aynı türdendir. “İzlemek, takip etmek”anlamlarına gelen akmaloo ve közömöldöö duyu fiilleri göz önünde olup biteni algılamaktadır ve arkadan gelmekte olduğu anlamını da vermektedir. “Önden yürümek”, “önden gitmek” anlamlarına gelen diğer karşıtlık çiftleri, diğer çiftlerin bulunduğu durumun ters yönündeki hareketliliği yansıtmaktadır. Bu tür karşıtlık çiftlerinin

üyelerinden birini oluşturan duyu fiilleri çok yaygındır. Özellikle de duyu fiileri metaforik kuulanımlarında daha çok zıtanlamlılıkları oluşturmaktadır. Örneğin: *daam sız-* "yemek yemek": *naar alba-* "bir şey yememek", *özün cogot-* "bayılmak": *özünö kel-* "ayılmak".

Anlam bakımından birbirine karşıt olan duyu fiiller grubularına, karşıt anlamlı sözcüklerin bir arada kullanımıyla meydana gelen farklı karşıtlık türlerini de dahil etmemiz mümkdür. Bu tür birbirinin karşıtı olan sözcüklerle oluşturulmuş içsel zıtlıklara bir çok kalplaşmış söz dizimleri vardır: *körünüp körünböy*, *ugulup ugulbay*, *körbögöndü kör-*, *ukpagandı uk-* gibi karşıtlıklar bu türdendir.

3.3.3. Duyu Fiillerde Altanlamlılık

"Bağdaşmaz kümeler ve sınıflarının arasında kendisine atıfta bulunan kelimeler vardır. Bu bizi 'dahil olma' (inclusion) kavramına götürür. Bu anlamda *lale* ve *gül* çiçek kavramı içinde; aslan ve fil de memeli (veya belki de hayvan kavramı içinde) kavramı içine dahil edilirler.

Lyons'un bu ilişki için kullandığı terim, altanlamlılıktır. Bu ilişkide yer alan 'üst' terim, üst terim (superordinate), 'alt' terim ise, altanlamlıdır (hyponym)" (Palmer 2001: 94).

Altanlamlılığın göndergesi olan ya da olmayan her türlü dilsel birimler arasındaki ilişkiyi belirlemede kullanılabilir olduğunu belirten Günay, Türkiye Türkçesindeki belli belirsiz dokunmak, çarpmak, değmek, dövmek, el sürmek, geçmek, hafifçe dokunmak, hafifçe el gezdirmek, hızla değmek, karıştırmak, nesnelerin niteliklerini (sıcaklık, soğukluk, sertlik, yumşaklık vb) derinin altınaki

sinir uçları aracılığıyla duymak, okşamak, öpmek, sıyırıp geçmek, sıyırmak, sürtünmek, vurmak gibi vb. fiilleri "dokunmak" fiili olarak tanımlanabilir olduğunu belirtmiştir (Günay 2007: 67). Bu örnek fiiller, aynı zamanda dokunmak fiilinin altanlamlıları anlamına gelmektedir.

Altanlamlılık kısaca, Toklu'nu tanımıyla, "aralarında anlamsal yakınlık bulunan ya da aynı kavram alanına giren göstergelerin bir üst kavram altında toplanarak betimlenmesidir" (Toklu 2003: 96).

Sözcüksel göstergelerin üçüncü bir anlamsal ilişkisi olan altanlamlılığı, Kırgız Türkçesindeki duyu fiiller açısında da değerlendirmek mümkündür. Sözcük kümeleri arasındaki mantıksal ilişkilere dayanan altanlamlılık ilişkilerine girmeden önce üstanlamlı duyu fiillerini belirtmemiz amacımıza daha uygun olur. *Körüü*, *uguu*, *cep içüü*, *cıttoo*, *tiyüü*, *sezüü* gibi fiiller üstanlamlı duyu fiillerdir.

Kör- duyu fiilinin altanlamlıları olarak şu fiil gruplarını ele almamız mümkündür: *akmala-* "uzaktan bakmak, gözetlemek, gizlice takip etmek, birinin yaptıklarını belli etmeden izlemek". *akıraŋda-* "nefretle bakmak, sevmediğini belirterek bakmak". *baamda-* "fark etmek, dikkat etmek". *bakıray-* şaşkınlıkla bakmak, canlı bakışlarla veya gözünü dört açarak bakmak. *bayka-* "fark etmek", közömöldöö "gözetlemek, takip etmek". *tikte-* "birini veye bir şeyi bakmak, hiç göz kırmadan bakmak" vd.

Cep iç- üstanlamlı duyu fiilinin altamlamlıları: *tat-* I. dil ile tadına bakmak, II. yemek yemek, içmek, tadına bakmak; *naar al-* "bir şeyler yemek, atıştırmak", *daam tat-* "bir şeyler yemek, tadına bakmak"; *daam sız-* "bir şeyler yemek, atıştırmak"; *sor-* "dil ve dudakların yardımıyla kuvetlice içe çekmek, emmek, somurmak"; *em-*

“emmek”; *şim*- “çok hızlı bir şekilde emmek, somurmak”; *cut*- “hızlıca içmek”; *iç*- “içmek”; *cala*- “yalamak, diliyle bir şeylerin dadına bakmak veya yemek” vd.

Koku alma duyu fiillerinin üstanlamlısı *cıtta*- fiilidir. “koklamak” fiilinin altanlamlıları: *cıtta*- “burunla havayı içe çekerek, bir şeyin kokusunu almak, koklamak”; *iske*- “koklamak”; *sası*- “kötü kokmak”; *aŋkı*- “güzel, hoş kokunun gelmesi”, *buruksu*-: “kokmak, keskin bir koku kokmak” vd.

Dokunma duyu fiillerinde üstanlamlı *tiy*- “dokunmak” fiilidir. Bu fiilin altanlamlıları: *karma*- “elleriyle dokunmak”; *sıypala*- “yavaş yavaş elini gezdirerek dokunmak, el sürmek”; *sıla*- “şefkatle hafifçe el sürmek”; *kabırgala*- “vücudun kaburga kısmına doğru dokunmak”; *tiy*- “değinmek, temas etmek, dokunmak”; *urun*- “çarpmak; *ur*- “bir şey üzerine hızla çarpmak”; *öp*- “sevgi saygı ve bağlılık belirtmek amacıyla dudaklarını bir yere değdirmek.

S o n u ç

Zihnî bir sürecin başlangıcını oluşturan duyu fiillerinin, mantık ve ruh bilimleri için önemli olduğu kadar dilbilimi için da önemli ve ciddî rol oynadığı son zamanlarda ortaya çıkmaktadır. Duyu fiilleri, belli bir algı alanı içerisinde isteğe bağlılık göstermeksizin, çevremizde veya bünyemizde gerçekleşmekte olan hareketliliğin anlatımını sağlayan eylemlerdir. Çeşitli duyularla algılanan bilgiler beynimizdeki dil merkezine ulaştırıldıktan sonra, diğer dil süreçleri harekete geçmektedir. Yani, bunlar her türlü dilsel olguların başlangıcı niteliğini taşımaktadır. Bu durumu farklı bir sistematik anlatımla şu şekilde verebiliriz:

Bir gösterge anlamsal bakımdan kültürel değerler ve özellikler temelinde öncelikle algılanır (duyu türlerine göre) → daha sonra tanımlanır (sözcük türlerine göre) → yorumlanır (anlam ilişkileri göre) → isimlendirilir (anlam türlerine göre) → sözlü veya yazılı iletişim aracı olarak kullanılır. Duyu fiilleri her ne kadar, anlamsal olguların, farklı bir deyişle, mental sürecin başlangıcı olarak görünse de, diğer aşamalarla da değerlendirilebilme özelliğine sahiptir. Yani bu fiiller de, anlam ve sözcük türlerine ve anlam ilişkilerine göre yorumlanabilmektedir.

Viberg, insanın temel duyu işlevlerini, nesneler ile olayları ve onların uzam ve zamanla ilgili düzenlerinin tanınması, özdeşleştirilmesi ve dış dünyanın bilişsel şeklinin ve modelinin oluşturulması için verilerin sağlanması olarak tanımlanmıştır (Viberg 2001: 1294). Gerçekten de çevreyi veya bünyemizdeki içsel durumu algılama ve tanımlama duyular aracılığıyla gerçekleşmektedir. Ayrıca bu algı olayları gelişi güzel oluşmamakta, aksine oldukça sistemli ve zihinsel bir disiplin içinde gelişmektedir. Her duyunun kendine özgü algılama sistemi, alıcı ve

uyarıcıları ve ayrıca çekirdek eylemleri vardır. Duyu türlerini ve duyu sağlayıcılarını kısaca şu tablo ile gösterebiliriz:

Tablo 23. Duyu türleri

Duyular	Alıcıları	Uyarıcıları	Çekirdek fiilleri
Görme	Göz	Işık	Görmek
İşitme	Kulak	ses dalgaları	Duymak
Koku alma	Burun	Buharlaşan cisimler	Koklamak
Tat alma	Ağız ve dil	Eriyen cisimler	Tat almak
Dokunma	Tüm deri yüzeyindeki sinir uçları	Mekanik maddeler	Dokunmak
Vücut durumu	Kas ve eklemler	Sinirsel hücreler	Sezmek

Yukarıdaki tabloda duyu türleri ve duyuların kısaca fizyolojisi tanımlanmıştır. Bu duyuları aktarırken kullanılan sözcükler ile söz dizimleri duyu fiillerini oluşturmaktadır. Bu fiiller sözcüksel anlambilim açısından tanımlanırken, diğer sözcük türleri gibi alt grupları da tespit edilmiştir.

Duyu fiilleri günümüze dek geniş bir araştırma alanına sahip olmadığından dolayı, çalışmamızdaki çeşitli sınırlandırmalar ve şemalar genellikle

önermelerimizdir. Kırgız Türkçesi temelinde değerlendirilen duyu fiillerini duyu algılayıcılarına dayalı olarak şu şekilde sınıflandırdık:

Tablo 24. Duyu fiillerin türleri

<table>
<tr><td colspan="2">Duyu fiilleri</td></tr>
<tr><td>I. Temel Duyu Fiilleri</td><td>II. Birleşik Duyu Fiilleri</td></tr>
<tr><td>1. Görme duyu fiilleri</td><td rowspan="2">1. Sezgi duyu fiilleri</td></tr>
<tr><td>2. İşitme duyu fiilleri</td></tr>
<tr><td>3. Tat alma duyu fiilleri</td><td rowspan="3">2. Vücut durum duyu fiilleri</td></tr>
<tr><td>4. Koku alma duyu fiilleri</td></tr>
<tr><td>5. Dokunma duyu fiilleri</td></tr>
</table>

Temel duyu fiillerinde algılama genellikle tek bir organa bağlılık göstermektedir, birleşik duyu fiillerinde ise durum tersidir. Algılama belli bir organa bağlılık göstermez. *Uk-*, *közünö ileş-*, *daam tat-* gibi fiiller, temel duyu fiiller için birer örnektir. *Sez-, titre-* duyu fiilleri ise birleşik duyu fiilleri örneklerindendir. Kırgız Türkçesindeki duyu fiilleri 2. tablodaki sınıflandırmaya dayalı olarak, bütün duyu türleri örneklendirmelerle değerlendirilmiştir.

Sözcüksel anlambilim açısından duyu fiilleri değerlendirilirken bu tezde önerilen hiyerarşileri bir kaç çekirdek duyu fiillerin örneğinde şu şekilde verilebilir:

Tablo 25. Duyu fiilleri hiyerarşisi örneği

	İsteklilik	Duygusallık	Olumsuzluk	Hareketlilik		Süreklilik		Temaslılık		Güvenilirlik			Tanıtsallık		
				Passif	Aktif	Süreli	Anlık	Zihinsel	Fiziksel	Aktarımsal	Çıkarımsal	Katılımsal	Öğrenimsel	Tahminsel	Edinimsel
Kör-	±	-	-	+				+				+			+
Akıray-	-	+	+		+		+	+				+			+
Uk-	±	-	-	+		±	±	+				+			+
Cıtta-	+	-	-		+	±		+				+			+
Daam tat-	+	-	-		+	+			+			+			+
Karma-	+	-	-		+	±			+			+			+
Açış-	-	±	+	+		+		+			+			+	

Bu tezin diğer bir önemli sonuçlarının biri duyu fiillerinin anlam türleri ve anlam ilişkileri açısından da ele alınmış olmasıdır. Kırgız Türkçesindeki duyu fiillerin temel anlamda kullanımlarıyla birlikte, mecazî onun içinde metaforik ve metonimi kullanımları tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca duyu fiilleri karşıtanlamlılık, eşanlamlılık ve altanlamlılık ilişkileri çerçevesinde de değerlendirilmiştir.

Son olarak, algılamanın dilbilimsel ifadesini ve zihinsel sürecin başlangıcını oluşturan duyu fiillerinin, diğer sözcük öbekleri gibi sözcüksel anlambilim açısından geniş bir araştırma alanına sahip olduğu ve daha uzun uzun incelenmesi gereken konulardan biri olduğu ortaya çıkmaktadır. İleride de konunun daha geniş ve ayrıntılı bir şekilde başarıyla işlenmesi ve tartışılması arzuladığımız durumlardandır.

K a y n a k l a r

Abduvaliev İ., Sadıkov T., (1997), **Azırkı Kırgız Tili**, Bişkek, Soros.

Ağaçsapan, Asuman, (2002), **Dil Üzerine**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Ahmatov T., Mukanbaev S., (1978), **Azırkı Kırgız Tili-Fonetika, Leksika**, Frunze, Mektep.

Ahmetov T., Ömüralieva S., (1990), **Azırkı Kırgız Tili-Fonetika, Leksika**, Frunze, Mektep.

Aksan, Doğan, (1999), **Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara, Engin Yayınevi.

Aksan, Doğan, (2007), **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, Mehmet, (2007), **Dilbilim El Kitabı**, İstanbul, 3F Yayınları

Aytmatov, Çıŋgız, (1982), **Çıgarmalar**, I. ve II Cilt, Frunze, Kırgızstan

Barutcu Özönder F.Sema.,(1999), "Türk dilinde fiil ve fiil çekimi", **Türk Gramerinin Sorunları II**, 56-64, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Benveniste, E., (1995), **Genel Dilbilim Sorunları**, Çev.: Erdem Öztokat, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Bolgonbaev, E., (1970), **Kazak Tilindeki Sinonimder**, Almatı

Calilov, A., (1996), **Azırkı Kırgız Tili**, Bişkek.

Chanawangsa, Somseen, (1989), **The Lexicology of Perception Verbs in English**, Dissertation Abstracts International, Apr.; 48 (10): 2614A.

Chomsky, Noam, (2001), **Dil ve Zihin,** Çev.: Ahmet Kocaman, Ayraç Yayınları, Ankara.

Croft, Willam, (1993), "Case Marking and The Semantics of Mental Verbs", **Semantics and The Lexicon**, Ed.:J.Pustejovsky, Dorbdrecht/Boston/London: 55-72.

Cruse, D.A., (1986), **Lexical Semantics**, Cambridge University Press.

Erdem, Melek, (2003), **Türkmen Türkçesinde Metaforlar**, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi:6, Ankara, Köksav.

Erdem, Melek, (2004a), "Türkmen Türkçesinde Mental Fiillerin "İstem"e Göre Anlam Değişmeleri", **V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdem, Melek, (2004b), "Mağrupi'nin Şiirlerinde Metonimi" **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi** Cilt 1, Sayı 1, Kasım, ss. 55-63.

Filizok, Rıza, (2001), **Anlam Analizine Giriş**,İzmir, Ece Üniversitesi Basımevi.

Guıraund, Pierre, (1999), **Anlambilim**, Çev.:Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları.

Günay, Doğan, (2004), **Dil ve İletişim**, İstanbul, Multilingual.

Günay, Doğan, (2007), **Sözcükbilime Giriş**, İstanbul, Multilingual.

Günümüz Dilbilim Çalışmaları, (2003), Yay. Haz.: A. Kıran, E.Korkut, İstanbul, Multilingual Yayınları.

Izaat, Şiirler, Tercumeler (1989), Haz., Akmataliev A., Frunze, Adabiyat.

İbarretxe-Antunano, İ., (1999), "**Polysemy and Metaphor in Perseption verbs: A cross Lincuistic stady**, University of Edinburg,

İbe P., (2005), "Türkçede Ruh Durumu Eylemlerinin Biçim ve Yapı Görünümleri" **Dilbilim İncelemeleri**, Ankara, Doğan Yayınları, s. 328-339.

Jackendoff, R., (1987), The Status of Thematic Relations in Linguistic Theory. **Linguistic Inquiry 18**, 369-411.

Jackendoff, Ray, (1990), **Semantic Structures**, MIT Press, Cambridge

Jakobson, Roman, (1996), "Semantics: The Meanings Of Language", **An İntroduction to Language**, by Harcourt Brace, Australia, Sydney/ London/Orlando 121-174

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II, (1992), Ercilasun A. B. komisyon başkanlığı altında hazırlanan, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kasapoğlu-Çengel Hülya, (2005), **Kırgız Türkçesi Grameri**, Ankara, Akçağ Yayınları.

Kıran, Zeynel, (2001), **Dilbilime Giriş**, Ankara, Seçkin Yayınları.

Kırgız Tilinin Tüşündürmö Sözdügü (1969), Haz.: Abduldaev, E., İsaev D., Frunze, Mektep.

Koptagel-İlal, Cünsel (1991), **Tıpsal Psikoloji** Tıpta Davranış Bilimleri, 3.baskı, Ankara, Güneş Kitabevi Yayınları

Korkmaz, Zeynep (2007), **Gramer Terimleri Sözlüğü**, 3.baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları

Kuliev K., (1998), **Semantika Glagola v Tyukskih Yazıkov**, Baku.

Lakof G., Johnson M., (2005), **Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil**, Çev.: G.Y.Demir, İstanbul, Paradigma.

Lyons J., (1977), "Logical Semantics" **Semantic***: 2*,Cambridge University, 138-167

Lyons, John, (1983), **Kuramsal Dilbilime Giriş**, Çev.:Ahmet Kocaman, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mosieva, N.V., (1998), "Glagoly vospriiatii v Russkom Yazıke", **Moskova Üniversitesi Belleteni** No 8, Filologiia, Noyabır-Dekabır, s. 82-92

Musaoğlu, Mehman, (2002), "Türkçe Öğretiminde Dil Bilgisinin Yeri Ve Fiilin İncelenme Yöntemleri", **Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler – İncelemeler**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Nasılov D.M., (1996), "Fiilin Leksik Semantiği ve Kelime Yapım Sınıfları Etkilemesine Dair", **3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı** , TDK Yayınları.

Ömüralieva, S., (2001), **Kırgız Tili, Leksika**, Bişkek.

Öruzbaeva, B., (2000), **Söz Kuramı**, Bişkek, Mektep.

Özen Yaylagül, (2005), "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, s.17-51.

Özsoy, M., (1982), **Almanca Fiiller**, İstanbul, Meteksan Yayınları.

Öztokat, E., (1998), "Anlam Çözümlenmesi: Temel Fransızca'da "Duygu" Sözlüksel Alanı", **Dilbilim**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, s.155-178.

Paduçeva, E.V., (2001), "K Strukture Semanticheskogo Polia 'Vospriiatie': na Materiale Glagolov Vospriiatia v Russkom İazyke" **Voprosy Yazıkoznaniia**, Haziran-Temuz 2001, s. 82-92.

Palmer, F., R., (2001): **Semantik:Yeni Bir Anlambilim Projesi**, Çev.: Ramazan Ertürk, Ankara, Kitâbiyat Yayınları.

Pustejovsky J., (1995), **The Generative Lexicon,** Cambridge: Mass., MIT Press.

Sağlık G. Selcan, (2007), Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar AŞAĞI:YUKARI Sözcükleri, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Saparbaev A., (1997), **Kırgız Tilinin Leksikologiyası Cana Frazeologiyası**, Bişkek, Soros.

Sarsmaz, Mehmet, (2003), **Sözcükbilim**, İzmir, Teos Yayınları.

Saussure, F., (1998), **Genel Dilbilim Dersleri**, Çev.: Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları.

Searle, R.J., (2005). **Bilinç ve Dil**, Çev.: Macit M., Özpilavcı C., İstanbul, Litera

Smith, C., (1991), **The Parameter of Aspect**. Kluwer: Dordrecht.

Tamba-Mecz, I., (1998), **Anlambilim,** Çev.: Necmettin Sevil, İstanbul, İletişim Yayınları.

Toklu, Osman, (2003), **Dilbilime Giriş**, Ankara, Akçağ Yayınları.

Türkçe Sözlük (2005), 10.Baskı, Ankara, TDK Yayınları.

Usmanova M.G., (2004), "O semanticheskih klassifikatsiyax glagolnoy leksiki (İstoriya izuçeniya glagolov), Urfa, BGU, http://narod.ru/2004/b5.htm

Ünalan, Şükrü, (2002), **Dil ve Kültür**, Ankara, Gazi Üniversitesi Basımevi.

Üstünova, Kerima, (2002), **Dil Yazıları**, Ankara, Akçağ Yayınları.

Vardar, Berke, (1982), **Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri**, TDK Yay., Ankara.

Vardar, Berke, (1998), **Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü**, 2. baskı, ABC Kitabevi, İstanbul.

Vardar, Berke, (2001), **Dilbilim Yazıları**, Multilingual Yay, İstanbul.

Vendler, Z., (1957), "Verbs and Times", **Philosophical Review** 56, 143-160.

Viberg, Ake (1984), "The verbs of perception: a typological study" In B. Butterworth, B. Comrie and O. Dahl (eds.) **Explanations for Language Universals.** Berlin: Mouton de Gruyter, pp. 123-162.

Viberg, Ake (2001), "Verbs of Perception", **Language Typology and Language Universals***, Ed:* Martin Haspelmath (ed.); Ekkehard König (ed.); Berlin, Germany: de Gruyter; pp. 1294-309.

Walter, Porzig, (2003), "Dil ve Ruh", **Dil Denen Mucize***,* Çev.: Vural Ülkü, Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları.

Whorf, Lee, Benjamin, (2001), "Dil ve Mantık" **Dil Yazıları**, Çev.:Mehmet Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Wilson, John, (2002), **Dil, Anlam ve Doğruluk**, Çev.: İbrahim Emiroğlu ve Abdullatif Tüzer, Ankara, Ankara Okulu Yayınları

Yudahin K. K.; (1994), **Kırgız Sözlüğü**, c. 1-2, Çev.: A. Taymas, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yudahin, K.K., (1965), **Kırgızko Rusko Slovar**, Moskva

Ö Z E T

KAMCHYBEKOVA, Kyial, *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*, Doktora Tezi, Danışman: Prof.Dr. Ufuk TAVKUL, xıv + 217 s.

Bu tezin konusu, Kırgız Türkçesinde kullanılan duyu fiillerinin sözcüksel anlambilim (lexical semantics) özellikleri bakımından incelenmesidir. Tez, Önsöz, İçindekiler, Giriş, Kısaltmalar başlıklarını takip eden 3 bölümden oluşmaktadır. 1.Bölüm *Algılama ve Duyu Fiilleri* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde 2 alt başlık bulunmaktadır ve konular sırasıyla şu şekilde incelenmiştir: 1.1. algılama ve duyu fizyolojisi 1.2. duyu fiilleri. 2.Bölümde *Kırgız Türkçesi Duyu Fiilleri ve Türleri* başlığı altında Kırgız Türkçesinde tespit edilen duyu fiillerin anlamsal özellikleri ve türleri incelenmiştir. 3.Bölüm *Kırgız Türkçesinde Anlam ve Anlam İlişkileri Bakımından Duyu Fiilleri* başlığı altında sözcüksel anlambilim temelinde anlam türleri ve anlam ilişkileri açısından duyu fiilleri ele alınmıştır. Bu bölümde 2 alt başlık bulunmaktadır. Bunlardan ilki "*3.1 Anlam türlerine göre Duyu Fiilleri* alt başlığı altında esas, mecazi ve değimleşmiş duyu fiillerin özellikleri ve örnekleri verilmiştir. Bölümün ikinci alt başlığı olan *3.1. Anlam İlişkilerine göre Duyu Fiilleri* başlığı altında duyu fiillerdeki eşanlamlılık, zıtanlamlılık ve altanlamlılık olayları üzerinde durulmuştur. Tez sonuç, Kaynaklar, Türkçe ve İngilizce Özet ile son bulmuştur.

ABSTRACT

KAMCHYBEKOVA, Kyial, *Perception Verbs in Kyrgyz Language*, Dissertation, Advisor: Prof.Dr. Ufuk TAVKUL, xıv + 217 p.

This study analyzes the sense verbs used in Kyrgyz Language through their lexical semantic features. The dissertation consists of three parts; Dissertation, Acknowledgement, Table of Contents, Introduction, Abbreviations respectively. Chapter 1 is titled as *Perception and Perception Verbs*. In this chapter, there are 2 subtitles and the topics are analyzed in the following order: 1.1. The Physiology of Perception and Sense 1.2.Perception Verbs. In Chapter 2, the semantic features and types of perception verbs found in Kyrgyz Turkish were analyzed under the heading *Perception Verbs and Their Types in Kyrgyz Language*. In Chapter 3, under the heading *Perception Verbs in Kyrgyz Language from the point of Semantics and Semantic Relations,* perception verbs were analyzed according to the types of meaning and semantic relations on the base of lexical semantics. In this chapter, there are 2 subtitles as well. The first one includes the features and examples of denotation, metaphoric and idiomatic sense verbs under the heading 3.1. *Perception Verbs According To Semantic Types.* In the second subtitle of the chapter 3.2. *Perception Verbs According To Semantic Relations,* the focus was on synonmy, antonmy and hyponymy.

The dissertation ends with Conclusion, Bibliography, Abstract in Turkish and English.